

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XXIX

1975

GENT 1975

19/2243

Geschied. M. E.

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XXIX

1975

GENT 1975

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. S. J. DE LAET, Chr. Soenenslaan 2, 9820 St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, 9110 St.-Amandsberg

Dr. H. NOWE, Krijgslaan 1, 9000 Gent

Secretaris-penningmeester :

Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee

Adjunct-secretaresse :

Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

(alle briefwisseling en ruil)

Lidmaatschap :

Bijdrage : 200 F jaarlijks - vanaf 1976 : 300 F jaarlijks

Prijs van deze aflevering voor niet-leden : 350 F. (te storten op P.C.R.
van de Maatschappij 000-0370680-43)

INHOUD

	blz.
BRYCE LYON: <i>A reply to Jan Dhondt's critique of Henri Pirenne</i>	3
W.P. BLOCKMANS: <i>Mandarijnenbulde en wetenschapsgeschiedenis</i>	27
W. von GROOTE: <i>Der Magnus Praeco und sein Amisnachfolger in Flandern im 12. Jahrhundert</i>	39
M.-Th. DELEURERE: <i>De munt in Vlaanderen op grond van de confiscatielijsten uit de streek van Geraardsbergen rond 1330</i>	49
A. VAN OOST: <i>Sociale stratifikatie van de Gentse opstandelingen van 1379-1385</i>	59
J. ART: <i>Moerbeke-Waas: Een type-geval van plattelandsontkerkelijking?</i>	93
M. DESITTERE: <i>Archeologische Kroniek</i>	117
R. DE HERDT: <i>Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1974-1975</i>	129

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in Historical Abstracts and/or America, History and Life.

A REPLY TO JAN DHONDT'S CRITIQUE OF HENRI PIRENNE

by

BRYCE LYON
Brown University

In a long article published in 1966 the late Professor Jan Dhondt unleashed upon Henri Pirenne a harsh attack that so far has stood unchallenged¹. To reply to this attack is the purpose of the present paper and, if occasionally its tone seems unduly severe, it is because Dhondt repeatedly ignored accepted canons of historical scholarship and criticism².

Before discussion of the substance of Dhondt's critique it is important to note that he committed the same faults of which he accused Pirenne. After stating that Pirenne either misused or misinterpreted his documentation or was ignorant of the sources so essential for his celebrated books and articles, Dhondt blithely makes assertions for which he has no evidence and draws conclusions definitely unwarranted by the evidence he used. While Pirenne's works and those of other historians concerned with the research and ideas of Pirenne, as well as the printed collections of material on Pirenne's life and career, are all interesting and essential for a study of Pirenne, they certainly do not substantiate many of Dhondt's assertions and conclusions. Inexplicably, he failed to use the kind of documentation essential for his argument: the unprinted materials that abound in the various Belgian archives, libraries, and private collections. Although much of this material was well publicized by the expositions and catalogues of 1962 commemorating the centenary of Pirenne's birth, it is not surprising that, given the spirit of Dhondt's slashing attack, he not only failed to consult the valuable records in his own university library, in the Archives Générales du Royaume, and in the office of the Commission Royale d'Histoire at the Palais des Académies, but even chose to ignore the richest of all: those of Henri Pirenne then in the possession of the late Count Jacques Pirenne³. Dhondt's failure to use these sources condemns many of his assertions and conclusions to mere assumptions.

Ironically, Dhondt assails Pirenne for not being meticulous and accurate

(1) *Henri Pirenne: historien des institutions urbaines*, Annali della Fondazione Italiana per la Storia Amministrativa, III, 1966, pp. 81-129.

(2) My research resulting in the following studies is the basis of this reply: *Henri Pirenne: A Biographical and Intellectual Study*, Ghent, 1974; *The Origins of the Middle Ages: Pirenne's Challenge to Gibbon*, New York, 1972; *L'œuvre de Henri Pirenne après vingt-cinq ans*, *Le Moyen Age*, LXVI, 1960, pp. 437-493; *The Letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht (1894-1915)*, *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, CXXXII, 1966, pp. 161-231; Bryce and Mary Lyon, *Maurice Prou, ami de Henri Pirenne*, *Le Moyen Age*, LXXI, 1965, pp. 71-107.

(3) *Catalogue de l'Exposition Henri Pirenne*, Brussels, 1962; G. Gérardy, *Henri Pirenne, sa vie et son œuvre*, Brussels, 1962.

in his research, yet himself is guilty of errors, incorrect citations, misprints, and misspellings⁴. Such trivialities one can perhaps overlook, but more serious and without excuse are his insinuations and his dishonest use of the works of other historians. When he writes that only friends, colleagues, and students have written articles on Pirenne, he not only errs but he insinuates that such persons could not be impartial. When studies suit his purpose, he readily repeats what they say without bothering to acknowledge the source, yet he never fails to cite those studies with which he disagrees⁵.

Bearing these points in mind, let us now examine Dhondt's article. That Pirenne was so successful in his career Dhondt ascribes somewhat to an ability to communicate ideas and to synthesize but mostly to luck and good timing: „Le facteur essentiel dans ce qu'on peut appeler le 'fait' Pirenne, est l'époque de sa naissance”⁶. Had Pirenne entered history ten years earlier, he might not have been so fortunate. When he went to the University of Liège in 1879 Belgium was just responding to the historical methodology of Germany, was introducing the *cours pratique*, was improving the quality of its professors of history, and was initiating more rigorous standards of scholarship. Professors like Godefroid Kurth, Léon Vanderkindere, and Paul Fredericq were enthusiastically instructing their students in the new Rankian scientific methodology and were recommending that they study at German and French universities so as to perfect their scholarship. Pirenne was one of the first to benefit from this improvement in instruction. His masters at Liège were Kurth and Fredericq who sent him for more study with eminent masters at Paris, Leipzig, and Berlin. All this is true. Certainly, if Pirenne had received his training earlier he would have been subjected to amateur, self-made historians with romantic notions and might never have become more than a gifted narrator of political events. Certainly, he was fortunate. But how does one explain that he rapidly achieved a reputation as a historian while his contemporaries with similar training did not? It is not enough to say that Pirenne's birth in 1862 coincided „avec l'introduction en France et en Belgique de 'l'histoire critique' importée d'Allemagne où elle triomphait depuis un demi-siècle, et avec la nouvelle révolution historique en Allemagne (Lamprecht versus Ranke, pour simplifier)”⁷. Nor is it relevant to state that Kurth easily adapted himself to German methods because he was

(4) See, for example, n. 1 on p. 81 where Dhondt makes numerous errors in citing two of my articles.

(5) Most of what Dhondt writes about Godefroid Kurth and Paul Fredericq comes from two articles by Pirenne which are not acknowledged: *Notice sur Godefroid Kurth*, *Annuaire de l'Académie Royale de Belgique*, 1924, pp. 193-261; *Notice sur Paul Fredericq*, *ibid.*, 1924, pp. 311-374. For his discussion of the intellectual relations between Pirenne and Lamprecht, Dhondt relies upon my study in the *Bul. Com. Roy. d'Hist.*, CXXXII, 1966, pp. 161-231 but only refers to it when he disagrees with any of its conclusions. When he speaks of Belgian historiography in the nineteenth century, he ignores F. Vercauteren, *Cent ans d'histoire en Belgique*, Brussels, 1951, I, and M.-A. Arnould, *Le travail historique en Belgique des origines à nos jours*, Brussels, 1953.

(6) *Annali*, III, 1966, p. 82.

(7) *Ibid.*, p. 83.

really German : „A vrai dire, Kurth, du point de vue du droit public, était belge, mais il était fils d'un allemand naturalisé belge et sa langue maternelle fut l'allemand. C'est dire que scientifiquement, il avait accès sans effort à la production scientifique allemande”⁸. And it is assuredly simplistic to contend that „la première explication (la première au sens de la chronologie) de l'étonnante ascension du maître de Gand” is that he was the first to be formed in the new rigorous disciplines of paleography and diplomatic and the first to have tasted the new social and economic ideas of a Lamprecht and a Schmoller and to have indirectly benefited from the work of Marx⁹. What Dhondt refuses to admit is that Pirenne had a superior mind and took full advantage of the improved instruction. Certainly more than chronology and luck explain Gibbon, Stubbs, Maitland, Fustel de Coulanges, Marc Bloch, Von Ranke, Mommsen, Burckhardt, and Huizinga. Like Pirenne, each was gifted intellectually and each, in taking advantage of the resources of his age, advanced historical writing and methodology to new dimensions.

Why, Dhondt next inquires, should Pirenne, born into a bourgeois industrialist family forsake a place in the prosperous family business for a career seemingly with no future? His answer is that Pirenne chose to become a historian and not an engineer because he was lamentably weak in mathematics and science. This is not true¹⁰. Pirenne's school records show that he obtained average marks in these subjects but that he did better in the humanities and was intrigued most by language, literature, history, and geography. There is no hint, however, that prior to his matriculation in the university history was to be his profession.

Undoubtedly Pirenne was led into history by his admiration for Kurth and his method of teaching, but there is absolutely no evidence for Dhondt's assertion that Pirenne chose history because Kurth dangled the possibility of a university position before his young student and used his considerable influence with Catholic politicians to arrange an appointment at Liège, or because Pirenne believed that Fredericq with his good Protestant and Liberal connections and influence on the other side of the Belgian political spectrum would be instrumental. Nor does any evidence support Dhondt's invidious suggestion that prior to Pirenne's departure for Paris there was a secret arrangement between Kurth and Pirenne assuring a position to Pirenne. Dhondt construes the events leading to Pirenne's appointment in the following manner. Supported by an affluent father influential in Liberal circles and by both Kurth and Fredericq, the young Pirenne was in an enviable position and played his cards so well that he could not fail. „J'ignore”, writes Dhondt, „si Pirenne a fait le calcul, mais patronné par un catholique influent et un libéral influent, il paraissait à l'abri des vicissitudes de la politique des partis, qui en étaient à ce moment précisément à s'entre-déchirer comme

(8) *Ibid.*, p. 84.

(9) *Ibid.*, p. 85.

(10) School records in the Pirenne Archives do not support this statement which is based on remarks of J. Pirenne in his article *Henri Pirenne*, *Le Flambeau*, XIX, 1936, pp. 641-683.

jamais avant ni depuis." ¹¹ Although Pirenne failed to be appointed *chargé de cours* with responsibility for instruction in the Ecole Normale of Liège because of the defeat of the Liberal Party by the Catholic in the elections of 1884, he succeeded, in September 1885, in being appointed *chargé de cours* to teach paleography and diplomatic because „le très influent catholique Kurth arrangeait les choses avec le ministère." ¹² Counseled by both Kurth and Fredericq to prepare himself for the position they planned to secure for him by concentrating on paleography and diplomatic at Paris, Leipzig, and Berlin, Pirenne followed their advice and, in addition, demonstrated his political *savoir-faire* by establishing contacts with the leaders of the principal schools of German historiography in order to return to Belgium as *the* interpreter of contemporary German historical methodology. It seems that even as he paid his respects to the aged Von Ranke, he was allied with forces supporting Von Ranke's adversary, Lamprecht, who scorned political history and called for historians to emphasize the collective forces of social, economic, and cultural movements.

Dhondt's conception of Pirenne's professional training and his appointment is distorted; it falls beneath the weight of evidence. There is correspondence showing that Pirenne's father used what influence he had with Frère Orban, the Prime Minister and leader of the Liberal Party, and with the Minister of Public Instruction to advance his son's cause, but that his influence ended with the Catholic victory. ¹³ Letters Pirenne received from Kurth and Fredericq prove that his two masters loyally supported him and hoped that he would obtain an appointment at Liège, but there is no evidence of a secret deal. Although Kurth wrote letters of support to the proper Catholic ministers, he never seemed to have much influence. He abhorred politics and, according to his own account and those of his colleagues, was never an effective politician. The endorsement of both Kurth and Fredericq, while a necessary ingredient, was not enough to obtain the appointment. During the critical summer months of 1885 J.J. Thonissen, the new Catholic Minister of the Interior and an eminent jurist who had written reputable works on Belgian history and law, was inclined to deny the appointment to Pirenne because of the well-known Liberal politics of his father. What finally persuaded Thonissen to approve the appointment was an enthusiastic letter from a friend and respected academic colleague who convinced him that he must forget his political instincts and appoint the best man. This friend was Marcel Thévenin who had taught Pirenne at the Ecole Pratique des Hautes Etudes in Paris. ¹⁴

As for the courses that Pirenne followed at French and German universities, no evidence supports Dhondt's statement that Pirenne consciously concentrated on paleography and diplomatic so as to obtain the appointment at Liège. Like all aspiring young medievalists of that time,

(11) *Annali*, III, p. 87.

(12) *Ibid.*, p. 88.

(13) Lyon, *Henri Pirenne*, pp. 53-56.

(14) *Ibid.*, pp. 65-67.

he received much training in these developing disciplines but devoted even more time to courses in method, medieval institutions, economic history, medieval archaeology, art, and architecture. First to awaken Pirenne's interest in economic history were Giry and Schmoller, rather than Lamprecht¹⁵. To be sure, while a student in Germany Pirenne had met Lamprecht and was familiar with his work, but not until the 1890's, when writing his articles on the medieval town and beginning his *Histoire de Belgique*, did Lamprecht's ideas become a major influence on his conception of history. It was then that Pirenne definitely proclaimed himself an admirer of Lamprecht's various studies on historiography and disassociated himself from what Dhondt calls the *Neurankianer*. The evidence refutes Dhondt's accusation that in the 1880's Pirenne had one foot in the camp of Von Ranke and the other in that of Lamprecht. In the 1890's when he openly embraced Lamprecht's ideas, he then repudiated the *Neurankianer* whom he felt had carried Von Ranke's methods to ridiculous extremes and whom he believed were not receptive enough to new historical ideas and methods¹⁶.

In his effort to portray Pirenne as a kind of political entrepreneur, Dhondt makes two statements regarding Pirenne's move from Liège after one year to become *professeur extraordinaire* at the University of Ghent: first, that Pirenne intended to return to Liège after only a few years at Ghent and, secondly, that his close association with the haute bourgeoisie, who dominated the cultural life of Ghent, helped him to gain social and intellectual acceptance. The evidence shows that instead of planning to remain only a short time at Ghent Pirenne chose not to return to Liège despite the efforts of his former colleagues there to persuade him differently, and that he even rejected subsequent offers of positions elsewhere¹⁷.

Certainly his actions belied any thought of temporary residence in Ghent. In 1887 he married Jenny Vanderhaegen, the daughter of the prominent lawyer and judge Edouard Vanderhaegen, and soon thereafter purchased a large house on the Rue Neuve St. Pierre, not far from the University, for rearing the family that they had already begun. He immersed himself in his teaching, the affairs of the University, and was soon active in the cultural and intellectual organizations of Ghent. Undoubtedly his association with the haute bourgeoisie of Ghent brought social and intellectual acceptance, but if Dhondt is insinuating that he should have forsaken the haute bourgeoisie for the petite bourgeoisie or for the proletariat, he misunderstands the position of a European professor in the late nineteenth century.

Attacking next Pirenne's intellectual development, Dhondt contends that it progressed with „extrême lenteur” from 1885 to 1890¹⁸. He sees

(15) *Ibid.*, pp. 50-52, 63-64. See also F.L. Ganshof, *Pirenne (Henri)*, Biographie nationale publiée par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, XXX, 1959, col. 673.

(16) Lyon, *Henri Pirenne*, pp. 128-132; *The Letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht*, Bul. Com. Roy. d'Hist., CXXXII, 1966, pp. 171-179.

(17) Lyon, *Henri Pirenne*, pp. 77-85.

(18) *Annali*, III, p. 95.

Pirenne at this time as a very conventional historian whose published writings manifested no appreciation of the new social and economic history but were rather very traditional works of erudition concerned with editions and bibliography. He was, moreover, not an accomplished diplomatist or paleographer, „son argumentation érudite est déplorable”, and he never edited texts solely for pleasure „mais seulement à cause de l'intérêt de texte” for some historical question.¹⁹ These charges are patently unjust. Dhondt is asking Pirenne, then in his early twenties, to demonstrate immediately his mastery of the new social and economic history. He forgets that in these years Pirenne was acquiring his exceptional knowledge of German and French scholarship concerning urban institutions and becoming familiar with the sources essential for the writing of social and economic history. If in these five years and the following ten Pirenne edited more texts than he wrote creative articles and books on social and economic history, it was because he knew that good texts had first to be provided and mastered before other writing could begin. To criticize Pirenne for editing texts because he considered them as a means to an end is to misunderstand the task of the historian. The true historian knows what sources are important and singles them out for editing and study. To edit texts merely for the sake of editing them is the proper work of other disciplines. It would be wrong to assert that Pirenne was a diplomatist and paleographer equal to Giry, Prou, Pertz, or Bresslau, but it is also wrong to say that his editions are lacking in erudition. If his editions of such texts as the *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre (1127-1128) par Galbert de Bruges*, and the *Polyptique et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIIIe siècle* are so lacking in erudition and so filled with errors, why have not Dhondt and other medievalists corrected and reedited them?

After portraying Pirenne as traditional and uncreative from 1885 to 1890, Dhondt goes to the other extreme and says that the next five years were not only the most creative years of Pirenne's life but also the only ones in which he was truly original in his thinking. By 1895, at the age of thirty-three, he had finished with the creative phase of his life and henceforth built essentially upon the ideas that emerged in this short span. In this period, according to Dhondt, Pirenne conceived his three principal theses: the mercantile settlement theory of the medieval town, the synthetic concept of the history of Belgium, and the unorthodox interpretation of the Arab role in the end of the ancient world and the beginning of the Middle Ages.

Dhondt is but partially correct. In this period Pirenne did write his famous articles on the town with their emphasis on social and economic causation. Also in 1894 he did agree to write a history of Belgium that was to appear in the Heeren-Uckert *Geschichte der Europäischen Staaten* directed by Lamprecht and soon thereafter sent Lamprecht an outline of what he proposed to write, stating that it would not be a traditional political history but would be constructed on collective economic, social,

(19) *Ibid.*, pp. 94-95.

and cultural phenomena. Dhondt asserts, quite wrongly, that Lamprecht first asked Fredericq to write this history because of Pirenne's „obscurité relative.”²⁰ Lamprecht did first ask Fredericq to write a history, but it was to be a limited history of Belgium with emphasis on the modern period. Fredericq refused and proposed Pirenne for the task. Lamprecht, who was familiar with Pirenne's writings and knew him to be the most promising historian in Belgium, immediately contacted him and was delighted to receive a positive response²¹. It is, however, when Dhondt states that Pirenne's ideas on Mohammed and Charlemagne were conceived in this period that he is truly inaccurate. In „L'origine des constitutions urbaines au moyen âge” published in 1893 Pirenne did portray the western economy as decaying in the seventh and eighth centuries with the height of the agrarian economy coinciding with the Carolingian period and asserted that the Mediterranean had become a Moslem lake. In this article, however, he did not attribute the end of the ancient world to the Arab sweep around three sides of the Mediterranean. When Dhondt states that he found the phrase „la Méditerranée, lac musulman” in the notes of a student taking Pirenne's course on the Middle Ages in 1889, this phrase only reiterates what Pirenne wrote in his article of 1893.²² It is nonetheless curious that in my reading of Pirenne's lecture notes for all his courses given at Ghent, I have never seen the phrase „la Méditerranée, lac musulman.”²³ There is little evidence that before World War I Pirenne had given much thought to when the Middle Ages began. Occasionally his lectures hinted at dissatisfaction with the traditional interpretations for the end of the ancient world and the beginning of the Middle Ages but embodied no serious questioning of them, revealing only by his emphasis that the empire had serious problems prior to the fourth century, that its culture and institutions were declining, and that this decline extended over a long period of time, and that he did not believe the Germans had abruptly destroyed the western empire in the fourth and fifth centuries. At this stage of his research he was concerned with the end of the empire in the West only as it spelled the disintegration of towns and the rise of an agrarian economy. It was, in fact, only later when he was prisoner in Germany and had begun to give lectures on the social and economic history of medieval Europe for his fellow prisoners at Holzminden that he began to think specifically about the end of the ancient world and to experiment with various of his ideas. It is also apparent that his contact with Russian prisoners and his acquisition of a reading knowledge of the Russian language so broadened his perspective of European history and gave him new insights into Byzantine and middle eastern history that later, alone in the small Thuringian village of Creuzburg-an-der-Werra, he decided to expand the lectures given at

(20) *Ibid.*, p. 97.

(21) Lyon, *Bul. Com. Roy. d'Hist.*, CXXXII, 1966, pp. 161-164.

(22) *Annali*, III, p. 97.

(23) Pirenne's preparations and notes for his courses at Ghent are preserved in *Manuscrits divers*, nos. 4521-4523, in the *Archives Générales du Royaume* in Brussels and also in the Pirenne Archives.

Holzminden and thus embarked upon that history of Europe that, when published posthumously in 1936, appeared under the title *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle*. What emerges from this work is that Pirenne began to revise his conceptions of the early Middle Ages in 1917 and 1918. What essentially took shape in his mind was an ancient world that was for some centuries in decline but, except for the political existence of the empire in the West, was not destroyed by the Germans. He perceived that the Germans did not arrive in the empire as enemies but as men who wished to enjoy and partake of its superior culture, to preserve all that they could. It was this thinking that eventually led him to his theory that the Arabs ended the Roman Empire in the West.²⁴

The foregoing examination of what Dhondt regards as Pirenne's sole creative period indicates that, in attempting to discredit Pirenne, Dhondt employs a combination of flimsy evidence and insinuation. Moreover, the idea that Pirenne had a creative period of only five years is absurd. Besides his ideas on the end of the ancient world conceived during his captivity in Germany, Pirenne's works after 1895 but before the War included his well-known article on the social, economic, and legal condition of the peasant during the ninth and tenth centuries, his long demographic study of Ypres, and his classic article on the social stages of capitalism²⁵. After the War came his provocative address on comparative history, his intriguing suggestion on the origin of the bourgeois merchant, and his yet debated thesis on the fourteenth century as one of depression, retrenchment, and catastrophe.²⁶

Not wholly satisfied with his picture of Pirenne as unproductive and uncreative in the years after 1895, Dhondt embellishes it with further stratagems. That Pirenne was not elected a member of the Académie Royale de Belgique until 1898 was because he „avait peu publié jusqu'à ce moment." That he became a member was due only to „les facteurs extra-historiques"²⁷. Dhondt chooses to forget Pirenne's election to the Commission Royale d'Histoire at the age of twenty-nine and that in 1898, then only thirty-six, he was the author of numerous books and articles covering a wide range of historical scholarship. Not able to

(24) Lyon, *Henri Pirenne*, pp. 258-261, 441-444; *The Origins of the Middle Ages*, pp. 58-61. Evidence that not until his captivity in Germany did Pirenne begin to think about this problem and to formulate his unique ideas on it comes from his *Journal de guerre* preserved in the Pirenne Archives which, edited by my wife and myself, will be published by La Commission Royale d'Histoire.

(25) *Liberté et propriété en Flandre du VIIIe au XIe siècle*, Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, 1911, pp. 496-523; *Les dénombrements de la population d'Ypres au XVe siècle (1412-1506)*, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, I, 1903, pp. 1-32; *Les étapes de l'histoire sociale du capitalisme*, Bul. de l'Acad. Roy. de Belgique, Classe des Lettres, 1914, pp. 258-299.

(26) *De la méthode comparative en histoire*, Compte rendu du cinquième Congrès International des Sciences Historiques, Brussels, 1923. This address stimulated Marc Bloch to write his well-known article *Pour une histoire comparée des sociétés européennes*, Revue de Synthèse Historique, XLVI, 1928, pp. 15-50. See also Pirenne, *Les villes du moyen âge*, Brussels, 1927, pp. 95-115; *Histoire économique et sociale du moyen âge*, ed. H. Van Werveke, Paris, 1963, pp. 157-171.

(27) *Annali*, III, p. 98.

ignore the honors bestowed upon Pirenne between 1900 and 1912, Dhondt ascribes them not to Pirenne's scholarship but to his immensely popular *Histoire de Belgique* that was nationalistic, nonscientific, and expressed what Belgians desired to read about their country. Even if disagreeing with Pirenne's master concept of Belgian history, no one reading the multi-volume *Histoire de Belgique* will concede that it is popular and devoid of scholarly method and evidence.

Despite the honors received in the years just prior to 1914, Pirenne is seen by Dhondt as jealous and wary of some of his Belgian colleagues because he had passed his creative period and considered them contenders for his fame. A particular such contender was a colleague at Ghent, Hubert Van Houtte, a specialist in demographic history. Not wanting to be eclipsed by Van Houtte, Pirenne became interested in quantitative history and decided in 1903 to write his substantial article on the population of Ypres during the fifteenth century, a study possible only because of texts called to Pirenne's attention by the archivist Emile De Sagher of Ypres. This portrayal ignores Pirenne's frequent trips to Germany in the last decade of the nineteenth century, his admiration for the new quantitative methods of German historians, and his repeated suggestions to the Commission Royale d'Histoire that it undertake the publication of texts valuable for quantitative history.²⁸ Dhondt would also have us believe that Pirenne was jealous and fearful of Léon Vanderkindere of the University of Brussels. Pirenne's words belie this. At Vanderkindere's death in 1906 Pirenne wrote to Maurice Prou that „c'est une grande perte pour nous et surtout pour l'université de Bruxelles” and that it was fortunate Vanderkindere had received that spring the *Prix quinquennal d'histoire nationale* for his work *La formation territoriale des principautés belges au moyen âge*, a study climaxing the career of a man who, along with Kurth, had forced Belgian historians to become professional.²⁹ Moreover, Pirenne's notice on Vanderkindere written in 1908 for the *Annuaire de l'Académie Royale de Belgique* is not that of a fearful, jealous man relieved by the death of a competitor.

In this vein Dhondt continues to debase Pirenne's ability and character. The recognition that came to Pirenne in 1912 at the age of fifty when he was honored for his twenty-five years of teaching at Ghent came to a man amidst an intellectual crisis, a man henceforth destined to survive on others' ideas, a man whose position and honors stemmed from his anti-German position and captivity during the War rather than from his scholarship. Dhondt emphasizes that Pirenne's international honors after the War invariably came from France and the allied powers. The one kind remark he has for Pirenne's behavior after the War is that he held up admirably under the deaths of three sons and his favorite student Guillaume Des Marez.³⁰

(28) *Ibid.*, p. 101. See Lyon, *Henri Pirenne*, pp. 174-175; Pirenne, *Les documents d'archives comme source de la démographie historique*, in proceedings of 23rd Congrès International d'Hygiène et Démographie, Brussels, 1903.

(29) Lyon, *Henri Pirenne*, pp. 147-148.

(30) *Annali*, III, pp. 103-106, 108.

After thirty pages explaining what he feels were the personal traits of Pirenne and the circumstances accounting for his success and reputation, Dhondt devotes the rest of his article to what he considers Pirenne's three principal historical contributions: the *Histoire de Belgique*, the collective studies on the medieval town, and *Mahomet et Charlemagne*. Considering Pirenne's *Histoire de Belgique* his most fragile yet most indestructible work, Dhondt seeks to explain this phenomenon. Because Pirenne only put into Belgian history what his historical conceptions and perspectives determined as valuable and consequential, this is a history of selected facts presented with a special interpretation, that is, Pirenne's personal idea of what Belgian history was. It contains errors and has been largely revised by modern research but, Dhondt grudgingly admits, it has the merit of being the first constructed not on political events „mais à la puissance économique et aux forces sociales incarnées dans les villes." This concept of Belgium as a microcosm of Europe is therefore original and „s'agit d'une vision réellement belle, puissante, neuve, et dans une large partie, vraie," but it is bad history because Pirenne limited a group of common tendencies to the narrow basin of the Scheldt and Meuse rivers, tendencies that Dhondt sees as extending from the Rhine to the Somme and possibly to the Seine.³¹ Obviously Pirenne's enchantment with the Burgundian state of the fourteenth and fifteenth centuries led him to make such an artificial limitation. Yet, strangely, when the southern and northern provinces were separated in the sixteenth century, Pirenne then ignores or forgets the very tendencies he hitherto had considered common to this geographical region. Why also did Pirenne lose interest in Holland upon its separation from those provinces subsequently to become Belgium? Because, Dhondt contends, he was very pro-French in language and culture and violently opposed to the Dutch language and culture. The facts deny Dhondt's assertion. Although Pirenne preferred French to Dutch culture, he did not fiercely oppose the introduction of Dutch as a teaching language at the University of Ghent. Instead, immediately after the War, he worked for the teaching of all courses in both French and Dutch. Even as prisoners in Germany, he and his friend and colleague Paul Fredericq agreed that upon their return to Ghent they would cooperate to achieve this objective.³²

Dhondt is correct in saying that Pirenne disagreed with Pieter Geyl's interpretation of Netherlandish history and with Geyl's vision of a fusion of Dutch and Flemish into a Greater Netherlands but wrong in explaining why Pirenne ceased talking about the tendencies common to Holland and the southern provinces after the Dutch Revolt separated them. Pirenne, regretting the failure of the Burgundian state and the religious strife in the sixteenth century that led to the separation of the northern and southern provinces, nevertheless accepted historical reality, that the Belgium in which he lived derived from the southern provinces and that these

(31) *Ibid.*, pp. 110-111.

(32) Lyon, *Henri Pirenne*, pp. 283-284, 348-350. On 22 November 1918 Fredericq wrote to Pirenne: „1. Maintien intégral des cours français. 2. Création de cours flamands parallèles, n'est-ce pas?" (p. 274).

provinces must form the cadre of his history of Belgium down to 1914. This he said in various volumes of his *Histoire de Belgique*.

Conceding the originality of Pirenne's *Histoire de Belgique*, Dhondt does not regard it as objective or scholarly. Pirenne may have been sincere in his vision of Belgian history as the unfolding of common social, economic, cultural, and institutional tendencies uniting a people into a country, and may well have thought that this is what he saw in the historical texts, but is hardly reason to conclude, as have his disciples, that his account of Belgian history is objective. Dhondt contends that Pirenne found these common tendencies in Belgian history *a priori* rather than *a posteriori* from the evidence, that „Pirenne, poussé par son apriorisme de départ : écrire une histoire de Belgique, ne pouvait pas faire autrement que d'axer ses recherches vers le devenir de la Belgique à l'exclusion de tout autre développement" ³³. That Pirenne explained Belgium as a product of common historical tendencies was, Dhondt maintains, because he lived at a moment when the tendencies he saw as guiding forces of Belgian history were at their height: the powerful cities with their dynamic bourgeoisie, social tensions and aspirations among the proletarian masses, the economic prosperity of the new Belgian state, and a neutral Belgium integrated culturally into western Europe and serving as a bridge between France and Germany. Living under the influence of these tendencies, Pirenne was a product of his age, as are all historians, and could only view Belgian history in a transitory and subjective manner. Consequently, the *Histoire de Belgique* has no real merit as history but is rather a statement of those forces „qui moulent un peuple, elle est sans rivale et ne trouvera sans doute pas d'imitateurs, parcequ'elle réclame au plus haut degré deux qualités qui cohabitent malaisément : le sens de l'histoire humaine et la foi nationale" ³⁴.

Dhondt, it seems, is himself less than objective when he refuses to see Pirenne as unique among Belgian historians in the period between 1890 and 1914. Most contemporaries of Pirenne had backgrounds similar to his and all of them lived under the influence of the same forces and tendencies, but Dhondt seems not to perceive that Pirenne among them all was the only one to identify these tendencies, to study them, to realize that they might have their origins in the Middle Ages, and to sense that they might provide a common theme and framework for writing a history of Belgium that accounted for its final fusion into a state. How could Dhondt not see that only Pirenne developed a synthetic view and interpretation of Belgian history? One can only conclude that Dhondt was either blinded by his biases or consciously avoided any comparison that would show Pirenne to be unique as a historical mind both among his Belgian peers and those of western Europe.

That the *Histoire de Belgique* has been revised and corrected Dhondt particularly emphasizes. But what innovative and synthetic work has not been? The appearance of Pirenne's ideas and theses in each chapter of

(33) *Annali*, III, p. 113.

(34) *Ibid.*, p. 114.

such fine collaborative histories as the *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* and the *Geschiedenis van Vlaanderen* show that the *Histoire de Belgique* has and will continue to be revised and corrected but will never be superseded. Without the historical framework provided by Pirenne, it is doubtful that such histories could have been conceived. No Belgian histories rival the *Histoire de Belgique*. Rather, they, as well as the publications in the well-known series *Notre Passé*, depend upon the *Histoire de Belgique* even when disagreeing with some of Pirenne's ideas.

Certainly Pirenne was not wholly objective. What he thought was the right course for Belgium and Europe occasionally blurred his vision of Belgian history, causing him to force some points, gloss over others, and stretch still others. A few times he came perilously close to committing the historical transgression of using history in the service of politics. But these defects, small in perspective, do not seriously distort his *Histoire de Belgique* because its basic story and themes follow closely the contours of historical reality. Pirenne did for Belgium what George Grote did for classical Greece, Mommsen for Roman history, and Von Ranke for the history of the papacy. He put order into Belgian history for the first time and with such intelligence, erudition, and logic that any further effort is unlikely to equal its excellence. As no historian can write on Roman history without confronting Mommsen, so no historian can write on Belgian history without confronting Pirenne. The *Histoire de Belgique* must be ranked as a historical classic destined to endure because it meets the demands of the most exacting historical standards and because the themes and explanations are not the dubious ones of racial genius, cultural superiority, political endowment, and military prowess. Who is prepared to argue that Pirenne's vision of Belgium and Europe is wrong or to prophesy that in time it will not prevail?

Although international recognition first came to Pirenne for his studies on the medieval town, Dhondt finds them of little merit. He dismisses Pirenne's first and only published monograph on urban history, that on Dinant, as traditional and untouched by the currents and methods of the evolving economic history of his time, and as scant preparation for the series of articles on the town that appeared in the last decade of the nineteenth century and the first years of the twentieth³⁵. These articles, despite their fame, were written without any further research on the development of towns in western Europe, lacked sufficient attention to economic phenomena, glossed over Rudolph Sohm's *Marktrecht* explanation because Pirenne desired to hide the fact that some of his ideas derived from this explanation, showed no appreciation of urban topography, and looked to the research of Siegfried Rietschel for their central thesis. Dhondt would have us believe that Pirenne's mercantile settlement theory was appropriated from Rietschel. And there are still other deficiencies in these celebrated articles. Truly knowledgeable only in the urban history of Flanders and Brabant, where his mercantile settlement theory could be

(35) *Ibid.*, pp. 114-115.

partially substantiated, Pirenne applied it to all of western Europe where it generally could not be substantiated and where towns developed in numerous other ways. Thus he ignored the Italian towns where there was urban continuity extending back to the Roman Empire, underrated the importance of old Roman towns and camps in the development of towns in northern Europe, assigned no role to various fortified and strategic places like abbeys as centers around which towns grew, and completely misunderstood and underemphasized the *villes neuves* in medieval urban formation. Dhondt concludes that Pirenne's famous theory on the origin and development of the medieval town rests on little substantial evidence, that, where it does, it is limited to Flanders and Brabant, and that it is largely derived from Rietschel and Sohm³⁶.

Dhondt is harsh in his criticism of Pirenne and devoid of perspective. If Pirenne's book on Dinant is his least original work on urban history, it is also his first, published only four years after his university formation. Although lacking the broad comprehension of urban history so characteristic of his later studies, it is certainly not as unoriginal and uninformed about economic history as Dhondt believes. The first sentence reveals its purpose: „J'ai cherché à faire, pour une ville belge, ce qui a été fait, pendant les dernières années, pour tant de villes allemandes et françaises”³⁷. In thus modeling his book on Dinant after the French studies of such scholars as Arthur Giry, Abel Lefranc, Jules Flammermont, and Maurice Prou, and after the German studies of such as W. Arnold, K. W. Nitzsch, M. Heusler, G. von Below, and K. Hegel, Pirenne became the first Belgian historian to use the more advanced techniques of contemporary German and French specialists in urban history to trace and explain the growth of a medieval town on Belgian soil. Nor is there a dearth of social and economic history in his discussions of the fourteenth-century struggles between the haut bourgeois merchant-industrialists and the *métiers* for political and economic power, the economic role of Dinant in the Hanse, and the social condition of the merchant-industrialists, the copper beaters, and other artisans.

That Pirenne did not write other monographs on urban history before publishing his series of articles was probably because he understood the need of mastering the corpus of scholarly writing on the medieval town and of familiarizing himself with the principal textual evidence for the Low Countries, Germany, and France. These articles as well as his books on *Les anciennes démocraties des Pays-Bas* and *Les villes du moyen âge* are a distillation of long research with the texts and pertinent monographs, the *sine qua non* for a work of synthesis. In the long period between 1890 and the 1920's Pirenne, alone of medievalists, understood the need for such a synthesis and produced it. These works on the town, regardless of whether one agrees with their total substance, pioneered in emphasizing the cardinal importance of the medieval town in the unfolding of the civilization of western Europe.

(36) *Ibid.*, pp. 115-118.

(37) *Histoire de la constitution de la ville de Dinant au moyen âge*, Ghent, 1889, p. 1.

To say that Pirenne glossed over Sohm's studies in order to disguise his debt to them is unfair. In Pirenne's articles in *La Revue Historique* Sohm's work figures prominently, especially when Pirenne, denying Sohm's conclusion that markets with special economic and legal privileges produced towns and merchants, argues rather that a grouping of merchants around some strategically located fortified point produced a market and a town. Pirenne concludes that the towns he studied owed their origins to the *portus*, „c'est-à-dire à des étapes, à des débarcadères de marchandises, bref à des places de commerce.”³⁸ And it is indeed nonsense to assert that Pirenne's ideas for his mercantile settlement theory were those of Rietschel. Pirenne's first article appeared in *La Revue Historique* in 1893 while Rietschel's first study *Die Civitas auf Deutschem Boden* appeared in 1894. In 1895 Pirenne introduced his thesis on town origins, citing Rietschel's work as evidence for the disappearance of towns in the early Middle Ages. Two years later Rietschel's more important study *Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältniss* appeared. Then, in 1898, Pirenne wrote a third article, amplifying his explanation of urban origins and agreeing with what Rietschel had written in 1897: „Die Stadt ist ein Markt, der zugleich Burg ist. Alle Städte sind Märkte, aber nicht alle Märkte sind Städte. Alle Städte sind Burgen, aber nicht alle Burgen sind Städte.”³⁹ Both scholars, simultaneously at work on urban origins, were greatly interested in research that independently confirmed their own findings. Writing to Pirenne on 24 May 1898, Rietschel said that he was delighted their ideas on urban history coincided, that he agreed with Pirenne's criticism of the juristic approach, and that he welcomed this support because in Germany his ideas had been severely criticized.⁴⁰

Finally, let us examine Dhondt's criticism that Pirenne's theory on urban origins is valid only for Flanders and Brabant, that it ignores the *villes neuves* and slights the development of towns around non-fortified points. Here Dhondt strikes at the vulnerable points of Pirenne's theory. In southern Europe, especially around the Mediterranean, there is enough evidence of the continuity of economic activity in the early Middle Ages to make plausible the view that urban continuity of Roman towns provided an important linkage with those of the Middle Ages. From her fine work on the different ways in which medieval towns originated, Edith Ennen has concluded: „La ville méditerranéenne se distingue nettement

(38) *Villes, marchés et marchands au moyen âge*, Annales de l'Est et du Nord, I, 1905. For Pirenne's disagreement with Sohm see *L'origine des constitutions urbaines au moyen âge*, La Revue Historique, LIII, 1893. After summarizing Sohm's *Marktrecht* theory and noting its strong points, Pirenne concluded: „En somme, M. Sohm s'est placé, je crois, à un point de vue trop exclusif. Il a voulu expliquer le droit municipal par quelques principes juridiques comme s'il eût eu affaire à une question de droit romain. Tout entier à l'abstraction, il a perdu de vue les conditions politiques et sociales au milieu desquelles il s'est développé. Bref, il a écrit une admirable théorie du droit urbain tel qu'il aurait pu être si les principes juridiques étaient les seuls facteurs du développement de l'humanité”.

(39) *Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältniss*, Leipzig, 1897, p. 150.

(40) Pirenne Archives.

de la ville du Nord-Ouest de l'Europe et apparaît comme un type particulier de la civilisation urbaine médiévale. C'est en Italie qu'elle atteint son expression la plus remarquable. Dans ce pays la ville a toujours existé."⁴¹ But other studies on the urban history of southern Europe, concluding that real urban continuity can be proven only for Italy and parts of southern France, caution against embracing too enthusiastically the old nineteenth-century Romanist theory. In the Midi of France and in Spain, Roman municipal organization and its associated economic and social functions seem to have disappeared. In a second study on medieval urban history, Edith Ennen admits the heterogeneity of urban development around the Mediterranean, a position strengthened by studies of André Dupont on the towns of the Narbonnaise, of Georges Sautel on the Midi, of A.R. Lewis on Montpellier, and of Paul-Albert Fevrier on Provence. Sautel, in fact, concludes that „la théorie de Pirenne est, dans son ensemble, exacte pour le Midi, avec quelques nuances complémentaires.”⁴²

Correct in underlining the greater continuity of Roman urban institutions in southern Europe, particularly in Italy, and the richer diversity of town origins, these studies have not at all superseded Pirenne. He never pretended that his theory was as generally applicable in the south as in the north. Nor did he argue that disappearance of urban life was as pronounced in the south as in the north. Of Roman municipal organization after the fifth century he wrote : „Peu à peu cependant, la décadence de l'organisation sociale en fit disparaître la plupart des traits... En même temps, la poussée de l'Islam dans la Méditerranée, rendant impossible le commerce qui jusqu'alors avait encore entretenu quelque activité dans les villes, les condamne à une irrémédiable déchéance. Mais il ne les condamne pas à la mort. Si diminuées, si anémiées qu'elles soient, elles subsistent. Dans la société agricole de ce temps, elles conservent malgré tout une importance primordiale.”⁴³ Two points, therefore, should be made. First, Pirenne underestimated regional variation and the continuity of Roman urban institutions. Secondly, his contention that new economic and social forces breathed life into the towns of southern Europe during the eleventh and twelfth centuries remains for most historians as valid as when he first made the argument in the 1890's.

In northern Europe between the Loire and the Rhine rivers Pirenne's theory is still predominant. Studies on German, French, and Low Country towns have generally supported the conclusion of F.L. Ganshof in his excellent study of the region between the Loire and Rhine that „la ville

(41) *Les différents types de formation des villes européennes*, Le Moyen Age, LXII, 1956, pp. 397-411.

(42) Ennen, *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, Bonn, 1953, pp. 84-121; Dupont, *Les cités de la Narbonnaise première depuis les invasions germaniques jusqu'à l'apparition du consulat*, Nîmes, 1942; Lewis, *The Development of Town Government in Twelfth Century Montpellier*, Speculum, XXII, 1947, pp. 51-67; Sautel, *Les villes du Midi méditerranéen au moyen âge: aspects économiques et sociaux (IXe-XIIIe siècles)*, in *La Ville*. Recueils de la Société Jean Bodin, Brussels, 1955, VII, pp. 313-356; Fevrier, *Le développement urbain en Provence, de l'époque romaine à la fin du XIVe siècle*, Paris, 1964.

(43) *Villes du moyen âge*, pp. 55-56.

médiévale s'est constituée à côté ou dans le voisinage du noyau pré-urbain, dans certains cas même, dans l'enceinte de cet organisme. La cellule génératrice de cette ville a été une nouvelle agglomération habitée par des personnes exerçant des activités de toute autre nature que la population rurale environnante, en tout premier lieu des activités commerciales ou se rattachant au commerce."⁴⁴ Significantly, the latest discussion of urban origins in northern Europe concludes that „recent research has modified and nuanced interpretations of medieval urban origins in northern continental Europe which were generally held before the Second World War while maintaining them in broad outline."⁴⁵

If Pirenne seems to have neglected those agrarian villages that, with their peasants, developed into towns of bourgeois merchants and artisans, it was because he focussed upon the better known towns that grew up around or in old Roman *civitates*, *castra*, castles, abbeys, and other strategically located strong points. Did he perhaps slight the agrarian villages in his articles because he had to combat not only the Romanist, immunity, *Hofrecht*, *Marktrecht*, *Burgrecht*, and gild theories but also the romantic *Landgemeinde* theory of Maurer and Below? Never in any study did he deny that towns were able to develop from agrarian villages well located for commercial or industrial development. What he said was that the first medieval towns arose around or in strategically located Roman and non-Roman fortified points such as Cologne, Mainz, Constance, Lyon, Bordeaux, Paris, York, Lincoln, Ghent, Bruges, Arras, Magdeburg, Merseburg, Bremen, Cambrai, Nottingham, and Bristol, and that, later, other towns developed, including those on agrarian sites. But, as understood by Pirenne, these later towns were stimulated by the former and developed in response to regional commercial and industrial needs. Hundreds of these were, of course, the *villes neuves* that spread over western Europe during the course of the eleventh, twelfth, and thirteenth centuries, some of which, like Freiburg-im-Breisgau, Montauban, and Newcastle-upon-Tyne, became successful commercial centers while others, like Lorris and Beaumont-en-Argonne, remained small agrarian towns inhabited by free farmers. But whatever their fate, all, Pirenne stressed, possessed the elementary bourgeois legal, social, and economic privileges differentiating them from the seignorial villages, and some acquired political privileges like those of the great communes.⁴⁶

(44) *Etude sur le développement des villes entre Loire et Rhin au moyen âge*, Paris, 1943, p. 21. See also the more comprehensive Flemish edition *Over Stadsonwikkeling tusschen Loire en Rijn Gedurende de Middeleeuwen*, Brussels, 1944.

(45) D. Nicholas, *Medieval Urban Origins in Northern Continental Europe: State of Research and Some Tentative Conclusions*, *Studies in Medieval and Renaissance History*, VI, 1969, pp. 53-114. For a few of the more recent studies supporting the Pirenne thesis see Van Werveke, *The Rise of the Towns*, in *Cambridge Economic History*, Cambridge, 1963, III, pp. 3-41; H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter von der Römerzeit bis zu den Zunfthämpfen*, 2d ed., Cologne, 1965; F. Rörig, *The Medieval Town*, Berkeley, 1967.

(46) See Pirenne, *Histoire économique et sociale du moyen âge*, pp. 60-61: „Il importe maintenant de constater que si le paysan de la ville neuve s'oppose au vilain domanial, il se rapproche en même temps du bourgeois. Les chartes qui le régissent sont directement influencées par le droit urbain, et c'est à ce point que la

If Pirenne did not sufficiently tie the urban revival of the eleventh century to the vigorous domanian economy of the ninth and tenth centuries, he scored the importance of developments in these centuries that were indicators of an improving economy and were the *sine qua non* for economic revival: increasing political stability provided by the strong feudal states, more intensive cultivation of land on the large estates, reclamation of new land for cultivation, increase of local markets, and a rise in population.⁴⁷ His denial that merchants and artisans came directly from peasants related only to the earliest stage of commercial and urban revival when it is virtually impossible to find examples of peasants transforming themselves into merchants or artisans. After all, in Pirenne's celebrated example, the vagabond St. Godric of Finchale came from a peasant family, left his agrarian village in Lincolnshire, and by luck and shrewd opportunism became a successful merchant.⁴⁸ Few historians have found other such cases. The most they can do is to document agrarian villages become towns and argue that then the peasant inhabitants often acquired bourgeois status and professions. This, as we have seen, Pirenne admitted. To attack Pirenne on this front is to ignore what he said about the social mobility of the peasant and the economic and social transformation of agrarian villages in his *Les villes du moyen âge*, *Histoire économique et sociale du moyen âge*, and *Histoire de Belgique*.

If Dhondt belittles Pirenne's thesis on town origins, he vehemently disparages Pirenne's celebrated theory on the end of the ancient world and the beginning of the Middle Ages. Concerning the decisive role assigned to the Arabs by Pirenne, Dhondt writes: „On croit rêver quand on lit cela.” He concludes that „toute l'argumentation du *Mahomet et Charlemagne* du début à la fin est sans valeur: il n'est pas vrai que le commerce entre l'Est et l'Ouest ait été interrompu par les Arabes, il n'est pas vrai que la monnaie d'or ait disparu à cause de la disparition du grand commerce, il n'est pas vrai que le papyrus, la soie, les épices aient disparu vers 700. Ils n'ont jamais disparu. En face de toutes ces inexactitudes criantes, il y a tout ce que Pirenne n'a pas vu ou a mal vu, ou plutôt, interprété en fonction de sa vision”⁴⁹. Incredulous that Pirenne should attempt to attribute to the Arabs the economic decline and woes of Carolingian Europe, in fact of the western economy, Dhondt asserts that real towns were already developing in the eighth and ninth centuries and that one must be blind not to see that the great economic transformation

qualification de bourgeois est donnée très fréquemment aux habitants des villes neuves. A l'exemple des bourgeois, ils ont reçu en effet une autonomie administrative correspondant à leurs besoins... De même, et sur le modèle des villes encore, les villes neuves sont dotées chacune d'un échévinage spécial, organe de leur droit et tribunal de leurs habitants. Ainsi, la classe rurale nouvelle a bénéficié des progrès antérieurs de la bourgeoisie.” See also C. Stephenson, *Borough and Town*, Cambridge, Mass., 1933, pp. 29-34.

(47) *Villes du moyen âge*, pp. 71-75.

(48) *Ibid.*, pp. 103-107; *Histoire économique et sociale du moyen âge*, pp. 37-40. In his study on capitalism Pirenne admitted that documents show merchants coming from the countryside to live in towns.

(49) *Annali*, III, pp. 119-121.

of Europe began in the Carolingian epoch, in precisely that period Pirenne saw as the nadir of western economy.

What explains, Dhondt asks, this patently indefensible theory of Pirenne? Why did Pirenne embrace such bizarre ideas when in his early articles on urban origins he admitted the existence of merchants, trade, and localities bearing the name of *portus*? Why did he abruptly change his mind in the 1920's when he began research leading to *Mahomet et Charlemagne*? Partly, Dhondt avows, because of psychological reasons. Noting that Pirenne had already referred to the Mediterranean as a Moslem lake in one of his early articles on urban origins, Dhondt asserts that Pirenne, having conceived of the Mohammed idea, then forgot about it, adhering to the traditional interpretation of the Carolingian period until after World War I when he finally addressed himself to the problem of the end of the ancient world. Dhondt then quotes certain statements at random from Pirenne's early articles to show an inconsistency between his early traditional ideas and his later non-traditional ones. Taken out of context, as Dhondt has done, these statements would seem to indicate that Pirenne was not only inconsistent within an article but inconsistent over a long period. Dhondt has Pirenne in 1895 first referring to the Mediterranean as a Moslem lake and then stating: „C'est à l'époque carolingienne que nous apparaît pour la première fois le type du marchand médiéval... les *mercatores* avec leurs barques... leurs cargaisons de blés ou de vins, provenant sans doute de l'excédent de la production des grands domaines..."⁵⁰. What Dhondt conceals are Pirenne's statements portraying these merchants as untypical of Carolingian society. He does not tell us that Pirenne wrote: „Dans les régions qu'ils traversent, on les considère comme des étrangers, et, de fait, un grand nombre d'entre eux, Juifs ou Lombards d'origine, n'ont vraiment rien de commun avec les populations de l'Europe occidentale. Ainsi ils vivent en dehors des conditions régulières de l'existence.”⁵¹ Also conveniently omitted is what Pirenne wrote apropos Carolingian Europe: „Il n'existe plus de circulation, ni des hommes, ni des choses: tout est seigneurial, tout est local, tout est immobile. Les routes ne sont plus entretenues, les ponts tombent en ruines... Dans ces conditions, toute vie urbaine disparaît.”⁵² Placed in proper context, these statements are actually consistent in thought. Pirenne's 1895 view of a stagnated Carolingian economy is that expressed in the 1920's when he began the research that resulted in *Mahomet et Charlemagne*. The same view appears in *Les villes du moyen âge* (1927) and in his manuscript on *Mahomet et Charlemagne* (1935). How inconceivable, then, is Dhondt's argument that in the postwar period Pirenne psychologically could neither see nor admit that what he had written and believed earlier contradicted what he now believed about the Mediterranean, the Arabs, and the Carolingian economy.

(50) *Ibid.*, p. 122. This quotation which comes from *L'origine des constitutions urbaines au moyen âge*, La Revue Historique, LVII, 1895, is misquoted by Dhondt who, after the word *mercatores*, omits the words „montant et descendant” and after *barques* omits „le Rhin et le Mein.”

(51) La Revue Historique, LVII.

(52) *Ibid.*

Turning from this tortuous and ingenious attempt to portray Pirenne as inconsistent and unable to face this inconsistency, Dhondt launches another attack, stating that Pirenne, western oriented by training and ambience, was not equipped to undertake research on eastern history, that he lacked the necessary language skills and was ignorant of key Arab sources. Here Dhondt is on firmer ground. Pirenne did not know Arabic and was ignorant of certain sources. *Mahomet et Charlemagne* would have been a more convincing book without these deficiencies. It must nevertheless be noted how few were the sources Pirenne neglected and how few others have been added by Arabists since Pirenne sparked the great debate which, as one familiar with its course knows, has essentially revolved around the interpretation by specialists of certain texts and coins, all of which are too scarce⁵³.

To conclude, as does Dhondt, that the sole merit of *Mahomet et Charlemagne* was to stimulate debate and research on the early Middle Ages resulting in a clearer and more scholarly understanding of this previously neglected period, or that the research stimulated by Pirenne has completely discredited his theory, is unjust. The historical literature on this subject is far too abundant to discuss in detail, but it may be said that the specialized research of Arabist, Byzantinist, and western medievalist has weakened the famous theory. Pirenne obviously overemphasized Merovingian economic activity and its continuity with the Roman, and may have underemphasized Carolingian economic activity. He seems also to have assigned to the Arabs too decisive a role in the destruction of Mediterranean economic unity and, consequently, in the emergence of the Middle Ages. His treatment of politics and institutions is victim to the same weaknesses as his interpretation of economic and social history: overemphasis regarding the continuity of Roman institutions in the Germanic kingdoms and some delusion in believing that the German chiefs took the Roman emperors as models. Although correct in stressing the exclusively secular bases of German political authority prior to Charlemagne and his father Pepin, Pirenne perhaps attributed too much to the spiritual sanction of secular authority given by the church. It is true that his bent toward social and economic causation caused him to slight the cultural and religious differences separating the ancient and the medieval world or to place such differences out of focus as in distorting Theodoric's love of classical culture and his patronage of such as Boethius and Cassiodorus. Undoubtedly there was more religious and educational reform and more cultural achievement in the so-called Carolingian renaissance than Pirenne admits, but not in the inflated proportion that some historians would have it. Like most theories concerned with the explanation of vast historical transformations, Pirenne's suffers from over and understatement, generalizes at times upon evidence too scant and cryptic, and explicates too much from certain types of evidence. Later research suggests that the Carolingian and post-Carolingian periods were not as dark socially and economically as Pirenne portrayed.

(53) Lyon, *Origins of the Middle Ages*, pp. 70-87; Henri Pirenne, pp. 449-456.

These deficiencies, it must be emphasized, are overshadowed by the credibility a majority of scholars, except perhaps classical historians, concede to Pirenne's large picture or synthesis. He was, after all, not the first historian to perceive that after the empire in the West no longer existed politically some features of its civilization continued. He did not deny that during the third and fourth centuries political disintegration, social and economic misfortunes, cultural malaise, and a profound shift in religious values occurred, but he did not believe that they alone ended Graeco-Roman civilization. Despite the German conquests with their turmoil and new political arrangements, no new civilization arose because the Germans were generally willing to partake of the Mediterranean civilization and the unity upon which it depended. What impressed Pirenne was how much all this had changed in the West by the time of the Carolingians. He noticed that after 600 Italy lay prostrate with the Ostrogothic kingdom destroyed by Justinian's unfortunate attempt to reconquer the West; that all the lands ringing the Mediterranean, except for some in southern Europe, were under Arab dominion; and that the Carolingian state was oriented northward rather than southward to the Mediterranean, with its center lying between the Loire and the Rhine. He sensed also that there was much less trade, especially on the Mediterranean, that few real towns existed, that the economy was much more agrarian, and that culturally Europe was relatively barren. But why had such change come after 600? For Pirenne the logical reason seemed to be the Arab conquest of the Mediterranean, which made it a barrier rather than a boulevard for East-West exchanges, causing the orbit of power in the East to shift to Baghdad and in the West, to the north. This transformation isolated western Europe and presaged seigniorialism, feudalism, and the domination of the church, all of which were consecrated by the coronation of Charlemagne in 800.

Although giving the Arabs too decisive a part in this change, Pirenne was the first to understand that they had exercised a profound influence upon the Mediterranean and the West. Comparing the culture of the Arab lands with that of the West, he saw an impoverished and underdeveloped West facing in the East a thriving, creative culture rooted in a money economy. This picture was little changed until the West revived and pushed its way back into the Mediterranean during the eleventh century, a push climaxed by the First Crusade. For the first time in centuries the West established regular contacts with the East. Without this development the extraordinary achievements of the twelfth and thirteenth centuries would have been inconceivable. One may fault Pirenne for his details, but in terms of western history his synthesis is both credible and imaginative. Its hypotheses account for the relative darkness of the early Middle Ages and for the recovery and vigorous achievements of western Europe in the High Middle Ages. By placing in better perspective those centuries between 400 and 1000 that had been ignored by classical historians and slighted by medievalists, he dramatically reminded historians that in this period lie the answers to the uniqueness of western history.

Historiographically he did even more. He delivered medievalists from

Edward Gibbon's spell by forcing them to acknowledge that they must repudiate much of what Gibbon had argued, and that this meant reexamination of a historiographical tradition dating back to the Renaissance. For this reason alone *Mahomet et Charlemagne* ranks among the historical classics. It compels every scholar of the Middle Ages to wrestle with its concepts because within their framework rests a truer understanding and appreciation of the Middle Ages. It may well be that what Gibbon referred to as the world's great debate will never end because we lack the evidence for a real solution, but, as yet, Pirenne's theory, though revised, has not been replaced by any other more credible or convincing on the enigma of the end of the ancient world and the beginning of the Middle Ages.

Having shrewdly contrived the decline and fall of Pirenne the historian and his celebrated theories, Dhondt seeks, finally, to identify the historical conceptions underlying Pirenne's work. Convinced that conceptually Pirenne passed through a number of different phases, some of them the products of contemporary historical methodology and others of contemporary European trends and ideas, he sees Pirenne adhering at the outset of his career to Rankian values and methods. Soon, however, he fell under the influence of Lamprecht and accordingly, from the early 1890's to about 1910, began to write history explained by anonymous mass social and economic forces. This change, according to Dhondt, coincided with the contemporary bourgeois progressives' infatuation with social, economic, materialistic, deterministic, and Marxist history, and although he refrains from saying that Pirenne was a Marxist or that he had even read much of Marx, he contends that Pirenne's history was strongly deterministic and materialistic. In the next phase, just prior to World War I, Pirenne became intrigued with Hegelian concepts and investigated the alternating cycles of economic liberty and economic regimentation, writing his famous paper on the social stages of capitalism. Then came the War which was a shock to most European intellectuals and progressives. The loss of a son and his ordeal for almost three years as a prisoner in Germany led Pirenne quite naturally to reexamine his prewar concepts and attitudes, discarding some of them. He thus entered another conceptual phase, a *mélange* of old and new ideas. Dhondt argues that the shock and deep disenchantment of the bourgeois liberal class with the Russian Revolution influenced Pirenne to desert his interest in social and economic history and its explanation in terms of collective social and economic movements, to return to political history as seen in the postwar volumes of the *Histoire de Belgique* and, toward the end of his life, to embrace a kind of spiritualism. He is convinced that Pirenne abandoned his conviction that history was rationally explicable in favor of the idea that much in history is explained by chance, by what he called „le hasard en histoire,” and that on this note he died.⁵⁴

Some of this neat schema of Dhondt's is correct. Pirenne admired Von Ranke's approach to history and his rigorous treatment of historical

(54) *Annali*, III, pp. 125-128.

evidence. He was definitely intrigued by the ideas of Lamprecht and found Lamprecht's „materialistische Geschichtsauffassung" of special value for the early volumes of his *Histoire de Belgique*.⁵⁵ He became impressed by the alternation and cycles he found in social and economic history.⁵⁶ After the War he was much more prone to admit the influence of individuals and individual events on the historical process, to see that sometimes certain events and developments can only be explained by „le hasard en histoire".⁵⁷ But Dhondt's schema is also distorted. It has Pirenne passing from one phase to another and, in each, exclusively embracing a particular methodology or concept. This is exactly what he did not do. He never lost interest in political history and never repudiated all of Von Ranke. Throughout his career his precise editions, his explanation of documents, and much of his writing were Rankian. More convinced prior to the War than afterwards of the supremacy of social and economic history and the importance of collective social and economic phenomena for historical developments and periods, he nevertheless kept social and economic history as his prime concern. As evidence of this, witness his *Les villes du moyen âge*, his *Histoire économique et sociale du moyen âge*, his *Mabomet et Charlemagne*, the last volume of his *Histoire de Belgique* with its fine chapters on nineteenth-century Belgian social and economic history, and his *La Belgique et la guerre mondiale*.

Like many gifted historians, Pirenne experienced various conceptual phases but he never completely abandoned one concept or set of concepts for others. The more he studied history and the longer he lived, the more he understood and worked to make his history reflect the vast complexity of historical causation. He did not repudiate rational explanation of history and embrace irrational, spiritual, and chance explanation toward the end of

(55) Lyon, *Bul. Com. Roy. d'Hist.*, CXXXII, pp. 171, 173-179, 211-212.

(56) See his article on the social stages of capitalism. While a prisoner at Creuzburg-an-der-Werra in Germany during World War I, Pirenne wrote to his friend Joseph Cuvelier about the oscillation between liberty and regulation: „Le XIVe siècle avance. Avec cela, je pense à une étude sur la périodicité de l'histoire économique, dans laquelle il me semble constater un curieux balancement entre les époques de liberté et les époques de réglementation. Exemples :

XIe - XIIe siècles : commerce libre.

XIIIe - XVe siècles : commerce réglementé par les métiers.

XVe - XVIe siècles : libertés commerciale et industrielle sous l'influence du capitalisme.

XVIIe - XVIIIe siècles : mercantilisme soumettant cette liberté au contrôle de l'Etat.

Fin XVIIIe - fin XIXe siècles : libéralisme économique, concurrence libre.

XIXe - XXe siècles : socialisme d'Etat commençant" (Gérardy, *Henri Pirenne, sa vie et son œuvre*, p. 92). After the War Pirenne gave lectures on this idea.

(57) While at Creuzburg-an-der-Werra Pirenne began to write down his thoughts on history in a notebook that he called *Réflexions d'un solitaire*. He considered sociology to be abstract history because it does not concern itself with historical chance or personalities. Writing that the social scientist ignores individuals, events, and chance in history, Pirenne speculated on „la nécessité" and „le hasard" in history. There was, he wrote, no such thing as historical necessity because chance (*fortuna*) could upset or divert a development or tendency long in progress. After the War he lectured frequently on „le hasard en histoire." For his views on the writing of history, see *La tâche de l'historien*, *Le Flambeau*, XIV, 1931, pp. 5-22.

his life. Rather, he sought out and used ideas and methods that seemed to him sensible and efficacious. Never an ideologue, never rigid and intolerant, never afraid of new ideas, never exclusively embracing or abandoning, but always flexible, fluid, and open, Pirenne became more eclectic as he matured and saw ever more clearly the complex, diverse, rich, and kaleidoscopic nature of history⁵⁸. When he died in 1935 he was more the complete historian than at any other time.

After some forty pages highly critical of Pirenne, Dhondt concludes on a note of sympathy intermingled with slight approbation. He contends that Pirenne's influence rapidly waned after his death, that historians, no longer beguiled by his eloquent tongue and dynamic personality, came to see that little of his historical work had any validity. And yet, by forcing men to meditate upon the past and the future, by making people think, Pirenne did have a valuable role. He was, Dhondt grudgingly concedes, even a superb human being.⁵⁹

Free to disagree with Pirenne, why has Dhondt chosen to spoil his acute and penetrating observations that could have contributed to a more balanced appreciation of Pirenne by being so vindictive, so prone to resort to stratagem, artifice, and distortion of facts? Why has he relentlessly sought to destroy Pirenne? Only he knows. But any attempt at explanation cannot be Rankian, Lamprechtian, Hegelian, or Marxian; it must be Freudian or even „le hasard en histoire.”

(58) In his *Réflexions d'un solitaire* Pirenne wrote that to approach truth the historian must always study both mass and individual events which, combined, produced historical reality. Deaths, births, personalities, and gifted or demented men have abruptly changed the course of long-term economic, social, cultural, and intellectual developments. The historian must see history in its totality. It should be noted that normally flexible by temperament, Pirenne became even more so by what he had endured between August 1914 and November 1918.

(59) *Annali*, III, p. 129.

MANDARIJNENHULDE EN WETENSCHAPSGESCHIEDENIS *

door

W.P. BLOCKMANS

Zeldzaam zijn de historici die zich kunnen verheugen in een ruim lezerspubliek en van wie de werken decennia na hun ontstaan nog worden herdrukt, vertaald en bekomentarieerd. Nog minder talrijk zijn de historici die bovendien ook bedacht worden met nationale en internationale eerbewijzen, welke in sommige gevallen zelfs geamplifieerd worden na het overlijden van de held.

Dit alles viel te beurt aan Henri Pirenne. Reeds op vijftigjarige leeftijd werd hij in 1912 gelauwerd voor zijn vijftientwintigjarig hoogleraarschap te Gent door een talrijke schare binnen- en buitenlandse geleerden, studenten en ook politici ¹. Na de eerste wereldoorlog werd hij te allen kante gehuldigd als een nationale held, samen met o.a. de aartsbisschop van Mechelen en de burgemeester van Brussel ². Hem werd in 1919 het eredoctoraat te Oxford verleend, te gelijkertijd als aan president W. Wilson, maarschalk Joffre en een aantal generaals en admiraals ³. Om me te beperken tot de meest markante gebeurtenissen zal ik verder nog slechts vermelden: in 1926 een internationale hulde ter gelegenheid van zijn veertigjarig hoogleraarschap te Gent, waarbij hem twee indrukwekkende delen *Mélanges* werden aangeboden ⁴; tientallen eredoctoraten en buitenlandse onderscheidingen, tweemaal bekroning met de staatsprijs voor nationale geschiedenis, en éénmaal (als eerste) met de hoogst aanzienlijke Francqui-prijs; gastcolleges *all over the world* ⁵; na deliberatie door de ministerraad net niet een nationale begrafenis in 1935 ⁶; heruitgaven van zijn werken, de publikatie van een tweedelige bundel *Hommages et souvenirs*, oprichting van een standbeeld te Brussel en een zeer luisterrijke huldezitting in aanwezigheid van de koning in 1938 ⁷; plechtige herdenkingen in 1954 te Gent en in 1962 te Brussel, te Gent en te Verviers ⁸; academische zitting te Gent in 1974 ter gelegenheid van het verschijnen van Lyons Pirenne-biografie,

* Naar aanleiding van de publicatie van B. LYON, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study*, E. Story - Scientia, Gent, 1974, XIX + 477 blz., 680 BF gen., 840 BF geb.

- (1) LYON, *Pirenne*, pp. 191-196.
- (2) *Aldaar*, pp. 280-290.
- (3) *Aldaar*, p. 282.
- (4) *Aldaar*, pp. 335-337.
- (5) *Aldaar*, pp. 186-187, 281, 287, 298-302, 361-363.
- (6) *Aldaar*, pp. 391-395.
- (7) *Aldaar*, pp. 396-397.
- (8) *Aldaar*, pp. 398-401.

gepaard met een radiointerview en een gelegenheidspublicatie⁹.

Deze summiere opsomming laat toe te gewagen van een verschijnsel Pirenne. Dit vertoont een viertal facetten ; 1. zijn sukses als historicus, dat men kan vaststellen vanaf de publicatie van het eerste deel van zijn *Histoire de Belgique* (1900), en dat nog steeds voortduurt ; 2. zijn invloed buiten de historische wereld en vooral in de politieke sfeer kort vóór en na de eerste wereldoorlog ; 3. de ongemene intensiteit en praal van de herdenkingsmanifestaties na zijn overlijden ; 4. en tenslotte in de zestiger jaren ontloken wetenschappelijke belangstelling voor zijn persoon. Veertig jaar na het overlijden blijkt er thans zelfs sprake te zijn van een echte *revival* van activiteiten en publicaties rond de figuur van Pirenne. Ik stel me voor in deze bijdrage op grond van de recente wetenschappelijke studies te onderzoeken hoe deze cultus verklaard kan worden, en in hoeverre alleen het werk en de persoonlijkheid van Pirenne, dan wel nog andere elementen daar aanleiding toe gaven.

De literatuur die aan de figuur van Pirenne is gewijd, moet worden verdeeld in twee categorieën¹⁰. De eerste is die van het huldebetoon, waarbij collega's, vrienden, leerlingen en zijn zoon graaf Jacques, meestal naar aanleiding van plechtigheden, getuigenis aflegden van hun grenzeloze bewondering en simpatie voor de meester. Sommigen hebben daarbij getracht de betekenis van Pirenne als wetenschapsbeoefenaar, hoogleraar en burger te omschrijven. Doorgaans ontbreken in dit druk beoefende genre echter de relativering en de objectivering, wat men geredelijk kan verwachten van dergelijke manifestaties. Het feit dat in de meeste gevallen vooraanstaande historici aan het woord kwamen, sticht echter verwarring. Het is nodig in te zien dat deze historici hier niet de beoefening van de door hen geheiligde regelen der historische kritiek als norm hanteerden, maar eerder overhielden naar de kunstgrepen van de lofredenaars. Als zodanig moet men de meeste bijdragen van de Pirenne-historiografie beschouwen als getuigenissen, en niet als studies.

De tweede categorie bestaat uit enkele aanzetten tot een wetenschappelijke analyse van wat ik het verschijnsel Pirenne noemde. Het midden van de zestiger jaren zag het ontluiken van dit genre met de publicatie door de vooraanstaande Amerikaanse mediëvist Bryce Lyon van de brieven van Pirenne aan Karl Lamprecht, en een studie door dezelfde van de relaties tussen de Parijse numismaat Maurice Prou en Pirenne, eveneens op basis van de volledig bewaarde korrespondentie¹¹. De laatstgenoemde

(9) R.C. VAN CAENEGEM, Nieuwe biografie van Henri Pirenne. Interview met prof. Lyon, in: *Spiegel Historiaal*, 9, 1974, pp. 532-537. De teksten van de toespraken gehouden tijdens de zitting van 22 maart 1974 (door rector A. Devreker, H. van Werveke, R.C. Van Caenegem en B. Lyon zelf) werden gepubliceerd in *De Brug*, 1974, 3, pp. 147-162 en in de reeks *Studia Historica Gandensia*, 170 (met vermelding van de aanwezige personaliteiten).

(10) Een overzicht van de literatuur over Pirenne als persoon vindt men bij LYON, *a.w.*, pp. 462-464.

(11) B. LYON, The letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht (1894-1915), in: *Handelingen v.d. Kon. Commissie voor Geschiedenis*, CXXXII, 1966, pp. 161-231 ; B. en M. LYON, Maurice Prou, ami de Henri Pirenne, in: *Le Moyen Age*, LXXI, 1965, pp. 71-107.

verhouding blijkt er vooral een te zijn geweest van nauwe persoonlijke vriendschapsbanden, ondersteund door het wederzijds respect van gedeeltelijk complementaire kwaliteiten: de specialist in de hulpwetenschappen tegenover de generalist. De relatie van Pirenne tot de zeven jaar oudere Lamprecht was van een heel andere aard. Deze laatste bekleedde in het laatnegentiende-eeuwse Duitse geleerdenmilieu een marginale positie wegens zijn zeer uitgesproken beklemtoning van de kollektieve krachten, en zijn streven naar een globale geschiedschrijving met de nadruk op economische en sociale componenten. Pirenne had hem op drieëntwintigjarige leeftijd ontmoet tijdens zijn studieverblijf in Duitsland, en onderging sterk zijn invloed. De door Lyon gepubliceerde brieven laten er geen twijfel over bestaan dat Pirenne veel van zijn fundamentele inzichten en methoden heeft opgestoken bij Lamprecht. Deze wetenschappelijke gerichtheid vond zijn hoogste uitdrukking in de opdracht van Lamprecht om een grootse *Geschiede Belgiens* te schrijven, die, vervolledigd in de originele franstalige versie, één van Pirennes meesterwerken is geworden. Van Werveke heeft op grond van nieuw bronnenonderzoek kunnen uitmaken op welke wijze Lamprecht zich van Pirenne en zijn andere Belgische vrienden heeft vervreemd door zijn exaltatie over en betrokkenheid bij het Duitse imperialisme¹². Naar verluidt ligt het nog in de bedoeling van professor en mevrouw Lyon om delen van Pirennes oorlogsdagboeken te publiceren.

Bijzonder veel ophef maakte een uitvoerig artikel dat Dhondt korte tijd na Lyons publikaties wijdde aan het verschijnsel Pirenne in al zijn aspecten¹³. Hij zette zich af tegen het overwicht van persoonlijke affekties in de vroegere geschriften over Pirenne en achtte inderdaad de tijd gekomen om diens figuur te bestuderen op basis van documenten en zijn werk zelf, „sine ira” *naturellement, mais aussi „sine studio”*. Dhondt hield zich niet aan een enge biografie, maar analyseerde de maatschappelijke kontekst waarin Pirenne zich tot een „groot” geleerde kon verheffen, d.w.z. erkend binnen maar ook buiten de kring van vakgenoten. Studerend op een tijdstip waarop in België de geschiedeniswetenschap nog hoofdzakelijk werd beoefend door romantische dichters, en materieel in de gelegenheid verkerend om zich door buitenlandse studieverblijven in Frankrijk en Duitsland tegelijk vertrouwd te maken met strenge eruditie en met de nieuwste stromingen inzake de historische synthese, gold hij reeds op vierentwintigjarige leeftijd als de meest solied gevormde Belgische historicus. Dat hij, opgegroeid in een op Duitsland gericht ondernemersmilieu te Verviers, meer oog had voor economische en sociale realiteiten, en zich gemakkelijker de Duitse wetenschappelijke denktrant eigen maakte dan zijn voorgangers en tijdgenoten, droeg vanzelfsprekend bij tot zijn functie van vertolker voor de franstaligen van al het nieuwe wat in Duitsland was gepresteerd inzake bronnenstudie en interpretatie.

(12) H. VAN WERVEKE, Karl Lamprecht et Henri Pirenne, in: *Handelingen v.d. Kon. Commissie voor Geschiedenis*, CXXXVIII, 1972, pp. 39-60.

(13) J. DHONDT, Henri Pirenne: historien des institutions urbaines, in: *Annali della Fondazione italiana per la storia amministrativa*, 3, 1966, pp. 81-129.

Een tweede faktor die Pirennes sukses helpt verklaren schuilt in zijn sociaal relatiepatroon. Van huize uit liberaal met een katolieke achtergrond, stond hij open tegenover beide tendenzen die in de tachtiger jaren hardnekkig stredden om de politieke macht. Aanvaard en gesteund door zowel de invloedrijke katolieke hoogleraar G. Kurth, bij wie hij had gestudeerd, als door diens liberale kollega P. Fredericq en door de politieke vrienden van vader Pirenne, die eveneens een rol speelde in de liberale partij, kon Henri reeds op 22-jarige leeftijd een stellige hoop koesteren op een leeropdracht in de hulpwetenschappen (paleografie en diplomatiek) aan de universiteit van Luik. Een kabinetswijziging vertraagde de benoeming met enkele maanden, maar een jaar later had Fredericq reeds de weg geëffend naar een hoogleraarschap te Gent. Pirenne was toen nog niet ten volle 24.

Dhondt beklemtoont dat deze beide factoren in niets afbreuk doen aan de essentiële voorwaarde voor een sukses als geleerde en hoogleraar, nl. de gave om een boodschap over te brengen. Deze individuele kwaliteit was bij Pirenne buitengewoon ontwikkeld. Maar zij alleen verklaart niet de duizelingwekkend snelle opgang die hem te beurt viel, en die een voorwaarde vormde voor zijn verdere ontplooiing. Tijdens de jaren die volgden op zijn benoemingen werd Pirenne in hoge mate geabsorbeerd door zijn nieuwe leeropdrachten die, wegens zijn niet weg te cijferen korte ervaring, aanzienlijke inspanningen van hem vergden.

De belangrijkste bijdrage van Dhondts studie ligt evenwel op het terrein van de intellectuele ontwikkeling. Zeer precies kon hij aantonen dat Pirenne reeds tijdens de jaren 1890-'94 (28 tot 32 jarige leeftijd) de drie grondgedachten heeft geformuleerd die hem beroemd hebben gemaakt, en die hij tijdens zijn verdere leven heeft uitgewerkt. Zowel voor de oorsprong van de steden — gunstige geografische factoren die de handelaars aantrekken, de geschiedenis van België — beklemtoning van sociale en kulturele eenheid, ondergeschiktheid van politieke factoren, als de overgang van oudheid naar middeleeuwen — de Middellandse zee als een „Muzulmaans meer” — vindt men de kern reeds duidelijk voor 1895 uitgedrukt ¹⁴.

Daarna zette Pirenne zich aan het schrijven van zijn *Histoire de Belgique*, een zeer omvangrijk werk dat aan een verbazend hoog tempo tot stand kwam. Willens nillens vond het een extra-wetenschappelijke weerklank die zijn auteur tot de status van officiële geschiedschrijver van België verhief. Dhondt verklaart dit entoesiasme door de tendens in het werk om de nog jonge staat voor te stellen niet als een artificiële creatie van recente datum, maar als een eeuwenlang ingewortelde eenheid. Wellicht onbewust beantwoordde Pirenne aan de diepste wensen van de Belgische overheid en van allen die, in een tijd van op de spits gedreven nationalisme, belang hadden bij het voortbestaan van die staat. Het was dus niet de inhoudelijke kwaliteit van het historische werk die in 1900 door de Senaat en in 1912 door een nationale plechtigheid werd gelauwerd, maar zijn eigenlijke operationele waarde ¹⁵. De krijgsgevangenschap die Pirenne

(14) *Aldaar*, pp. 95-98.

(15) *Aldaar*, pp. 98-100.

samen met Fredericq doormaakte wegens hun gezamenlijk verzet tegen de vernederlandsing van de Gentse universiteit, leidde na 1918 voor de eerste tot zijn bejubeling als oorlogsheld, voor de tweede niet. Hieruit blijkt nog duidelijker hoe de figuur en het werk van Pirenne werden gebruikt, op een wijze die hij zelf slechts ten dele heeft begrepen en goedgevonden.

Nog twee fundamentele gedachten moet ik hier uit Dhondts studie releveren. 1. Pirenne kwam gelouterd uit de oorlog. Door persoonlijke lotgevallen en door het trauma dat de niet verwachte militaire explosie in kringen van intellectuelen naliët, rees er twijfel over de geldigheid van de positivistische wetenschapsbeoefening. Vóór de oorlog dacht Pirenne in kollektieven, herhaalbaarheden, infrastrukturen. Nadien keerde hij zich meer tot het individuele, toevallige, politieke. Deze ommekeer ging gepaard met een afwending van de Duitse historische wereld ten gunste van de Franse en vooral Angelsaksische (wat zich ook uitdrukte in eredocoraten, academische lidmaatschappen en gastcolleges).

2. Hoewel het rectoraat, het bekleden van allerlei functies, het houden van lezingen en gastcolleges een zwaar beslag legden op zijn tijd, werkte hij stelselmatig zijn oude concepties uit, en vooral de *Mahomet et Charlemagne* thesis. Deze ondervond nog tijdens Pirennes leven zware kritiek, wat hem er niet van weerhield voortdurend bewijspplaatsen op te sporen voor zijn stelling, en die in zijn laatste levensjaren tot een boek uit te werken. Dhondt verklaart wat hij het „désastre technique” van *Mahomet et Charlemagne* noemde doordat Pirenne deze idee heeft opgevat toen de toegankelijkheid der bronnen nog gering was, en hij ze heeft uitgewerkt in een fase van zijn leven waarin hij reeds zozeer afgesloten was van de tegenspraak der feiten dat zijn thesis voor hem een axioma geworden was.

Van een heel andere aard is het boek dat Lyon nu over Pirenne presenteert als een „biografische en intellectuele studie”. Had Dhondt zich uitsluitend gesteund op gepubliceerd materiaal, Lyon heeft zich gedurende tien jaren gewijd aan de bestudering van het Pirenne-archief dat graaf Jacques Pirenne minutieus heeft ingericht. Dankbij de scrupuleuze bewaardwoede van zijn vader, kon de graaf aan de nieuwsgierige Lyon duizenden brieven, en verder massa's handschriften, eretekens, foto's, agenda's, dagboeken, spijkskaarten en rekeningen tonen. Bovendien kon de graaf deze informatie nog aanvullen met persoonlijke herinneringen¹⁶. Men kan zich het entoesiasme voorstellen dat de mediëvist Lyon, gespecialiseerd in de schaars gedocumenteerde konstitutionele geschiedenis van Engeland in de 12e en 13e eeuw, vervulde toen hij zich hier gekonfronteerd zag met een zo rijke dokumentatie op het individuele menselijke vlak. Daarvan dacht hij dat hem in staat zou stellen „de beweegredenen en de drijfveren en de redenen voor de verschillende ideeën van Pirenne werkelijk te begrijpen en ook waarom hij dacht zoals hij dacht”¹⁷. Duidelijkheidshalve moet ik hierbij opmerken dat de auteur ongetwijfeld gelijk heeft m.b.t. de

(16) LYON, *Pirenne*, p. XV.

(17) VAN CAENEGEM, Nieuwe biografie, p. 533 (tekst van Lyon in het radio-interview).

subjektieve motieven van het individueel denken, m.a.w. wat Pirenne zelf dacht over de redenen waarom hij dacht zoals hij dacht. Het is echter een elementair beginsel van de psychologie dat het individu zich hierbij totaal verkeerde voorstellingen kan vormen over zijn eigen motieven. Over de objektieve stimuli leert het Pirenne-archief uiteraard bijzonder weinig. Nochtans zijn die de belangrijkste. Ik zal verder op dit methodologisch probleem ingaan.

Deze doelstelling heeft de auteur in het boek zelf echter niet verwoord. Daar wordt de lezer gemotiveerd tot het doorworstelen van 470 bladzijden met het argument dat, in tegenstelling tot de prozaïsche levens van de meeste academische historici, Pirenne een zo uitzonderlijk rijk en actief leven heeft geleid en een zo superieure persoonlijkheid was, dat men zonder kennis daarvan zijn werk en zijn invloed op de Europese geschiedschrijving niet ten volle kan begrijpen¹⁸. Ik wil inderdaad onmiddellijk vaststellen dat Lyon zich er heeft op toegelegd de levensloop van zijn held zo persoonlijk mogelijk te kleuren, overwegend vanuit het standpunt van de held, en met hier en daar dramatiserende stijlwenningen, die de saaiheid van het verhaal doorbreken. Regelmatig wordt de lezer herinnerd aan de vermanende, fiere en bezorgde rol van de moeder, de infrastrukturele rol van de echtgenote, het wel en wee van de zoons, hun verloofden, echtgenoten en kinderen; merkwaardig genoeg blijven de broers en zusters haast volkomen buiten het beeld¹⁹. De gevangenschap in Duitsland wordt breed uitgemeten (50 blz.) mede dankzij het bestaan van uitzonderlijke bronnen voor deze periode, nl. dagboeken en de volledige korrespondentie met de Utrechtse archivaris Sam Muller, die als verbindingsman optrad. Zoveel mogelijk werden persoonlijke uitspraken, fragmenten uit brieven en andere personalia in het verhaal opgenomen. Hieruit ontstaat bij de lezer inderdaad de indruk dat hij de wereld ziet zoals Pirenne die waarnam. De auteur gaat hierbij echter psychologiserend te werk volgens voor-wetenschappelijke inzichten (cfr. de titel van het hoofdstuk: „Who is a happy man?“).

Lyon heeft de gegevens in hoofdzaak chronologisch gegroepeerd. Op het laatste hoofdstuk na, dat een evaluatie is van Pirennes wetenschappelijk werk vanuit onze huidige kennis, zijn alle andere strikt volgens de tijdsorde ingedeeld. Enig ander ordeningskriterium dan het chronologische werd blijkbaar niet beoogd. Binnen de hoofdstukken wordt af en toe een onderdeel gewijd aan de wetenschappelijke prestaties, de functies, de eerbewijzen en de persoonlijke relaties tijdens de gegeven periode, maar het geheel biedt toch een vrij afwisselende indruk, met de vermenging van persoonlijke en andere facetten zoals die in het dagelijks leven optreedt. De auteur heeft dit effect wellicht bewust nagestreefd, daar hij zijn lange hoofdstukken niet heeft ingedeeld. Men mag in de werkelijke zin van het woord gewagen van een levensverhaal.

Lyons boek is zo volgepropt met gegevens van allerlei aard en uiteen-

(18) LYON, *a.w.*, p. XIII.

(19) Wel blijkt in 1926 plots een broer Maurice te bestaan die hem in 1926 portretteerde: *aldaar*, p. 335. De naam is niet in de index opgenomen.

lopend belang, dat het moeilijk valt er nieuwe gezichtspunten in te ontwaren. De beste delen van het werk lijken me de overzichten te zijn van Pirennes publikaties en de weerklank die ze vonden²⁰. Men voelt dat de auteur alles heeft gezien over zijn onderwerp. Hij geeft een bruikbare *status quaestionis* van alle thema's die Pirenne heeft behandeld, vat diens bijdrage tot de discussie samen, en belicht de reactie van vakgenoten. Toch rijzen ook hier bezwaren tegen een al te gunstige voorstelling van Pirennes oeuvre. Bij de analyse van de *Histoire de Belgique* (blz. 420-426) stelt de auteur nergens de gerichte interpretatie. *ex post* noch de evidente tijds- en sociale vooroordelen in vraag. M.b.t. *Mahomet et Charlemagne* ziet hij de onomstootbare deficiëntie van de bewijsplaatsen over het hoofd (blz. 441-452), zoals hem ook de betekenis ontgaat van tien jaar gestaakte onderzoeksactiviteit inzake stadsontwikkeling en overgang oudheid-middeleeuwen, wanneer Pirenne in 1925 opnieuw met deze thema's uitpakt (blz. 302-307). Hoewel verspreid doorheen de hoofdstukken, betekenen deze delen van het werk een nuttig historiografisch overzicht. Dergelijke bijdragen had Lyon echter al eerder gepubliceerd²¹, zodat de vraag rijst in hoeverre het tienjarig archiefonderzoek hem thans beter dan toen in staat heeft gesteld om via de kennis van Pirennes persoonlijkheid zijn werk beter te begrijpen. Mij is dit slechts op één punt gebleken, nl. de mentale ommekeer door de oorlog. Voordien zonder twijfels over de waarde van de nieuwe historische methode die hij in Duitsland had leren kennen, gericht op herhaalbare en kollektieve verschijnselen en op een globaal en komparatief verband, brachten de lijfelijke ervaring van de onvoorziene oorlog en de daarin op de voorgrond getreden politieke factoren hem tot een grotere aandacht voor het toevallige en individuele. Wellicht houdt deze mentale ommekeer ook verband met de ervaring dat moderne historische denkbeelden gebruikt werden door uiteenlopende politieke stromingen waartegen mensen als Pirenne zich beslist wensten af te zetten, nl. zowel het Duitse imperialisme als de Russische Revolutie²². Daarvan zijn de sporen niet alleen te vinden in de onderwerpen van enkele lezingen en artikels, maar ook in de gewijzigde aanpak van de *Histoire de Belgique* vanaf deel VI, evenals in het niet verder uitwerken van de tematiek der wetmatigheden, zoals hij die voordien had ontwikkeld in *Les étapes de l'histoire sociale du capitalisme* (1913), *Une hypothèse d'histoire économique* en *Liberté et réglementation* (1911)²³. Behalve voor dit kardinale breekpunt, waarop Dhondt reeds nadrukkelijk had gewezen, heeft Lyon m.i. zijn doelstelling niet kunnen geloofwaardig maken. Meer bepaald rijst dan

(20) *Aldaar*, pp. 122-136, 170-180, 302-307, 324-335, 366-375, 416-460.

(21) *Aldaar*, p. 466: een drietal historiografische bijdragen rond thema's van Pirenne.

(22) In zijn „Vorwort zur Deutsche Auflage” getuigde Karl POPPER in 1964 dat hij (als zeventienjarige) in de winter van 1919-20 onder de indruk van de Wereldoorlog en van de Russische revolutie zijn fundamentele opvatting heeft formuleerd dat historische wetmatigheden als bijgeloof moeten worden beschouwd: *Das Elend des Historizismus*. 3. Aufl., Tübingen, 1971, p. VII. Zou deze houding ook niet gegolden hebben voor Pirenne?

(23) LYON, *a.w.*, pp. 264-267.

de vraag naar de zin van zijn uitgebreid biografisch onderzoek voor zijn analyse van de wetenschappelijke produktie.

Ongetwijfeld heeft dit boek de kennis over het leven van Pirenne gepreciseerd. Ik kan me niet voorstellen dat enige belangrijke gebeurtenis aan de aandacht van de auteur zou zijn ontsnapt, zozeer streeft hij naar de exakte vaststelling van alle feiten, die hij dan ook met gulle hand in zijn boek heeft uitgestrooid. Bij het lezen was ik voortdurend bekommerd om de vraag welk de relevantie was van al deze akribie. Iedereen wist b.v. dat Pirenne in 1922 een zeer opgemerkte reis heeft gemaakt in de V.S.A., en dat sindsdien tientallen jonge Amerikanen te Gent zijn komen studeren en werken onder wie Lyons leermeester, hijzelf en zijn studenten. Wat hebben wij aan relevante kennis opgedaan nu Lyon voor ons haarfijn in het Pirenne-archief heeft nagepluisd dat de held en zijn echtgenote op 27 september van hun buitenverblijf te Sart door hun zoons Jacques (met echtgenote Adrienne) en Robert per auto naar Antwerpen werden gebracht, dat zij daar de haveninstallaties bezochten, genoten van een heerlijke maaltijd en vroeg naar bed gingen? Dat zij de volgende morgen inscheepten op het ss. Finland van de Red Star Line, en een stormachtige overtocht beleefden door dichte mist, dat de eerste lezing plaats had op 11 oktober te Princeton; dat Pirenne zijn Amerikaanse toehoorders langzaam toesprak enz.²⁴

Zonder de tekst geweld aan te doen, zou ik op die wijze vraagtekens kunnen blijven plaatsen naar de zin van het soort mededelingen waarmee Lyon zowat 70 % van zijn boek heeft gevuld. Meer in het algemeen moet de auteur een totaal gebrek aan zin voor relativiteit worden verweten. Het zal de aandachtige en volhoudende lezers (eigenschappen die wellicht alleen bij recensenten zullen voorkmen) spoedig duidelijk zijn dat de auteur te weinig distantie heeft genomen van zijn bronnen — onder wie, ik herhaal het, graaf Jacques Pirenne, aan wie het boek is opgedragen. Elk detail dat hij in zijn dokumentatie heeft aangetroffen, is opgenomen in het boek, zonder evenwel tot gelding te worden gebracht, gezien de narratief-chronologische opbouw.

Enkele voorbeelden zullen dit bezwaar verduidelijken. Op verschillende plaatsen vermeldt de auteur bedragen in geld. Dit gebeurt steeds toevallig, nooit onderling in verband gebracht, zonder dat de koopkracht van de genoemde sommen wordt aangeduid, of aan het globale inkomen van Pirenne worden gerelateerd²⁵. Ofwel gebruikt men gegevens, ofwel verveelt men er geen lezers mee. Van een historicus wordt toch verwacht dat hij de

(24) *Aldaar*, pp. 299-301.

(25) *Aldaar*, pp. 47 en 49: vader Pirenne kent Henri een maandgeld van 200 F toe tijdens zijn studieverblijf in Parijs (vanaf sept. 1883); p. 57: verhoging met 50 F; p. 58: voor zijn studieverblijf in Duitsland genoot hij een beurs van 4000 F per jaar (= 333 F per maand): vader Pirenne was dus kariger dan de Belgische overheid; p. 67: als pas benoemd docent aan de universiteit te Luik geniet Pirenne een salaris van 2000 F per jaar: de auteur merkt niet op dat dit half zoveel is als de studiebeurs in het vorig jaar! p. 163: losse gegevens over het honorarium voor *Les anciennes démocraties des Pays Bas*, en alleen over dat boek; p. 293: wat betekende 25.000 F in 1923; p. 299: en 600 \$ per maand in de V.S.A. in 1922; p. 363: en 500.000 F (Francquiprijs) in 1933?

gegevens waarover hij beschikt, selektioneert tot een intelligente synthese. Enkele beschouwingen over Pirennes materiële status zouden een dergelijke studie overigens zeker niet hebben ontsierd. Betekende het salaris van ordinarius voor hem een hoofdbestanddeel van zijn inkomen? Kan men hieraan zijn onafhankelijke stellingname t.a.v. de vernederlandsing van de universiteit koppelen?

Dit boek verschaft details over al wat men zich kan inbeelden, doch op een geheel onsystematische wijze. In 1936-38 blijken de grandioze herdenkingsplechtigheden geleid te worden door Jules Duesberg, rector van de universiteit van Luik. Men begrijpt diens rol pas wanneer men zich realiseert dat ook Pirennes moeder een Duesberg was, en dat zijn grootvader samen met een Duesberg de eerste grote mechanische weverij in België oprichtte²⁶. Details hebben pas zin als men ze in een verband weet te plaatsen. Precies deze gave mist Lyon geheel. Wie wil weten op welke uren van de dag Pirene schreef, op welk papier, hoe de bladschikking was van zijn handschriften: Lyon zegt het allemaal²⁷. Droeg het zoveel bij tot het begrip van Pirennes werk te weten welke studieresultaten zijn zoons behaalden in het atheneum en aan de universiteit, wanneer en met wie zij zich verloofden en huwden, hoe hun loopbanen verliepen?²⁸ Dit alles zou belangrijk kunnen zijn wanneer men deze gegevens in onderling verband zou brengen als een patroon van sociale relaties, maar precies dat gebeurt niet. Heeft de historische wereld met spanning gewacht op de publikatie door Lyon van de namen der restaurants waar de diverse huldingen werden afgerond en van de uurregelingen van die plechtigheden?²⁹ Zal de lezer zijn moeite beloond achten door op blz. 370 te vernemen dat Pirene de eerste versie van zijn *Le mouvement économique et social au moyen âge* voor de *Histoire générale* van Glotz, begonnen op 6 juli 1932, met 151 bladzijden besloot op 28 september te 13.45 u.; en op blz. 387 dat de eerste versie van *Mahomet et Charlemagne*, omvattend 246 bladzijden handschrift, werd beëindigd op 4 mei 1935 te 10.30 u.?

Men zou de detailkritiek eindeloos kunnen voortzetten. Het punt is echter dat Lyon blijkbaar verdronken is in het Pirene-archief, en door de vele bomen het bos uit het oog heeft verloren. De auteur noemde dit: „werken met deze menselijke bronnen „van binnen uit” ...in de man kruipen en ontdekken wat hem tot een van de leidende historici van de moderne tijd maakt”³⁰. Behalve mijn reeds eerder geuite kritiek dat introspektie geen adequaat middel is om iemands sociale positie te doorgronden, moet hier een nog ernstiger bezwaar worden gemaakt vanuit historisch-metodologisch standpunt. Getransplanteerd van de studie van enkele uitgegeven oorkonden naar die van een omvangrijk hedendaags archief, heeft de auteur zijn methode niet weten aan te passen. Elke vondst,

(26) *Aldaar*, pp. 6-9 en 396.

(27) *Aldaar*, pp. 152-154.

(28) *Aldaar*, pp. 189, 203, 220, 310-311.

(29) *Aldaar*, pp. 195, 335-336, 400.

(30) VAN CAENEGEM, *a.a.*, p. 533. Uit de vragen die van Caenegem aan de auteur stelde kan men duidelijk opmaken dat ook hij diens hagiografisch standpunt niet deelt.

van spijkskaart via brief en notitieboekje tot officiële redevoering, scheen hem even belangwekkend. Erger nog, overrompeld door het materiaal, is hij zelfs de elementaire regels van de traditionele historische kritiek uit het oog verloren. Hij ziet er geen graten in om zich uitsluitend op eenzijdige bronnen te steunen, terwijl er andere bestaan. Nergens aarzelt hij bij enig citaat uit een bron : alle schijnen ze hem even oprecht, objectief en geloofwaardig. Men moet besluiten dat Lyon, door zich in de huid van zijn held te willen overplaatsen, geen wetenschappelijk werk heeft geleverd, maar een verhaal dat dezelfde gebreken qua inzicht vertoont als het beeld van de tijdgenoot.

Dit tekort kan duidelijk aangetoond worden aan de hand van een tweetal episoden. Het Duitse imperialisme vóór de eerste wereldoorlog en de aantrekkingskracht die het uitoefende op de Duitse academici, komen bij Lyon even onbegrijpelijk uit de verf als zij het voor Pirenne en zijn tijdgenoten waren. Nochtans had de auteur hierover enig inzicht kunnen verwerven in een aanzienlijke literatuur³¹. De kwestie was fundamenteel voor Pirenne ; zijn wetenschappelijke oriëntatie was tot 1914 geheel op Duitsland afgestemd, daar had hij vrienden en kollega's aan wie hij veel van zijn inzichten te danken had, daar waren hem eredoktoraten en andere onderscheidingen te beurt gevallen. Dit alles eindigde abrupt door de oorlog.

Met even weinig perspectief behandelt de auteur het klimaat in het naoorlogse België. Ook hier laat hij zich dobberen op wat hij er over gelezen heeft in Pirennes korrespondentie en referaten. Geen kwaad woord rept hij over België's hyper-nationalisme, zijn annexatie-streven, en de anti-Vlaamse hetze. In dit alles speelde Pirenne een aanzienlijke aktieve en passieve rol (als symbool). De auteur slaagt er niet in Pirennes hardnekkige verdediging van een franstalige universiteit te Gent als een anti-emancipatoir standpunt te onderkennen. Dat vormde trouwens het *Leitmotiv* van zijn *Histoire de Belgique*, en ook in dat verband kan Lyon zijn evaluatie niet scherp stellen. Hij noemt Pirenne bij herhaling objectief en onpartijdig, hoewel het eerste een naïeve illusie is en het tweede flagrant door de feiten ontkend wordt³².

(31) LYON, *a.w.*, pp. 214-215. M.b.t. de houding van de Duitse intellectuelen bestaat het zeer degelijke boek van F.K. RINGER, *The decline of the German mandarins. The German Academic Community, 1890-1933*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1969 ; op blz. 301-304 behandelt hij de „Methodenstreit“ rond Karl Lamprecht in het licht van het bewustzijn van een sociale en kulturele crisis, die het Duitse geleerdendom dreef tot een gepassioneerde belangstelling voor de herleving van het Idealisme. Over de houding van de Duitse historici vindt men nog meer op pp. 387-391.

(32) LYON, *a.w.*, pp. 284, 320, 333, 340, 349, 420-426 ; de auteur blijkt terzake uiterst verwarde opvattingen te koesteren : op p. 142 noemt hij Pirenne „not nationalistisch“ ; in het interview met van Caenegem noemt hij hem evenals Geijl „nationalistisch“ (p. 536). Het is niet mijn bedoeling Pirennes werk te verzuigen omdat het tekort schoot in objectiviteit. Het zou immers vermetel zijn te beweren dat wij nu wel aan dat euvel zouden ontsnappen (zie hierover : A. SCHAFF, *Geschichte und Wahrheit*, Wenen, 1970, en *The historian's engagement and the objective nature of historical truth*, in : *Tijdschrift voor Geschiedenis* 87, 1974, pp. 310-320). Men moet evenwel willen inzien dat Pirenne een milieugebonden bevangenheid vertoont die wij niet langer delen. Zelfs al streefde hij oprecht naar

In het algemeen kan de fundamentele fout van Lyon aldus worden omschreven. Hij beschouwt één figuur „van binnenuit”, zonder die op systematische wijze te plaatsen in zijn sociale kontekst. Dat is niet in de eerste plaats zijn gezin en zelfs niet zijn vriendenkring zoals de auteur het terecht maar gebrekkig doet³³. Dat is wel voor alles een maatschappij-in-beweging, waarin de intellectuelen een groep vormen die doorgaans zeer direkt gehoorzaamt aan de waardeschaal die de machthebbers voorschrijven³⁴. Aldus kan gesteld worden dat een Lamprecht in de Duitse waardeschaal omstreeks 1914 op precies dezelfde hoogte stond als Pirenne in de Belgische, nl. zeer gewaardeerd wegens de bruikbaarheid van hun publikaties omwille van de legitimatie die zij bevatten, en bovendien nog standvastig en bereid die opvattingen publiekelijk te verdedigen. Ook nog in 1915 stonden beiden dichterbij elkaar dan zij zelf beseften.

Een werkelijke intellectuele studie behoort daarom niet uit te gaan van één uitzonderlijk individu, maar van statusgroepen, met gemeenschappelijke ervaringen, vooroordelen en doelstellingen. Zo kan men hopen iets meer te objectiveren, nl. door de omstandigheden te omschrijven waarin bepaalde oordelen geldig geacht worden. In dat perspectief is de uitlating van Lyon dat Pirenne „geloofde dat de sociale en economische ontwikkelingen het dominante thema uitmaakten van de middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden, en dat zij het stramien en de verklaring boden voor de eenheid in dat gebied” (blz. 98) alles behalve verhelderend. De auteur verklaart hoegenaamd niet waarom Pirenne zus en zo dacht, waar hij die ideeën had opgedaan, waarom hij daar open voor stond, waarom ze op dat ogenblik ontloken en blijkbaar grotere groepen aanspraken. Nochtans liggen reeds heel wat antwoorden vervat in de gegevens van zijn levensverhaal. Zo is het ook typerend dat Lyon Pirennes mentale ommekeer

objectiviteit, dan nog leverde hij materiaal dat bruikbaar bleek, en ook door hemzelf is gebruikt, in politiek geëngageerde zin.

(33) Een boeiend voorbeeld van een historische biografie, waarbij het individu beschouwd wordt in zijn sociale positie, is: A. Mac FARLANE, *The family life of Ralph Josselin, a seventeenth-century clergyman. An essay in historical anthropology*, Cambridge, 1970. De opvatting van dit werk lijkt me een bijzonder geschikt alternatief te bieden voor de chronologische verhaaltrant van Lyon: 1. professionele en economische wereld, 2. levenscyclus, 3. sociale wereld: familie, verwanten, bekenden, 4. mentale wereld: houding t.o.v. smart, zonde en God, structuur van het denken.

(34) RINGER toont voor de Duitse geleerde wereld zeer scherp aan dat deze uit de lage adel en hoge middenklasse gerekruteerde groep tijdens de periode 1870-1914 aanzienlijk statusverlies heeft geleden door de toenemende machinisie en massifikatie. Ca. 1880 kon de *ordinarius* qua inkomen nog wedijveren met de best geslaagde artsen en industriële ondernemers, en bovendien genoot hij het primaat van het officiële eerbetoon (zelfs de echtgenote van de verpauperde *Privatdozent* was nog *Frau Doktor, gnädige-Frau*, de *Ordinarius* was *Staatsrat* derde klasse of zelfs *Geheimrat*). Nadien nam het belang van de bij de industrialisatie nauw betrokken groepen sterk toe, wat het professoraat uit overwegingen van statusbehoud nog nauwer deed aansluiten bij de bureaucratie en de kroon, waarmee altijd al nauwe bindingen hadden bestaan (*The decline of the German mandarins*, pp. 30-61, 123-124). Een soortgelijke aanpak ware gewenst voor een werkelijke „intellectuele studie” van de Belgische intellectuele kringen, teneinde een verklaring te vinden voor hun doorgedreven nationalisme dat in vele opzichten niet minder eenzijdig was dan het Duitse.

tijdens de oorlog als een individueel verschijnsel behandelt (blz. 227) terwijl het zich in de werkelijkheid op grote schaal afspeelde. Om Pirennes denkwereld te begrijpen, moet men eerst de evolutie van de maatschappij kennen, waarin hij leefde en vervolgens ook de situatie van de statusgroep (de intellectuelen) waartoe hij behoorde. Men zal dan kunnen vaststellen dat ook de vakgebieden geen relevante scheidsmuren bieden voor een dergelijk onderzoek. Dit vereist echter een strikte hedendaagse sociaal-wetenschappelijk methode, die Lyon totaal ontbeert.

Mijn besluit kan bondig zijn. Het „verschijnsel Pirenne” blijft een bijzonder interessant onderzoeksterrein, als men het tenminste relateert aan zijn maatschappelijke voorwaarden en effecten. Het is duidelijk dat Dhondt terzake essentiële vragen heeft opgeroepen en ook grotendeels beantwoord, welke Lyon in het kader van dit boek blijkbaar geen discussie waardig heeft geacht³⁵. Pijnlijk is het dan te moeten vaststellen dat het intellectuele resultaat van 10 jaar studie, met een gedrukte neerslag van ruim 500 bladzijden, ver beneden de denkkracht blijft die Dhondt in 50 bladzijden had ontwikkeld. Ook is het zeer bedroevend dat de vooraanstaande mediëvist Lyon, na zich zo lang te hebben toegelegd op Pirennes doen en laten, diens levensverhaal heeft geschreven in een stijl en volgens een methode die net het tegenbeeld uitmaken van wat Pirenne zich als ideaal voorstelde. Lyon heeft dat nochtans juist verwoord: „de concrete feiten in verband brengen met kollektieve verschijnselen teneinde het hoogste doel te bereiken, nl. de studie van de evolutie van menselijke samenlevingen in tijd en ruimte. Voor elke historicus is de kritiek en een geëigende evaluatie van de gegevens een essentiële eerste stap, die steeds moet leiden tot de vraag of de gevolgtrekkingen uit de bronnen wel geloofwaardig zijn. Indien hij zijn analyse na toetsing positief bevonden heeft, moet hij overgaan tot het historisch relaas dat synthese moet combineren met hypothese”³⁶. Het is erg voor de wetenschap dat een zo aanzienlijke investering tot een resultaat heeft geleid dat in alle opzichten inferieur is t.o.v. een vroegere publikatie. Wie iets van Pirennes denkbeelden wil begrijpen, raadplege dus nog steeds het briljante artikel van Dhondt. Men vraagt zich af waarom een boek, dat voor zoveel kritiek vatbaar is als dat van Lyon, met al dat eerbetoen werd bejegend³⁷. Ook van deze cultus zal nog een maatschappelijke analyse te maken zijn.

(35) In de onderhavige jaargang verschijnt een kritiek van Lyon op de zienswijze van Dhondt, waarvan ik helaas de tekst niet heb kunnen inzien vóór de publikatie dezes. Het blijft verbazend dat Lyon zijn stellingname heeft gereserveerd voor een tijdschrift met een vrij beperkte uitstraling, terwijl hij de door Dhondt opgeworpen problematiek in zijn boek geheel ontwijkt.

(36) LYON, *a.w.*, p. 366.

(37) Het betreft een academische zitting in aanwezigheid van hooggeplaatste personaliteiten (zie hoger noot 9), flits in het TV-nieuws, interview voor B.R.T. 3.

Mijn oprechte dank gaat uit naar enkele kollega's en vrienden die het handschrift van dit artikel hebben gelezen en mij een aantal waardevolle suggesties hebben gedaan, m.n. R. van Caenegem, H. van Dijk, R. van Eenoo, H. Gaus en A. Verhulst.

DER MAGNUS PRAECO UND SEIN AMTSNACHFOLGER IN FLANDERN IM 12. JAHRHUNDERT

von

Wolfgang VON GROOTE

In dem Bericht Galberts über die Ermordung des Grafen Karl 1127 und über die anschliessenden kriegerischen Auseinandersetzungen um die Nachfolge wird an einer, beziehungsweise drei Stellen ein „magnus praeco“ erwähnt.¹ Zu Unrecht ist dieser Beamte von der Forschung vernachlässigt worden. Übte er doch, wie die Darstellung Galberts zeigt, eine nicht unwichtige Funktion aus und hatte eine einflussreiche Stellung: Er bemühte sich, unterstützt von einem ihm offenbar dauernd beigegebenen Ritter Anbold und anderen Helfern, unter der gleichzeitigen Duldung der belagerten Grafenmörder wie der Belagerer, um die Sicherstellung des Leichnams des Grafen. Der Versuch scheiterte am Eingreifen der Bürger von Brügge, die wie bei einem vorausgegangenen Bergungsversuche des Abtes von St. Peter zu befürchten schienen, dass der Körper des Grafen, dem nach altgermanischer Auffassung Segenskräfte zugeschrieben wurden, aus der Stadt entführt werden sollte.²

In den Nachfolgekämpfen zwischen Wilhelm Clito und Dietrich von Elsass erklärte sich der magnus praeco für den letzteren. Er wurde deshalb von den Anhängern Wilhelms verfolgt, konnte sich mit Mühe aus der in Brand gesteckten Kirche von Oostkamp retten und wurde — zusammen mit Graf Dietrich, der ihm zu Hilfe kam — ergebnislos in seinem festen Haus im gleichen Ort belagert. Auch hier standen ihm der Ritter Anbold und andere zur Seite.³ Obwohl ihm die Bürger Brügges wegen seines Versuches, den Leichnam des Grafen zu bergen, hätten gram sein können, kamen sie ihm in Oostkamp zu Hilfe. Doch wurden sie von den Leuten Wilhelms unter Verlusten zurückgetrieben.⁴

Galbert gibt keine Erläuterungen oder Begründungen für das Handeln und die Rolle des magnus praeco. Sie scheinen ihm durchaus nicht erklärungsbedürftig, sondern selbsterklärend zu sein. So ist ihm also selbstverständlich, dass der magnus praeco sich um den toten Grafen zu küm-

(1) Verfasser ist sich der Tatsache bewusst, dass nicht alle Glieder der hier vorgelegten Beweiskette — wie bei einem Gegenstand der Geschichte des XII. Jahrhunderts allerdings nur allzu verständlich — von der gleichen Stärke sind. Er hält ihre Darstellung trotzdem für berechtigt und wichtig, damit sie der Diskussion, der weiteren Forschung und der Kritik, an der ihm liegt, als Grundlage dienen kann.

(2) Zitiert wird nach der Ausgabe von H. Pirenne, *Le meurtre de Charles le Bon*, Paris 1891.

(3) Es handelt sich um die Kapitel, 50, 111, 116.

(4) In den Kapiteln 111 und 116 wird der erwähnte Beamte nur noch „praeco“ genannt. Es kann indes kein Zweifel darüber bestehen, dass auch hier der vorher „magnus praeco“ genannte Beamte gemeint ist.

mern hat. Ob die Bergung der Leiche nun eine angemessene Bestattung möglich machen sollte, oder für die Durchführung eines Prozesses erforderlich war, bleibt freilich offen. Auch setzt Galbert voraus, dass seine Leser die quasi-immune Position des *magnus praeco* kennen, der sich zwischen Belagerten und Belagerern ungehindert bewegen konnte. (Das Volk von Brügge trat ihm ja aus abergläubischen Motiven entgegen.) Warum alsdann der *magnus praeco* in Oostkamp verfolgt und mit Graf Dietrich ausgerechnet in seinem Haus, das burgähnlichen Charakter gehabt haben muss, belagert wurde, weiss Galbert offensichtlich auch nicht. An anderer Stelle habe ich wahrscheinlich zu machen versucht, dass der *magnus praeco* dort den begehrten Schatz des ermordeten Grafen verwahrte.⁵

Die anderen Berichterstatter über die Vorgänge, die der Grafenmord auslöste, nennen den *magnus praeco* allerdings nicht.⁶ Von einem solchen Amtsträger wissen sie nichts. Hierzu habe ich die Vermutung geäussert, dass sein Amt nur im Brügger Raum, beziehungsweise in Seeflandern bekannt war. Doch auch in den Urkunden dieses Raumes erscheint der *magnus praeco* nur einmal, 1130, als Zeuge einer Stiftung des Grafen Dietrich an das Kloster Eekhout⁷. Die Erwähnung eines Zeugen „*magnus*“ in einer Grafenurkunde von 1113 kann nicht mit Sicherheit auf ihn bezogen werden⁸. Das ist in höchsten Grade überraschend. Die meisten Helfer Graf Dietrichs aus dieser Kampfzeit sind später in seiner Umgebung zu finden⁹, und bei vielen kann aus den Angaben über Besitz und Stellung — z.B. aus der Freilassung ehemals unfreier Ritter¹⁰ — auf grosszügige Belohnungen geschlossen werden. Nichts ist im übrigen selbstverständlicher, als dass der siegreiche Graf in dieser Weise verfuhr. Wie sollte da der *magnus praeco*, dessen Dienste für den Grafen in kritischer Lage, auch wenn man die Vermutung der Schatzverwahrung, weil unbewiesen, nicht gelten lassen will, von höchstem Wert waren, eine Ausnahme machen und leer ausgegangen sein? An der schon mehrfach zitierten anderen Stelle habe ich vermutet, dass in den fraglichen Jahren nicht nur das Amt des *magnus praeco* aufgehoben wurde, sondern offenbar auch sein Inhaber

(5) *Praecones und Magnus Praeco in Flandern im ersten Drittel des XII. Jahrhunderts* in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte - germanistische Abteilung - 90. Band, 1973, S. 165 ff.

(6) Walter von Terwaan, *Vita Karoli Comitis Flandriae*, MGH, SS, Bd. 22; Balduin von Avesnes, *Chronicon Hannoniense*, MGH, SS, Bd. 25; *Passio Karoli Comitis auctore anonymo*, MGH, SS, Bd. 12; Hermann von Doornik, *Historia restaurationis S. Martini Tornacensis*, MGH, SS, Bd. 14.

(7) Veröffentlicht in der *Notice sur la fondation de l'Abbaye d'Eekhout* von James Weale in: *La Flandre, 1869/70*, S. 274. Das Original befindet sich im Archiv des Seminars in Brügge.

(8) F. Vercauteren (ed.), *Les Actes des Comtes de Flandre 1071 - 1128*, Brüssel 1938, S. 146.

(9) So z. B. Anbold als Anbold von Oedenghem (bei Oostkamp) in der Zeugenliste einer Urkunde Graf Dietrichs von 1133 (*Régestes de Thierry d'Alsace*, herausgegeben von H. Coppieeters-Stochove in den *Annales de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand*, Bd. 4, Gent 1902, Urkunde Nr. 224)

(10) In Oostkerke und in Maldegem entstanden damals offenbar adlige Familien.

in den Jahren 1127/30 bald darauf verstorben sein dürfte. Eine andere Schlussfolgerung konnte man, wie ich meinte, aus dem Stillschweigen der Quellen nicht ziehen. Diese Auffassung muss ich heute berichtigen.

Es ist zwar richtig, dass ein *magnus praeco* weder vorher, noch — mit Ausnahme der Nennung von 1130 — nachher jemals erwähnt wird. Auch die volktümliche Übersetzung, die mit dem Wort „Bote“ für „*praeco*“ durchaus zu finden ist,¹¹ und für „*magnus praeco*“ also „Grossbote“ = „Overbode“ lauten müsste, ist nicht nachweisbar. Ebenso schien der Weg verbaut, etwa über den Personennamen des Amtsträgers von 1127/1128/1130 die Schicksale des Amtes und seines Inhabers zu verfolgen. Zur Erklärung für das seltene Auftreten des Amtsnamens, beziehungsweise für das völlige Verschwinden aus den Quellen halte ich allerdings an meiner an der zitierten Stelle ausführlich dargelegten und begründeten Deutung fest: dass es sich hier um den in diese Jahre fallenden Untergang des Amtes eines Overboden, d.h. eines Sprechers grundbesitzender Bauern in einem Gau oder Grosskirchspiel handelt, eines Amtes also, das mit der sächsisch-friesischen Gerichtsverfassung Seeflanderns verbunden war.¹² Die Tätigkeit dieses Amtsträgers wird sich hier wie in den anderen Rechtslandschaften, die ihn kannten: Niedersachsen und — in abgewandelter Form — Friesland mündlich und ohne schriftlichen Niederschlag abgespielt haben. Seine Nichterwähnung vor 1100, ja noch vor 1110, ist also normal. Die sächsisch-friesisch bestimmte Gerichtsverfassung Seeflanderns war offenbar von Karl dem Guten nach vorausgegangenen Anläufen der beiden Grafen Robert und Balduin VII. endgültig aufgehoben und ihre missbrauchten Selbstverwaltungsrechte beseitigt worden. An ihre Stelle war die fränkische Schöffengerichtsverfassung getreten, die seit karolingischer Zeit in Südflandern in Geltung war. Karl hatte die Reform mit seinem Leben bezahlt. Doch auch seine Mörder, die neben ihrem Widerstand gegen eine beabsichtigte soziale Diskriminierung auch diese Rechte

(11) So kann man meines Erachtens unbedenklich die 1181 in einer Urkunde Graf Philipps genannte „*terra preconis*“ (Cartulaire de l'Abbaye de St. Pierre de Loo, herausgegeben von L. Van Hollebeke, Brüssel 1870) mit der „*bodes hofsteda*“ gleichsetzen, die in einer Urkunde des Jahres 1210 genannt wird (Recueil des Chartes du Prieuré de St. Bertin - Poperinghe, herausgegeben von F. H. d'Hoop, Brügge 1870, Urkunde Nr. 41). In Urkunden von 1110 und 1114 (F. Vercauteren a.a.O.) werden einmal für den „*bot*“, ein anderes Mal für den „*praeco*“ ähnliche Aufgaben genannt.

(12) Siehe dazu (Auswahl): Rich. Schröder, Der ostfälische Schultheiss und der holsteinische Overbode, in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, germanistische Abteilung, Bd. 7, 1886; Christ. Eckert, Der sächsische Fronbote, Leipzig 1897; Phil. Heck, Die altfriesische Gerichtsverfassung, Weimar 1894; Wern. Carstens, Die Landesherrschaft der Schauenburger in: Zeitschrift für schleswig-holsteinische Geschichte, Bd. 55, 1926; Rut Hildebrand, Der Staat Heinrichs des Löwen, Berlin 1937; Karl Haff, Das Grosskirchspiel in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, kanonistische Abteilung, Bd. 63, 1943/44; Gesine Agena, Studie über die verfassungs- und verwaltungsrechtlichen Verhältnisse des Norderlandes im 13. und 14. Jahrhundert, Westerstede 1962 (dort weitere Literaturangaben). Zur Frage des Nebeneinanderbestehens von Königsgericht — hier also Grafengericht — und Volksgericht, wie wir es für Seeflandern bis in das 11. Jahrhundert hinein anzunehmen haben, siehe Vict. Barchewitz, Volksgericht und Königsgericht unter den Merowingern und Karolingern, Leipzig 1882.

bewahren wollten, scheiterten. Tatsächlich aber war das alte Volksamt des magnus praeco schon vorher in ein gräfliches Amt hinübergeleitet worden, wo es mit ähnlichen Funktionen fortbestand, die zur Weiterbenutzung des alten namens anregten.¹³ Dafür scheinen mir die folgenden Fakten zu sprechen :

1. Wer war der magnus praeco ?

Die Identität des magnus praeco mit dem Bruder Balduin des Heio de Wulpen, als welcher er in der Urkunde von 1130 genannt wird, scheint entgegen meiner ursprünglichen Annahme doch gegeben zu sein. Auch H. Pirenne¹⁴ störte sich nicht an dem Semikolon zwischen Name und Titel¹⁵. Wichtiger aber ist, dass das Brüderpaar „Heio de Wulpan et Balduinus, frater eius ; Magnus Praeco“ in der Zeugenliste von 1130 nur etwas verändert ein zweites Mal in einer Grafenurkunde erscheint. Dieses Mal — es ist eine in Brügge ausgestellte Urkunde, die in die Jahre 1111 bis 1115 zu datieren ist¹⁶ — allerdings wird Heios Bruder „Dodinus“ genannt und als praeco von Lisseweghe bezeichnet. Beide Änderungen sind erklärbar : Dodinus kann als Kurzform von Balduinus gelten, die in Seeflandern gebräuchlich war.

Es kann darüberhinaus wohl angenommen werden, dass Heio nicht etwa zwei Brüder so ähnlicher Namen wie Balduin und Dodin gehabt hat. Lisseweghe hatte ein altes und herausgehobenes Praeco-Amt mit der Zuständigkeit für die Kirchspiele Dudzele, Heist, Zuivenkerke und St. Katharina bei Knokke.¹⁷ Wahrscheinlich gehörte auch Coudekerke zu diesem Amtsbezirk¹⁸. Es kann also mit Fug vorausgesetzt werden, dass Balduin, der Bruder des Heio de Wulpen, zwischen 1111 und 1115 der praeco von Lisseweghe war. 1130 war er entweder als praeco des herausgehobenen Praeco-Amtes von Lisseweghe oder ausserdem und zusätzlich oder auch in ganz neuer Funktion magnus praeco. Oder aber er wurde im Brügger Raum, wo der Titel dieses alten Volksbeamten, des Overboden, offen-

(13) Der bislang durchweg akzeptierten Auffassung Rich. Schröders (Der Gesetzessprecher in : Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, german. Abt. Bd. 4, 1885, S. 223), wonach von der vorfränkischen Gerichtsverfassung in Seeland keine Spur erhalten geblieben wäre, muss m. E. deshalb widersprochen werden.

(14) Der Name des Heio ist bei Pirenne, der sich auf Miraeus bezieht, entstellt : Tulpan statt Wulpan (Anmerkung zu Kap. 50, a.a.O.)

(15) In der Tat kommen Zeugnennennungen, die sich auf die blosse Anführung des Titels beschränken, in den Urkunden des 12. Jahrhunderts praktisch nicht vor. Die Bezeichnung „Magnus Praeco“ muss also zu dem Personennamen Balduinus gehören.

(16) Vercauteren a.a.O. S. 174.

(17) Leop. Van Hollebeke, Histoire de Lisseweghe, Brügge 1863, S. 247

(18) D. Haignéré und O. Bled, Les chartes de Saint Bertin, Bd. 1, St. Omer 1886, S. 75, Urk. Nr. 182, und Urkunden Nr. 610, 620, 623, 641, 710, 712. Die Verhältnisse des 11. Jahrhunderts und früher sind freilich schon wegen der durch Überflutungen bedingten Landschaftsveränderungen nicht mehr rekonstruierbar. Möglich ist, dass Lisseweghe der Platz eines alten Obergerichtes war, wie es sich etwa die flämischen Siedler in der Goldenen Aue ausbedangen (Em. de Borchgrave, Histoire des colonies belges en Allemagne, Brüssel 1865, S. 182.)

bar noch geläufig war, als *magnus praeco* bezeichnet wegen der Ähnlichkeit seiner jetzigen (1127/30) Stellung mit der alten des *magnus praeco*

2. Die Funktionen des *magnus praeco*

Hierzu passt nicht nur seine unbestrittene Obliegenheit, sich um den Verbleib der Leiche des ermordeten Grafen zu kümmern, seine von allen respektierte Immunität und — last not least — die Hilfeleistung der Bürger in dem Augenblick, als ihm persönlich Gefahr drohte: Diese spontane Hilfeleistung erinnert vielmehr auf das stärkste an die Hilfsverpflichtung, die für alle Waffenfähigen nach den alten Germanenrechten gegenüber dem Richter, Boten oder Overboden unter Androhung schwerer Strafen bei Nichtbefolgen bestand, sobald dieser das „Gerüft“-Geschrei erhob oder in Gefahr kam.¹⁹

3. Die Herkunft des *magnus praeco*

Stutzig macht jedoch ein anderer Umstand, der einer ergänzenden Interpretation bedarf: Mit ziemlicher Sicherheit handelt es sich bei Wulpan/Wulpen — dem Herkunftsort der Brüder Heio und Balduin — nicht um die später untergegangene Insel in der Scheldemündung, sondern um den Platz oder den Ort in der Nähe von Veurne. Dies spricht aus den Gegenständen (Objekten), mit denen sich die Urkunden mit der Zeugenschaft Wulpener Familienangehöriger beschäftigen.²⁰

Hierauf wird gleich noch ein zweites Mal einzugehen sein. Doch muss jetzt schon der Verdacht geäußert werden, dass auf Grund der Tatsache, dass Balduin, der *praeco* von Lisseweghe, nicht aus Seeflandern selbst stammte, er 1111 schon nicht mehr der alte Volksbeamte des Gaus gewesen sein kann, sondern offensichtlich mit Bedacht als ortsfremder gräflicher Beamte eingesetzt worden war. Diese Einsetzung müsste dann vor 1111, beziehungsweise 1115 erfolgt sein. Es ist nicht ausgeschlossen, dass sie gleichzeitig mit der Einführung der Schöffengerichtsverfassung vorgenommen worden ist.

Diese Interpretation der Quellen im Hinblick auf die Amtsgeschichte des *magnus praeco* geht sicher schon an die Grenze dessen, was aus den Urkunden herauszulesen erlaubt ist. Die Deutung bedurfte unbedingt weiterer Stützen. Es war deshalb zu überlegen, ob nicht die Namensgeschichte unter der Voraussetzung, dass der *magnus praeco*, beziehungsweise der im Brügger Raum so bezeichnete Justizbeamte Balduin de Wulpen hiess, noch Möglichkeiten bot. Er musste sich jedenfalls nach 1128 als hochverdienter Wegbereiter und Anhänger des neuen Grafen in dessen Umgebung finden lassen. Aber seine herausgehobene Stellung in der flandrischen Justizverwaltung liess es nicht unwahrscheinlich erscheinen, dass

(19) Chr. Eckert a.a.O. S. 58

(20) S. dazu bei Vercauteren a.a.O. die Urkunden Nr. 45², 98, 114 von 1110, 1123 und 1120.

er auch schon vorher bei rechtssetzenden Anlässen und ihrer Beurkundung am Grafenhofe in den Quellen als Zeuge in Erscheinung treten würde. Da feststand, dass die Amtsbezeichnung *magnus praeco* nicht mehr vorkam, war dabei auf ähnliche Titel lateinischer oder mittelniederländischer Sprache zu achten. Diese Suche blieb nicht erfolglos.

4. Der Botel.

Seit 1115 zeichnet bei Landvergebungen und ihren Bestätigungen ebenso wie bei Erlassen von Gerichtsverfassungsänderungen sowie bei einigen Urteilsprüchen der *curia comitis* ein *Balduinus Botel* mit.²¹ Er signiert an qualifizierter Stelle, im allgemeinen zwischen oder unmittelbar nach den vertretenen Burggrafen. Das bleibt auch nach 1128 so. Für mehrere mehrjährige Zeitlücken, in denen die Mitzeichnung des Botels nicht zu finden ist, können mit einer Ausnahme keine Erklärungen gegeben werden.²² Die Ausnahme betrifft eine Lücke von 1125 bis 1128, d.h. also die Jahre, in denen sich der Konflikt zwischen der Verwandtschaft des Kanzlers mit Graf Karl zuspitzte. Hier hat sich *Balduin Botel* offensichtlich ebenso zurückgehalten wie in der Regierungszeit Graf *Wilhelms*. Dies wird besonders dadurch bemerkenswert, dass sein Bruder *Heio* — mit anderen als „*barō*“ und „*princeps*“ *Flandriae* bezeichnet, darunter einem *Walter von Lisseweghe* — *Wilhelm Clito* noch im September 1127 bei einer Beurkundung assistierte. Diese Zurückhaltung des Botels korrespondiert mit der Politik des *magnus praeco* gegenüber *Wilhelm von der Normandie*.

5. Das Amt des Botels²³

Die Amtsbezeichnung „*Botel*“, gelegentlich auch „*Botal*“ oder „*Batel*“ geschrieben, entspricht dem angelsächsischen „*Bydel*“ — dort gelegentlich auch mit „*praeco*“ übersetzt, dem hochdeutschen „*Büttel*“ und ist mit dem Wort „*Bote*“ aufs engste verwandt, ja gleichbedeutend. Es ist von germa-

(21) Es handelt sich um sechs Urkunden der Grafen *Balduin VII.* und *Karl* (*Vercauteren a.a.O.* Nr. 76, 78, 79,, 104, 120) aus den Jahren 1115 (1), 1116 (2), 1121 (2), 1125 (1). Sie wurden ausgestellt in *Veurne*, *Ypern*, *Winoksbergen*, *St. Omer* und *Aire*. Die Urkunde von 1115 gibt keinen Ausstellungsort an. Sie betreffen Landübertragungen (4), ein *curia*-Urteil, von denen in der fraglichen Zeit (1115 bis 1128) neun gefällt wurden, und eine Strafordnung.

Weiter zeichnete der *Botel* zehn Urkunden *Graf Dietrichs* mit (*Coppieters-Stochove a.a.O.* Nr. 2, 15, 19, 21, 49, 62, 77, 88, 113, 139), von denen sich sieben mit Landübertragungen beschäftigen, eine gerichtliche Zuständigkeiten regelt, eine einen Streit schlichtet und eine ein *curia*-Urteil darstellt. Nur eine von ihnen (Nr. 49 : *Veurne* 1139) gibt den Ausstellungsort an. Da sie sämtlich westflämische Institute betreffen, liegt es nahe, auch für sie einen westflämischen Ausstellungsort (*Veurne?* *St. Omer?*) anzunehmen.

(22) 1116-1121, 1121-1125, 1125-1128. In der Regierungszeit *Graf Dietrichs* sind die von *Balduin Botel* mitgezeichneten Urkunden über den ganzen Zeitraum 1128-1159 verteilt.

(23) *Vercauteren a.a.O.* bringt in seiner „*Table des Termes techniques*“ nur die Bezeichnung „*bot*“, nicht aber „*botel*“.

nisch „beotan“ = gebieten, entbieten, bescheiden herzuleiten²⁴. Im „Heliand“ schon wird Pilatus als der den Kaiser vertretende Richter „bodo kesures“ genannt. Das Wort hat im Hochdeutschen einen sozialen Wertverlust erlitten, der bei seiner Verwendung im 12. Jahrhundert berücksichtigt werden muss. Im Brügger Raum schien ihm in der Auffassung der Urkundsbeamten und Galberts die lateinische Bezeichnung *magnus praeco*, die mit dem sächsischen „Overbode“ gleichgesetzt werden muss, besser zu entsprechen. Gewiss sind die Angaben der Quellen über die Funktionen von *magnus praeco* und *botel* von extremer Dürftigkeit. Doch scheinen sie mir trotzdem als Stützung für die durch die Namensgleichheit angeregte Vermutung der Identität der beiden Personen herangezogen werden zu können, von deren einer Tätigkeit — des *magnus praeco* nämlich — vornehmlich Galbert spricht, während die Tätigkeit der anderen — des *botels* — aus den urkundlichen Quellen hervortritt²⁵.

6. Die Stellung des Botels

Für die bedeutsame Stellung des flandrischen Botels im 12. Jahrhundert spricht der häufige Aufenthalt am Grafenhof, sein Platz in den Zeugenlisten und nicht zuletzt seine Nennung unter den „*barones et principes Flandriae*“ bei dem *curia*-Urteil von 1125 und bei der berühmten Burgzerstörungsanordnung von 1142. In beiden Fällen war der Botel Mitglied der *curia*. Ein spezieller geographischer Zuständigkeitsbereich ist nicht zu erkennen, wenn auch das Fehlen Ostflanderns bei den Ausstellungsorten und in der Dislokation der behandelten Gegenstände überrascht. Doch haben Dietrich und seine Vorgänger diese östlichen Gebiete offenbar sowieso seltener besucht. Seit seinem ersten Auftreten 1115 gehörte der Botel zu den hohen flämischen Beamten. Doch ist die Ansehenssteigerung unter Graf Dietrich nicht zu übersehen. Sie geht aus den häufigeren Nennungen als Zeuge und aus der Beteiligung an hochpolitischen Entscheidungen hervor. Aussenpolitische Verträge allerdings zeichnete er nicht mit.

7. Ist der Botel der Hofrichter?

Wenn auch hinsichtlich der Funktion und Zuständigkeit des Botels kaum Andeutungen gewagt werden können, so ist seine Stellung in der Justizverwaltung der Grafschaft doch deutlich. Allerdings ist er durchaus nicht bei jeder rechtssetzenden Berurkundung beteiligt. Immerhin scheint es mit der gebotenen Zurückhaltung und Vorsicht denkbar zu vermuten, dass wir es in der Gestalt des Balduin Botel mit dem *praeco*, d.h. Einberufer, Ordner, Urteilsvollstrecker und vielleicht mit dem obersten Registrator eines flämischen Hofgerichtes zu tun haben. Möglicherweise war er in dieser Eigenschaft auch in Vertretung des Grafen Vorsitzter dieses

(24) Siehe Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte, herausgegeben von A. Erlar und E. Kaufmann, Berlin 1971 ff, Artikel „Büttel“.

(25) Der Meinung D. Haignérés (a.a.O. S. 170), dass „Botel“ auch gleichbedeutend mit „Rastel“ sei, vermag ich nicht beizutreten.

Gerichtes. Diese Stelle kann bald nach 1110 in Parallele zu normannischen, angelsächsischen und römisch-deutschen Einrichtungen geschaffen worden sein.²⁶ In der Tat hatte die Zuständigkeit der curia auch in Flandern im Laufe des 11. Jahrhunderts einen Umfang angenommen, dass ihm das Gericht unter dem Vorsitz des Grafen weder räumlich noch sachlich weiter gerecht werden konnte.²⁷ Auch das Berufungswesen scheint stark zugenommen zu haben. Eine ständige Gerichtseinrichtung, die auch an einen festen Platz gebunden war, dürfte in Flandern ebenso unentbehrlich geworden sein, wie im Reich und in Reichsitalien. Ärgerlicherweise enthalten die meisten der vom Botel mitgezeichneten Urkunden keine Ortsangabe. Doch besteht der Verdacht, dass sie in St. Omer ausgegeben wurden. Es ist also denkbar, dass sich das ständige Hofgericht in St. Omer befand.

8. Zur Geschichte vergleichbarer Ämter in anderen Rechtsräumen.

Eine Parallelisierung mit Funktionären anderer ursprünglich germanischer Rechtslandschaften ist trotz einzelner Ähnlichkeiten nicht möglich. Zweifellos liegt eine gemeinsame Wurzel vor, die indes schon wegen der dürftigen Definitionsmöglichkeiten nicht mehr freigelegt werden kann. Wer vermöchte beispielweise zu sagen, ob der Volksbeamte *magnus praeco* einst auch Rechtswahrungsaufgaben gegenüber dem Herrscher hatte, wie es anderwärts bei den mutmasslichen Vorgängern der Hofrichter noch zu spüren ist?²⁸ Zu denken ist hier vornehmlich an den normannischen „judex“, aus dem sich der englische „chief justice“ entwickelte, dann aber auch an den langobardischen Pfalzgrafen. Auch in Sachsen hatte sich der Overbode im 12. Jahrhundert vom gewählten Volksbeamten zum ernannten Herzogsbeamten entwickelt. Sonst aber vollzog sich die Fortbildung dieses Amtes in ganz unterschiedlicher Art: In England ist ein steiler Aufstieg festzustellen, der bis zum Recht der Vertretung des abwesenden Königs führte²⁹. In Flandern trat der Botel jedoch immer stärker hinter dem

(26) O. Franklin, *Das Reichshofgericht im Mittelalter*, 2 Bde., Weimar 1867. Artikel „Hofgericht“ im Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte a.a.O. F. L. Ganshof, *Les institutions de la Flandre au moyen-âge* in: Lot-Fawtier, *Les institutions françaises au moyen-âge*, Paris 1957 weist auf den Botel nicht hin.

(27) F. L. Ganshof, *Die Rechtsprechung des gräflichen Hofgerichtes in Flandern* in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, germanistische Abteilung*, Bd. 58, 1938 gibt den überaus ausgedehnten Katalog der Zuständigkeiten des gräflichen Hofgerichtes.

(28) Die Ablehnung Wilhelm Clitos durch den *magnus praeco* könnte noch ein Abglanz dieses alten Volksbeamtenrechtes gewesen sein.

(29) Zu den englischen Verhältnissen: C.H. Haskins, *Norman institutions*, London 1918; L.M. Larson, *The king's household in England before the Norman conquest*, New York 1904, Neudruck 1969. Zu den langobardischen Verhältnissen: H. Pabst, *Geschichte des langobardischen Herzogtums* in: *Forschungen zur Deutschen Geschichte* Bd. 2, Göttingen 1862, S. 405; Ernst Mayer, *Italienische Verfassungsgeschichte*, 2 Bde. Leipzig 1909. Zu den normannisch-sizilischen Verhältnissen: Jul. Ficker, *Forschungen zur Reichs- und Rechtsgeschichte in Italien*, Bd. 1, Innsbruck 1868, S. 316 ff.; Wilh. E. Heupel, *Der sizilische Grosshof unter Kaiser Friedrich II*, Leipzig. 1940. Einen „bailli à la curia“ im Hennegau erwähnt Leop. Génicot, *Le premier siècle de la „curia“ d'Hainaut* in: *Le moyen-âge* 1947.

Kanzler zurück, wenn er auch offenbar 1200 noch im Regentschaftsrat vertreten ist.³⁰

9. Die Herkunft des Balduin Botel.

Ausser in den Zeugenlisten der genannten Grafenurkunden tritt Balduin Botel noch in mehreren Verfügungen zu eigener Sache entweder als Betroffener oder als Zeuge oder in beiderlei Eigenschaft auf. Sie handeln sämtlich von Besitzangelegenheiten bei Watten im Raume St. Omer.³¹ Hier tauschte er vor 1127 140 mansen in Bollingzele, die er von Graf Karl zu Lehen trug, gegen 50 mansen in Zegherscappelle, die der Kirche in Watten oder ihrem praepositus gehörten. Dieser Tausch wurde späterhin noch mehrfach bestätigt.³² Noch zu Lebzeiten Balduins schenkte oder verkaufte sein Sohn gleichen Namens (Boidin/Bordin = Balduin) mit Einverständnis des Vaters und mit Genehmigung des Grafen Dietrich Land unbestimmter Grösse in Zegherscappelle an die Kirche in Watten.³³ Graf Dietrich verzichtete dabei auf seine Jurisdictionsrechte an diesem Land. Bald darauf, doch offensichtlich nach dem Tode des Balduin, wechselte weiteres Lehnland des Botels an die Kirche Watten über.³⁴ In der Urkunde darüber wird Balduin/Bordin Vater oder Sohn „magnus“ genannt, was an ein Aufleben des alten Titels „magnus praeco“ denken lässt. Auf jeden Fall geht aus diesen Besitzangelegenheiten, deren urkundliche Behandlung zufällig erhalten ist, hervor, dass Balduin, der Bruder des Heio de Wulpen, seit Anfang des 12. Jahrhunderts im Raum St. Omer ansässig war, von wo er zum praeco von Lissewege und zum magnus praeco, beziehungsweise zum botel ernannt wurde.

10. Zusammenfassend kann — unter erneutem Eingeständnis der bedauerlichen Tatsache, dass nicht alle Züge des hier gezeichneten Bildes gleich deutlich zu fassen und zu belegen sind, sondern vielmehr zum Teil erst aus Rückschlüssen bei der Interpretation der dürftigen Quellen ans Licht zu treten begannen — in einer Zusammenschau, in welcher die einzelnen Elemente zumindest unverzerrt einander zugeordnet werden können, gesagt werden, dass Balduin, der Bruder des Heio de Wulpen bei Veurne, nachdem er bis 1111 oder 1115 gräflicher praeco des Amtes Lisseweghe war, in diesen Jahren offenbar als praeco, „botel“ genannt, des neu eingerichteten ständigen Hofgerichtes in Flandern eingesetzt wur-

(30) Dies versuche ich in einem Aufsatz darzulegen, der demnächst in den Handlungen der Société d'Emulation zu Brügge erscheint.

(31) Sie sind abgedruckt in den Annales du Comité flamand de France, Bd. 5, S. 307, 312, 313, 315. als Auszüge aus dem Cartulaire de Watten, mscr. (Biblioth. St. Omer)

(32) 1161, 1180, 1230 Annales du comité s. Anm. 31.

(33) H. Coppieters-Stochove a.a.O. Urk. Nr. 139 : 1159-64

(34) Régestes de Philippe d'Alsace, herausgegeben von Hub. Coppieters-Stochove in: Handelingen der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent, Bd. 7, 1906/7, Urk. Nr. 385 : Graf Philipp gibt 20 mansen, die Boidin magnus von der Gräfin Ida von Boulogne zu Lehen hatte, an die Kirche in Watten. 1168-90.

de. In dieser Eigenschaft tat er, auch häufig selbst als Mitglied der curia comitis verwandt, bis in die 60er Jahre Dienst. Im Brügger Raum, wo die Erinnerung an den alten Volksbeamten „Overbode“ damals noch lebendig war, nannte man ihn bis in die 30er Jahre des 12. Jahrhunderts noch gerne „magnus praeco“.

DE MUNT IN VLAANDEREN OP GROND VAN DE CONFISCATIELIJSTEN UIT DE STREEK VAN GERAARDSBERGEN ROND 1330

door

Marie-Thérèse DELEURERE

In de jaren 1323-1328 brak in Vlaanderen een grote opstand uit tegen graaf Lodewijk II van Nevers¹. De Vlaamse kuststreek was het centrum van de beroering, doch andere gewesten namen eveneens actief deel aan de strijd. Het oproer werd o.a. gesteund door de bevolking van Geraardsbergen en van het omliggende platteland.

De opstandelingen uit dat gebied werden net als de overige rebellen streng gestraft na de slag bij Cassel (23 augustus 1328). Hun goederen werden geconfisqueerd en de stad moest een nieuwe keure aanvaarden die het grafelijke gezag aanzienlijk versterkte².

De confiscatielijsten bleven in origineel bewaard. Het zijn de rolrekeningen 2016 en 2922 uit het Fonds van de Rekenkamer op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Een nauwkeurige datering ontbreekt, maar men mag aannemen dat de lijsten opgesteld werden in 1330, nr 2922 meer bepaald tussen 1 augustus en 1 oktober van dat jaar.

De studie van deze documenten is uit menig oogpunt bijzonder interessant. Het betreft immers unieke bronnen voor de kennis van de economische en sociale toestand van de opstandelingen uit de streek van Geraardsbergen. De gegevens uit de confiscatielijsten zijn meestal zo precies dat ze toelaten het bezit van de meeste bestrafte personen met grote nauwkeurigheid te reconstrueren. We bekomen immers talrijke inlichtingen over de aard, de hoeveelheid, de ligging van de aangeslagen goederen alsook over de geldelijke cijzen en pachten waarmee ze belast waren. Zo komt het dat de lijsten ook belangrijk zijn voor de monetaire geschiedenis.

Voorals de lijst der cijzen verdient de aandacht. Nr 2016 vermeldt de sommen effectief uitbetaald voor 1328 en 1329, d.w.z. voor de periode 3 april 1328 - 23 april 1329 en 23 april 1329 - 8 april 1330. De tweede

(1) Verschillende studies werden aan deze opstand gewijd. Een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen zal men vinden bij: F. BLOCKMANS, *De bestraffing van den opstand van Brugge en Westelijk-Vlaanderen in 1328*, Beknopte Handelingen van het vijftiende Vlaams Philologencongres, Gent, 1940, pp. 38-45; — H. PI-RENNE, *Le soulèvement de la Flandre Maritime de 1323-1328*, Bruxelles, 1900; — H. VAN WERVEKE, *De Nederlanden tegenover Frankrijk, 1305-1346*, Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel III, Utrecht - Antwerpen - Brussel - Gent - Leuven, 1951, hoofdstuk II, pp. 27-36.

(2) Keure van 25 januari 1331, uitg. TH. DE LIMBURG STIRUM, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Gand III. Coutumes des deux villes et pays d'Alost (Alost et Grammont)*, Recueil des anciennes coutumes de la Belgique, Brussel, 1878, pp. 518-541.

rubriek van nr 2922 geeft de lijst der cijnzen voorzien voor 1330 (8 april 1330 tot 31 maart 1331)³. De vergelijking van de corresponderende posten bij de drie jaarlijkse rekeningen is des te meer interessant daar in nr 2922 talrijke inlichtingen in verband met de munt werden opgenomen die niet voorkomen in nr 2016⁴.

In deze laatste rekening worden de meeste geldsommen in een niet nader bepaalde munt uitgedrukt⁵ die om deze reden voorlopig munt x wordt genoemd. Slechts in één geval komt een belangrijke precisie voor: bij de cijnzen verschuldigd door de goederen van Arnulf van Huffelghem voor 1328 wordt een bedrag in Leuvense schellingen en penningen zonder onderscheid bij de andere gerekend om de totale som te bekomen⁶. De munt x is dus ofwel de Leuvense munt ofwel een munt waarvan kan bewezen worden dat de waarde zeer dicht bij de hare ligt. Een aantal gegevens uit nr 2922 laten toe te veronderstellen dat de munt x de Leuvense munt is of de parisis⁴.

Het onderzoek naar de waarde van deze twee munten dringt zich nu op. In Brabant is de waarde van de Leuvense penning conventioneel vastgesteld op 1/9 van deze van de oude groot van de Heilige Lodewijk. Dit is een munt die niet meer geslagen wordt, doch waarvan het gewicht en het gehalte algemeen bekend zijn. Zij vertegenwoordigt een gewicht van 4 gram 04 zuiver zilver. Op basis hiervan kennen we dus de intrinsieke waarde van de Leuvense penning: 0 gram 45⁷. De gewone penning

(3) In Vlaanderen werd over het algemeen de Paasstijl gebruikt, cfr. EG. I. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*, Antwerpen - Amsterdam, 1960, p. 58.

(4) Zie tabel pp. 7-9 van deze bijdrage.

(5) Dit feit constateert men zeer dikwijls in die periode bij vermeldingen van geldsommen; het heeft vaak aanleiding gegeven tot moeilijkheden achteraf, cfr. G. BIGWOOD, *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge*, Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, Mémoires, collection in-8°, 2ème série, t. XIV, Bruxelles, 1921, p. 631; — H. VAN WERVEKE, *Les charges financières issues du traité d'Athis (1305)*, in: HANS VAN WERVEKE, *Miscellanea mediaevalia*, Gent, 1968, pp. 230-240.

(6) We hebben al de optellingen die in de rekeningen voorkomen nagezien en hebben geconstateerd dat ze zeer secuur werden uitgevoerd. We mogen dus het totaal in de rekening als basis nemen om vergelijkingen te maken.

Optelling van de afzonderlijke bedragen	totaal in de rekening
28 s. munt x + 2 s. leuvens + 79½ d. munt x	
+ 9 d. leuvens + 1 poit.	= 37 s. 4 d. 3 poit.
of 30 s. + 88 d. + 2 x ¼ d. + 1 poit.	= »
of 30 s. + 7 s. + 4 d. + 2 poit. (16) + 1 poit.	= »
of 37 s. + 4 d. + 3 poit.	= »

(7) H. VAN WERVEKE, *Monnaie de compte et monnaie réelle*, in: HANS VAN WERVEKE, *Miscellanea mediaevalia*, pp. 133, 140-141. Het betreft hier de waarde van de rekenmunt. Deze vindt haar oorsprong in een reële munt waarvan het bestaan vanaf de XIIde eeuw wordt bevestigd. Talrijke exemplaren van een penning waarschijnlijk geslagen te Leuven in de XIIde - XIIIde eeuw zijn tot ons gekomen. Men raadplege hierover: A. DE WITTE, *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint-Empire romain*, Académie d'Archéologie de Belgique, XLVIII, 5e série, t. I, Anvers, 1894, pp. 35 en 37 nr 4; R. VAN UYTVEN, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIIe eeuw*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Lette-

parisis vertegenwoordigt $1/12$ van de groot⁸. De intrinsieke waarde van deze munt bedraagt tussen 1 maart 1318 en 1337 waarschijnlijk 4 gram 09 zuiver zilver⁹. We bekomen dus voor de penning parisis een waarde van 0 gram 34. Dat betekent dat het verschil tussen de twee munten theoretisch 0 gram 11 is.

Het lijkt evident dat men geen schellingen en penningen van deze twee munten zonder onderscheid bij elkaar heeft geteld. Er bestaat dan ook zeer veel kans dat de parisis die hier gebruikt wordt om de cijzen aan te duiden eigenlijk niet de gewone op het ogenblik in Vlaanderen gangbare parisis is, maar de parisis sterker munten. Deze is niet $1/12$ van de groot, maar iets meer nl. $1/9,6$. Zijn intrinsieke waarde, 0 gram 42, ligt dan ook veel dichter bij deze van de Leuvense munt.

Wij steunen hiervoor op posten uit de stadsrekeningen van Gent waar herleidingen voortkomen van ponden parisis sterker munten¹⁰. Bij het eerste extract stellen we vast dat 400 lb. parisis sterker munten gelijk zijn aan 41 lb. 13 s. 4 d. groten of 41,66 lb. groten. 1 lb. groten is dus gelijk aan 9,6 lb. parisis sterker munten of 1 lb. parisis sterker munten is gelijk aan $1/9,6$ lb. groten. De herleiding in het tweede uittreksel geeft precies hetzelfde resultaat: 10 lb. parisis sterk = 20 s. 9 d. groten 20 miten of 20 s. 9 d. groten $5/6$ d. groten¹¹ of 20 s. \pm 10 d. groten of 20,83 s. groten of 1,04 lb. groten. 1 lb. groten is dus gelijk aan 9,6 lb. parisis sterk of 1 lb. parisis sterker munten is gelijk aan $1/9,6$ lb. groten.

We hebben deze twee posten uit de Gentse stadsrekeningen aangehaald omdat in allebei de oude verhoudingen gebruikt worden¹² en de vergelijking met de vermeldingen in onze cijnslijsten daardoor verantwoord is. De cijzen zijn immers betalingen verschuldigd uit hoofde van oude contracten.

ren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. XXIII, nr 44, Brussel, 1961, p. 59; J. CRAB, *De munt te Leuven tot het einde der XVde eeuw*, Leuven, 1967, pp. 36, 37, 41; afbeeldingen: III, V tot VIII, X, XI, XIII tot XXIX, XXXI tot XLIV, XLVI, XLVII, L; J. CRAB, *De productie der Leuvense muntateliers*, De Brabantse Folklore, nr 188 (dec. 1970), pp. 394, 395, 396, 400.

(8) H. VAN WERVEKE, *De Gentsche stadsfinanciën in de Middeleeuwen*, Koninklijke Belgische Academie, Afdeling Letteren enz., Verhandelingen, Verzameling in-8°, Boek XXXIV, Brussel, 1934, p. 109.

(9) ID., *ibidem*, p. 139.

(10) Zie A. VAN WERVEKE, *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336* bezorgd door J. VUYLSTEKE, *Register*, Gent, 1908, p. 1268; J. VUYLSTEKE, *Oorkondenboek der stad Gent, Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336*, dl. II, Gent, 1900, p. 880, r. 18-22: stadsrekening 1333-1334: *It. den beere van Tunpengy, 400 lb. par. sterker munten, m.i.p. 41 lb. 13 s. 4 d. gr., dat comt in onsen paymentie 1666 lb. 13 s. 4 d., van 2 charitren, waerof dat deen sprac inden name van Arnoude van Beaulieu, clerc, tote 3478 lb. 11 s. 8 d. par. ende dander chartre sprac inden name van meester Janne van Ribemont, clerc, tote 500 lb. par., beede also van geleenden gelde*; ID., *ibidem*, p. 890, r. 35-36: stadsrekening 1333-1334: *Den pensionaris van Parijs, meester Ger. den Vlaminck, 10 lb. par. sterk, maken 20 s. 9 d. gr. 20 miten, comt 41 lb. 12 s. 10 d.*

(11) H. VAN WERVEKE, *Monnaie de compte et monnaie réelle...*, p. 138: mite = $1/24$ groot.

(12) Wijlen Prof. H. Van Werveke was zo welwillend ons deze inlichting te verstrekken. Het eerste uittreksel bv. betreft oude schuldbrieven van vóór 1302 die de stad na 1302 niet meer erkend heeft en die men in deze jaren bij de stad kon inleveren. Ze betaalde hiervoor dan een klein sommetje.

Die oude verhouding van de parisis tot de groot is ten andere zeer logisch. De grootmunt is in Frankrijk ontstaan en had er oorspronkelijk, d.w.z. vóór 1295, een waarde van 12 penningen tournois. Nu bestond de verhouding 5 tournois = 4 parisis of 1 tournois = $\frac{4}{5}$ parisis¹³. De groot is derhalve gelijk aan $12 \times \frac{4}{5}$ parisis of 9,6 parisis m.a.w. 1 parisis is gelijk aan $1,9,6$ groot.

De parisis die in de cijnslijsten voorkomt is dus zeer waarschijnlijk de parisis sterker munten. Deze munt wordt ten andere in 1330 en volgende jaren dikwijls gebruikt omdat, als gevolg van de munthervorming van 1329-1330, de koning van Frankrijk tot de goede munt van de H. Lodewijk en de verhouding van vóór 1295 was teruggekeerd¹⁴.

In de confiscatielijsten worden de parisis sterker munten en de Leuvense penning voor dezelfde waarde gerekend ofschoon er een licht verschil is in intrinsieke waarde. Iets dergelijks werd vroeger reeds vastgesteld bv. in de verhouding tussen de Franse en de Vlaamse munt in de 13de eeuw¹⁵. De koers kan kleine verschillen nivelleren in het voordeel van de munt waarin men het grootste vertrouwen stelt. De autoriteit van de vorst en het economische belang van het land van uitgifte spelen hierbij een rol. Nu was in Vlaanderen het gezag van de Franse vorst natuurlijk groot na het onderdrukken van de opstand. De parisis genoot dus een groter prestige dan de Leuvense penning en werd daarom met de Leuvense munt gelijkgesteld hoewel zijn waarde wat lager was.

Een volgende vraag stelt zich nu: welke munt moet men bijdenken waar er niets gepreciseerd wordt? Heeft men in parisis gerekend of in Leuvense munt? In de meeste gevallen zal men waarschijnlijk de parisis gebruikt hebben, een munt die zeer courant was in Vlaanderen. Een argument voor deze stelling kunnen we ten andere halen uit de vermeldingen van poitevines en tournois. Uit de tabel blijkt dat 3 poitevines (in lijst nr 2016) gelijkgesteld worden met 1 penning tournois (in lijst nr 2922). De poitevine vertegenwoordigt $\frac{1}{4}$ van een penning, tot welk pondenstelsel hij ook behoort¹⁶. Dus 3 poitevines of $\frac{3}{4}$ d. munt $x = 1$ d. tournois.

(13) H. VAN WERVEKE, *De Gentsche stadfinanciën...*, p. 153.

(14) ID., *ibidem*, pp. 153-154.

(15) C. WYFFELS, *Contribution à l'histoire monétaire de la Flandre au XIIIe s.*, Revue Belge de Philologie et d'Histoire, t. XLV, 1967, 4, pp. 1131,1136.

(16) A. BLANCHET-A. DIEUDONNE, *Manuel de numismatique française*, t. II, Paris, 1916, pp. 253 (fig. 96), 254: 1 poitevine = $\frac{1}{4}$ d. tournois. Deze munt werd nog geslagen onder Filips VI van Valois, koning van Frankrijk (1328-1350); G. CUMONT, *Étude sur le cours des monnaies en Brabant pendant le règne de la duchesse Jeanne, veuve, depuis 1383 jusqu'à 1406*, Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles, t. XVI (1902), p. 113(4): la poitevine que l'on nomme aussi pougeoise fut d'abord une monnaie réelle, mais devint ensuite une monnaie de compte. C'était la moitié d'une obole ou le quart d'un denier.

De juistheid van deze bewering kunnen wij bevestigen aan de hand van rekening nr 2016. Bv. cijnzen verschuldigd door de goederen van Jan Reinsberch voor 1328 en 1329:

Optelling van de afzonderlijke bedragen
 153½ s. + 54 d. + 6 poit.
 of 153 s. + 6 d. + 54 d. + 6 poit.
 of 153 s. + 60 d. + 6 poit.
 of 153 s. + 5 s. + 6 poit.

totaal in de rekening
 7 lb. 18 s. 3 ob.

Rekening houdend met de sinds de XIIIde eeuw bestaande verhouding 1 d. tournois = $\frac{4}{5}$ d. parisis, wordt onze vergelijking $\frac{3}{4}$ d. munt x = $\frac{4}{5}$ d. parisis of 0,75 d. munt x = 0,8 d. parisis. Wij komen derhalve ook bij deze berekening zeer dicht bij de waarde van de penning parisis.

Anderzijds hoeft het ons niet te verwonderen dat er Brabantse munt in de lijsten voorkomt. Er bestonden immers intense betrekkingen op monetair gebied tussen Vlaanderen en Brabant in de XIVde eeuw. We mogen evenwel redelijk aanvaarden dat de Brabantse munten in Vlaanderen minder gebruikt werden dan de inheemse. Onze bronnen zelf geven ten andere een aanwijzing in die zin. Bij de lektuur van nr 2922 treft het ons dat bij iedere vermelding van Leuvense munt er in de volgende post de toevoeging „parisis” voorkomt. Het is net alsof men er op die manier heeft willen op wijzen dat het gebruik van de Leuvense munt maar geldt voor die gevallen waarbij ze uitdrukkelijk vermeld wordt en dat men verder in parisis rekent.

Deze munt was sinds de XIIIde eeuw de gewone rekenmunt in Vlaanderen. Vanaf de munthervorming van 1317-1319 moest zij echter in de boekhouding meer en meer de plaats ruimen voor de groot¹⁷. Hiervan merken we zeer weinig in de confiscatielijsten: men blijft aan de oude rekenmunt gehecht en zelfs bij de contracten afgesloten in 1328, 1329 en 1330 komt de groot nog zeer zelden voor.

Men heeft de parisis sterker munten verkozen boven de gewone parisis omdat dit voor de grafelijke schatkist veel voordeliger uitviel. De pachten van de verbeurdverklaarde goederen, de aangeslagen renten en cijnzen vertegenwoordigden daardoor immers een veel groter bedrag. De graaf heeft weliswaar de lasten die op de in beslag genomen goederen rustten in die munt moeten uitbetalen, doch deze uitgaven wogen niet op tegen de inkomsten. Globaal gesproken, was de maatregel zeer winstgevend¹⁸.

Uit de studie van de confiscatielijsten van 1330 voor de streek van Geraardsbergen kunnen dus een aantal interessante conclusies getrokken worden. In de eerste plaats valt het op dat men de voorkeur geeft aan de oude rekenmunt, de parisis. Men kiest ze evenwel zo sterk mogelijk omdat de graaf daar een groot financieel voordeel bij had. Van de opkomst van de groot, de nieuwe rekenmunt, is nog weinig te merken; zelfs in de zeer recente contracten komt hij weinig voor. Ook de mite,

of 158 s. + 6 poit.

of 7 lb. + 18 s. + 6 poit.

7 lb. 18 s. 6 poit. zijn dus gelijk aan 7 lb. 18 s. 3 ob., dus:

6 poit. = 3 obolen of $3 \times \frac{1}{2}$ d. of $1\frac{1}{2}$ d.

1 poit. = $\frac{1}{4}$ d.

(17) H. VAN WERVEKE, *Monnaie de compte et monnaie réelle...*, pp. 137-138; ID., *De Gentsche stadsfinanciën*, pp. 148-149; ID., *Munt en politiek*, in: HANS VAN WERVEKE, *Miscellanea mediaevalia*, p. 225.

(18) De vaststelling dat de parisis sterker munten de gewoon gebruikte munt is in de confiscatielijsten is natuurlijk van belang voor de evaluatie van de huurprijzen en van de waarde van een aantal produkten.

een andere in Vlaanderen gebruikte munt, wordt zeer zelden vermeld¹⁹. Niet-Vlaamse munten treffen we in een aantal gevallen aan. Het betreft de penning van Leuven en de Franse tournois. De poitevine, een Franse munt, heeft hier haar naam verleend aan een vaste rekenindeling van de penning.

(19) 1 d. parisis = 2 d. miten, cfr. lasten verschuldigd door de goederen van Jacob van Huffelghem; H. VAN WERVEKE, *Monnaie de compte et monnaie réelle...*, p. 138.

Rolrekening Nr.	Cijnzen verschuldigd door de goederen van	Jaar	Post in de rekeningen	Munt X	Leuvense munt	Parisis	Mites	Tournois	Poitevines
2016	Gillis Van Huffelghem	1328	Item a Gossuin de 5½ bonniers de terre qui fu l'abeye de Nieneve	2 s. 9 d.					
2922		1330	Item a dit Gossuin de 5½ bonniers de terre qui fu l'abeye de Nieneve						
2016	Jan Van Huffelghem	1328 & 1329	Item a lui [Gossuin de Vorde] de 5 journ. 9 verges de terre gisant en 3 pieches	2 s. du bonnier l'an, monte pour les 2 ans dessus dis: 5 s. dus : 2 s. 6 d. + 2 s. 6 d.					
2922		1330	Item a dit Gossuin d'un bonnier 1 journ. [= 5 journ.] et 9 verges de terre gisant en 3 pieches						
2016	Jan Van Huffelghem	1328 & 1329	Item a Gossuin pour les 2 ans dessus dis de ½ bonnier de terre	2 s. dus : 12 d. + 12 d.					
2922		1330	Item a dit Gossuin de ½ bonnier de terre						
2016	Arnulf Van Huffelghem	1328	Item a dit Gossuin de 2 bonniers de terre dencoste le Echoute	4 s.					
2922		1330	Item a dit Gossuin de 2 bonniers de terre gisant dencoste le Echoute						

2016	Gillis Van Huffelghem	1328	Item a Gossuin d'une pieche de terre gisant darriere sen gardin	27 ½ d.					
2922		1330	Item a dit Gossuin d'une pieche de terre gisant deriere son gardin			27 ½ d. par.			
2016	Jan Van Huffelghem	1328 & 1329	A Saint Esspir de Vorde de le masure ou li dit Jehans soloit manoir pour les 2 ans dessus dis	11 s. 6 d. dus : 5 s. 9 d. + 5 s. 9 d.					
2922		1330	Item a Saint Esprit de Vorde de se masure			5 s. 9 d. par.			
2016	Arnulf Van Huffelghem	1328	Item a dit Gossuin de ½ bonnier de terre qui fu Gerard Lompers	4 d.					
2922		1330	Item a dit Gossuin de ½ bonnier de terre qui fu Gherard Lompers			4 d. par.			
2016	Arnulf Van Huffelghem	1328	Item a dit Gossuin d'un preit qui fu les enfans Gossuin Taye	4 d.					
2922		1330	Item a dit Gossuin d'un preit qui fu les enfans Gossuin Taye			4 d. par.			

2016	Gillis de Meier van Voorde	1328 & 1329	Premiers al eglise de Vorde de 1/2 bonnier de terre gisant daleis le lieu la ou li dit Gille soloit manoir	11 s. l'an				
2922		1330	Premiers al eglise de Vorde de 1/2 bonnier de terre qui gist dencoste le lieu la ou il manoit			11 s. par.		
2016	Jacob Van Huffelghem	1328 & 1329	Au chapitle de Nyvielle en Brabant pour les 2 ans dessus dis	20 s. dus : 10 s. + 10 s.				
2922		1330	Item a chapitle de Nyvelle			20 s. mites		
2016	Jan Reinsberch	1328	Premiers au singneur de Bonler pour le terme de le saint Martin en yvier en l'an XXVIII en Vlurseghem	9 s. 2 d.				3 poit.
		1329	Item au dit singneur de Bon- ler en Vlurseghem pour le terme de le saint Martin l'an XXIX	9 s. 2 d.				3 poit.
2922		1330	Premiers a seingneur de Bon- ler a le saint Martin en Vlurseghem	9 s. 2 d.			1 tourn.	

SOCIALE STRATIFIKATIE VAN DE GENTSE OPSTANDELINGEN VAN 1379 - 1385

Een kritische benadering van konfiskatiedokumenten

door

Angeline VAN OOST

METHODOLOGISCHE INLEIDING

Van de Gentse Opstand 1379-1385 zijn reeds de politieke achtergronden bestudeerd geworden¹ en werden ook de economische gevolgen ervan voor het platteland onderzocht²; het uitdiepen van het sociaal aspekt op een zo globaal en konkreet mogelijke wijze a.h.v. de aanwezige konfiskatiedokumenten is nog niet geschied. De verbeurdverklaringsregisters dienen zich op het eerste zicht nochtans aan als uiterst geschikt materiaal om een sociale stratifikatie van de opstand te maken.

Voor de stad Gent zijn echter geen rechtstreekse konfiskatiebronnen voorhanden: na de slag van Westrozebeke (27 nov. 1382) is de stad Gent niet opnieuw onder onmiddellijk gezag van de Vlaamse graaf gekomen, zoals wel het geval was met de grotere helft van het graafschap Vlaanderen. Gent bleef tot 1385 het bolwerk van de opstandigen. Aldus is het te verklaren waarom tussen de op het A.R.A. te Brussel en de A.D.N. te Rijsel aanwezig zijnde konfiskatiedokumenten er voor de Gentse Opstand 1379-'85 geen voorkomen, die systematisch zijn opgesteld in de opstandige stad zelf. De konfiskatiebronnen voor Gent zijn van 'onrechtstreekse' aard: in de verbeurdverklaringsregisters van de stad en de kasselrij van Oudenaarde en Kortrijk, en in de baljuwsrekeningen van het Land van Waas, de Vier Ambachten, Aalst, Dendermonde, Oudenaarde en Kortrijk voor de jaren van de opstand en gedeeltelijk gedurende de eropvolgende jaren (tot ca. 1390) vinden we verbeurdverklaringen van onroerende goederen (landbouwgronden, soms met bijhorende hofsteden) toebehorend aan personen die men als „porter in Ghend”, „wonende in Ghend”, „wesende in Ghend”, „gevloen in Ghend”, of „ghestorven in Ghend”, preciseerd³. De verbeurdverklaring van de opstandige Gente-

(1) Demuyne R., *De Gentsche Oorlog (1379-1385). Oorzaken en karakter, in: Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, V, (n.r.), 1951, pp. 305-318.*

(2) De Croock M., *De gevolgen van de Gentse Opstand tegen Graaf Lodewijk van Male voor het Vlaamse platteland. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling R.U. Gent, 1965-'66.*

(3) Konfiskatiedokumenten:

1. Konfiskatierekeningen: Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, registers nrs. 1163; 18243 en rolrekeningen nrs. 2022-2023.

2. Baljuwsrekeningen: Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, rolrekeningen nr. 890-

naars wordt uitvoeriger vermeld in de registers dan in de baljuwsrekeningen, waarin ze summier geformuleerd onder een algemene rubriektitel verschijnen.

Niettegenstaande voor Gent dus geen rechtstreekse konfiskatiedokumenten voorhanden zijn, zoals dit wel voor Brugge en de andere Vlaamse steden en kasselrijen in die jaren het geval is, vormen deze verbeurdverklaringsdokumenten een unieke bron, waaruit heel wat gegevens i.v.m. de sociale stratifikatie van de Gentse opstandigen kan geput worden. Bij nader toezien dringen zich bij de interpretatie van dit basisbronnenmateriaal een aantal problemen op, die we voorlopig slechts citeren :

1) Men kan zich afvragen welk criterium in de konfiskatiebronnen gebruikt werd om de door een verbeurdverklaring getroffen Gentse burger als opstandeling te kwalificeren.

Immers, een expliciete vermelding dat ze zich daadwerkelijk als 'muete-naer' *gedragen hadden* vindt men slechts in geringe mate. De algemene titels van de konfiskatieregisters van Oudenaarde en Kortrijk en de hoofdingen van de konfiskatierubrieken in de baljuwsrekeningen weerspiegelen eerder een anti-grafelijke *gezindheid*.

2) Verder dient het gebruik van de term „porter in Ghend” in de konfiskatiedokumenten aan een kritisch onderzoek te worden onderworpen : in welke mate is deze precisering van de opstandeling een kwalifikatie als lid van de gegoede Gentse burgerstand in de 14e eeuw? Dat enige klaarheid hieromtrent van uitzonderlijk belang is voor het uitvoeren van de sociale diagnose van de opstand, lijdt geen twijfel : er is een hemelsbreed verschil tussen de betekenis van 'porter' in enge zin al „lid van de 14e-

898 ; 958-977 ; 1083-1091 ; 1483-1487 ; 1654-1665 ; 1686-1693 ; en registers nrs. 48646-48648 ; 13602 ; 13811.

Uit volgende konfiskatie- en baljuwsrekeningen werden ook gegevens gehaald : ARA Rekenkamer, register nr. 48987, rolrekeningen nrs. 1386 ; 1517 ; 1550 ; 1672. ADN Rijsel, Serie B nr. 1567.

Bijgevolg kan men zich afvragen of men bij het opmaken van deze konfiskaties niet in de eerste plaats een repressie heeft willen voeren tegen *alle Gentenaars*, ongeacht of dezen zich daadwerkelijk als opstandeling hadden betoond of niet. Dit releveert de eenzijdigheid van het bronnenmateriaal voor Gent : men vermeldt in de konfiskatielijsten enkel dié Gentse burgers, op wiens onroerend bezit in de kasselrij men beslag heeft kunnen leggen.

Het lijkt ons bovendien een aantrekkelijke werkhypothese te veronderstellen dat een deel van de Gentenaars, van wie met zekerheid zou kunnen bewoerd worden dat ze zich daadwerkelijk aan 'muete' hadden schuldig gemaakt, zich zouden kunnen bevinden onder degenen die opduiken in de Gentse 'Staten van Goed' van na 27 nov. 1382. We zien immers het aantal van de in de Staten van Goed opgenomen Gentse burgers vanaf 1383 en gedurende de eropvolgende 3 jaren de hoogte ingaan. We baseerden ons daarvoor op een statistische studie van L. Wynant over de Staten van Goed, van 1349 tot 1400. En in acht genomen enerzijds, dat de 'Staten van Goed' de erfenissen bevatten, nagelaten door gehuwden aan hun minderjarige kinderen, en anderzijds dat de slag van Westrozebeke een belangrijk potentiëel aan Gentse weerbare mannen had opgeëist, durven we aannemen dat een belangrijk aantal van onze opstandelingen onder deze gesneuvelden, die in de Staten van Goed werden opgenomen, mogen worden gerekend.

eeuwse Gentse poorterie" en deze in algemene zin als „inwoner van een stad”!

3) Uit de opgave van het verbeurde goed in de konfiskatiebron kunnen niet zomaar onmiddellijk bezitscategorieën gedistilleerd worden : er zijn een aantal elementen, die het probleem 'onoverzichtelijk' maken :

a) Expliciete gegevens aangaande de aard van de inning van de verbeurde goederen geven de konfiskatiebronnen ons niet.

De twee konfiskatieregisters gelijken op een soort inventaris van de verbeurde onroerende goederen, toebehorend aan Gentse opstandelingen, terwijl we in de baljuwsrekeningen de inning van de pachten, rustend op deze landbouwgronden, meersen... vinden weergegeven.

b) In de opgave van het verbeurde goed vinden we verschillende vormen van grondbezit weergegeven : lenen, cijnsgronden, erfbezit, tienden, renten.

c) Bij het perceel (percelen) grond, dat de Gentse burgers bezitten wordt meestal niet aangeduid dat het zou gaan om het onderdeel van een landbouwuitbating ; doch het stuk landbouwgrond kan toch maar eerst waarde hebben wanneer een pachter in de kasselrij deze grond rendabel maakt, m.a.w. wanneer bij deze oppervlakte grond een hofstede hoort.

d) Het konfiskatiemateriaal voor het Land van Waas en de Vier Ambachten is t.o.v. de overige verbeurdverklaringsbronnen dermate verschillend in samenstelling, dat om het even welke interpretatie in de één of andere zin steeds een delikaat punt blijft.

e) De verwerking in klassen van de gegevens nopens het grondbezit die uit de konfiskatiebronnen af te leiden vallen, blijft steeds relatief : het is immers niet zeker dat de vermeldingen van onroerend goed in deze bronnen het volledige bezit in de kasselrij, of meer nog, het totale bezit van de betrokkenen behelzen.

4) Tenslotte is met het identifikatieonderzoek ontegensprekelijk het probleem van de homoniemen verbonden.

Na een omzichtig kritisch onderzoek van het basismateriaal, gepaard gaande met een omstandig identifikatieonderzoek voor de Gentse opstandigen⁴ dringt zich de volgende methodologische eindkonklusie op. We

- (4) *SAG* Schepenlijsten, in : — stadsrekeningen
— Memorieboek der stad Gent 1301-1737.
Mij. VI. Bibl., 2e reeks, nr. 15, Gent, 1852-1861, dl. I.
— Registers van ordonnantiën der dekenen van de neerynghen 1365-'90 (reeks 156 nr. 1)
— Stadsrekeningen : benevens de 'Rekeningen der stad Gent, Tijdvak van Filips van Artevelde', 1376-1389, Gent, 1893.
onderzochten we nog : reeks 400/9 stadsrek. 1367-'68 / 1368-'69 / bijz. rek. 1369-'70
reeks 400/10 stadsrek. 1369-'70, bijz. rek. werken 1370-'71 / stadsrek. 1372-'73.

A. Van Werveke, *Gentse Stads- en Baljuwsrekeningen (1351-1364)*, Brussel, K.C.G., 1970.

hebben de Gentse burgers volgens hun bezit in de kasselrij, vermeld in de konfiskatiebronnen, ingedeeld in 'Kategorieën van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit'. De term op zichzelf drukt reeds de relativiteit uit van deze verwerking in klassen: het is immers onzeker dat de verbeurdverklarde onroerende goederen het volledige bezit in de kasselrij, of meer nog, het totale bezit van de Gentse opstandigen behelzen⁵. Doch dit bezwaar geldt, mutatis mutandis, ook voor de meeste andere informatiebronnen, zelfs de fiskale. De bronnen laten toch wel een relatieve kategorisatie toe. Deze categorieën zijn opgemaakt volgens het jaarlijks inkomen dat de Gentse burger ontvangt van zijn onroerend(e) goed(eren) in de kasselrij, met name de pachtsommen, die zijn pachter(s) hem jaarlijks schuldig is (zijn).

Met het gegeven bronnenmateriaal als basis leek ons dit de meest aannemelijke methode om dergelijke klassen van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit op te stellen en wel om twee redenen:

1) Het is de enige methode die een verwerking van het verscheiden bronnenmateriaal in één gezamenlijk geheel mogelijk maakt: immers voor de kasselrijen het Land van Waas en de Vier Ambachten bezitten we enkel cijfergegevens (de te innen geldbedragen of leveringen in natura), terwijl we voor de kasselrij Kortrijk slechts beschikken over gegevens aangaande de oppervlakte van het onroerend buitenstedelijk goed. Aldus is de opbouw van klassen in die zin geschied, dat een onderlinge vergelijking tussen de verschillende kasselrijen mogelijk werd, zonder daarom noodzakelijkerwijze de verscheidene gegevens van deze entiteiten in één smeltkroes te dompelen.

2) Dergelijke opstelling van klassen per kasselrij sluit ook een te grote nivellering van de pachtbedragen uit — in de hypothetische veronderstelling dat we de verdeling in categorieën van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit over het ganse graafschap zouden hebben berekend — juist door de afzonderlijke verwerking per kasselrij.

Wij onderscheiden drie fundamentele klassen van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit:

- categorie A die de pachtsommen behelst die moeten betaald worden voor een oppervlakte van het onroerend goed gaande tot en met 4 bunder.
- categorie B die de pachtsommen behelst die moeten betaald worden voor een oppervlakte van het onroerend goed meer dan 4 bunder tot en met 8 bunder.

— Baljuwsrek. Gent: nrs. 1368-1385 (reeks 414-414bis)

— Boeken van de pachten: 1365-66 (reeks 301/2) en de opsommingen van de pachten achteraan in de jaarregisters van de Keure voor de jaren: 1368-69, 1370-71 (reeks 301/3), 1372-73 (reeks 301/4), 1374-75, 1375-76 (reeks 301/5)

— Registers van de Staten van Goed voor jaren 1350/70 - 1383/88, Reeks 330

(5) Fiskale dokumenten vormen een degelijke basis voor stratifikatie, maar behoeven vanzelfsprekend niet samen te vallen met bezitsgroepen: Mertens J., *Sociale structuren in de middeleeuwen, Enkele kanttelingen*, in: Tijdschrift voor Geschiedenis, jg. 84, 1971, pp. 252-262.

- categorie C die de pachtsummen behelst die moeten betaald worden voor een oppervlakte van het onroerend goed meer dan 8 bunder.
- De grens tussen categorie A en B, minder dan 4 bunder, wordt verantwoord door de vaststelling van diverse historici, o.m. nog recent door G. Sivéry voor Henegouwen, dat 5 ha. (4 bunder = 5,3 ha) de minimum oppervlakte bouwland is om een volledige familie te onderhouden.
- Daarnaast achten we het nodig groep A nog eens onder te verdelen in twee subgroepen, nl. A1 en A2, resp. gaande tot en met 2 bunder en 4 bunder. We doen dit om de 'arme' groep (onder de 4 bunder) verder te specificeren in een duidelijk behoeftige groep en een groep die aan de grens staat van behoeftigheid en levensminimum⁶. Nu moeten we wel met deze criteria, die steunen op een plattelandssituatie, opletten.

De behoeften van een boerenfamilie en deze van een „poortersfamilie” zijn nu wel niet dezelfde en worden niet op dezelfde wijze voldaan, — een landbouwersfamilie is volledig afhankelijk van de oogstopbrengst, terwijl een poortersfamilie wellicht nog andere bronnen van inkomsten heeft (renten, inkomsten van uitoefening van een beroep) — toch mag men niet vergeten dat in de 14e eeuw het onroerend bezit een belangrijk onderdeel uitmaakte van het ganse bezit van de Gentse burgers⁷.

Enkel de opstandigen bij wie gepreciseerd werd of ze „porter in Ghend” of „wonende in Ghend” waren, werden in aanmerking genomen voor het onderzoek naar de sociale stratifikatie van de opstandige Gentse bevolking.

In de bron zelf heeft men immers reeds het onderscheid gemaakt tussen een langduriger en bestendiger verblijf in Gent met de vermelding „porter in Ghend” en „wonende in Ghend”, en een tijdelijk oponthoud met de vermelding „wesende in Ghend” of „gevloen in Ghend” of zelfs „ghestorven in Ghend”.

Voor het identificeren van de „porters” werden enkel die gevallen in aanmerking genomen waarbij enerzijds bovenaan in de titel van het konfiskatiedokument men de opstandelingen generaliserend omschrijft als „porters in Ghend, nu in Ghend synde, daarmede sy haer goet verbuerd hebben” e.d., en anderzijds naast de individuele naam de presisering werd toegevoegd „porter in Ghend”.

Deze voorzorgsmaatregel sluit uit dat men iemand voor poorter zou houden op te losse grond.

Het begrip poorter is een evident bestaand begrip in de late middeleeuwen, aanduidend in het algemeen een bewoner van een stad, een

(6) G. Sivéry, *Structures agraires et vie rurale dans le Hainaut à la fin du moyen-âge*, 2 dl., Lille, 1973; G. Desmarez, *Le problème de la propriété rurale en Belgique au point de vue historique*. Doc. du Congrès archéol. de Gand, 1913, pp. 107-108, plaatste de grens op 2 ha., voor de confiscaties na Kassel in 1328; zijn criterium kan ± de subgroepen A1 en A2 verantwoorden.

(7) Van Camp L., *Het buitensteeds onroerend bezit van de Gentse gegoede stand in de 14e eeuw*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling R.U. Gent, 1965, p. 160.

stedeling die hetzij door geboorte, hetzij door aanneming, de rechten der stedelingen geniet⁸.

Meer in het bijzonder bezit het begrip een juridisch-institutionele en een sociologische betekenis⁹.

„Lantpoorters” of „buytenpoorters” waren degenen die, al woonden ze op het land, poorterrecht hadden verkregen.

Betreffende de betekenis van „porter in Ghend” in de konfiskatiedokumenten denken we het volgende te mogen besluiten.

1) Voor de „porter in Ghend”-genoemden, van wie één of meerdere identifikatie-elementen gekend zijn¹⁰, lijkt het ons erg waarschijnlijk dat ze inderdaad behoorden tot een min of meer goeode familie in de stad Gent.

a) Bij de „porter in Ghend”-genoemden waren er een aantal (nl. 35), die dezelfde familienaam (*niet* steeds dezelfde voornaam) droegen als de de poortersfamilies in de enge zin, vermeld in de verhandeling van Dechateau G.¹¹. Bovendien hebben we in elk van die gevallen een motief om ze in de goeode bovenlaag te situeren, nl. ofwel worden ze in de stedelijke bronnen vermeld als houders van functies in het administratief of financieel beheer van de stad, ofwel als erflaters van een aanzienlijke erfenis in de registers van de Staten van Goed, ofwel hebben ze een beroep in de 'kapitaalkrachtige' sektor¹². We menen te moeten besluiten dat het in elk van die gevallen gaat om leden van de poorterie in de enge zin.

In dezelfde richting wijst trouwens de verdeling van de categorieën van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit bij deze 35 opstandigen¹³. Vooral het hoog percentage van klasse C is wel sprekend.

b) Van het totale aantal „porter in Ghend”-genoemden, nl. 182, kennen we van 29,12 %, nl. 54, één of meerdere identifikatieelementen¹⁴. Dit

(8) Verwijs-Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, Den Haag, 1885-1929, dl. VI, p. 594.

(9) *Juridisch-institutionele betekenis*: de 'poorterie' is een politieke groepering van lieden niet behorend tot deze van de wevers, volders en kleine neringen, optredend naast deze andere groeperingen op stedelijk (stadsmagistraat) en landelijk (statenvergaderingen) vlak.

Sociologische betekenis: de 'poorterie' is een sociale groep van gefortuneerde lieden, die geen handwerk dienen te verrichten voor hun levensonderhoud.

We noemen deze 2 betekenissen van 'poorterie' een betekenis in de enge zin.

(10) Identifikatie-elementen waren:

— funktie in het administratief of financieel beheer van de stad
— vermelding als erflater in de registers van de Staten van Goed
— beroep.

(11) Dechateau G., *De Gentse goeode lieden in de 14e en 15e eeuw en vooral tussen 1350 en 1453*. Onuitg. licentiaatsverh. R.U. Gent 1961.

(12) Als 'kapitaalkrachtige' beroepen worden aanzien: koopman-ondernemer in de Vlaamse lakennijverheid, wisselaar, herbergier („hostelier”) en woekeraar („persemer”). Uit konfiskatie- en identifikatiebronnen bleek dat deze beroepen veelal door kapitaalkrachtigen werden uitgeoefend.

(13) Zie hierover Bijlage II.

(14) Duidelijkheidshalve dient hierbij aangestipt te worden, dat in dit bedoelde aantal 54 ook de opstandigen, van wie één of meerdere identifikatie-elementen gekend zijn van het vorige onderzoekspunt (punt a) begrepen zijn.

aantal vertegenwoordigt 41,53 % van het totale aantal opstandigen, van wie één of meerdere identifikatieelementen gekend zijn, nl. 130.

De opstandigen, „porter in Ghend” genoemd, van wie één of meerdere identifikatieelementen gekend zijn, maar die *niet* vernoemd worden in de verhandeling van Dechateau G., zijn waarschijnlijk dan „homines novi”, van wie Fr. Blockmans gewaagt in zijn „Gentsche stadspatriciaat”¹⁵.

2) Betreffende de „porter in Ghend”-genoemden, van wie *geen enkel* identifikatieelement gekend is, en die ook niet dezelfde familienaam dragen als een poortersfamilie, voorkomend in de verhandeling van Dechateau, doen zich twee mogelijkheden voor i.v.m. de betekenis :

a) de vermelding bezit de algemene betekenis van 'inwoner van Gent'. Uit de redactie van de verbeurdverklaringen treedt wel duidelijk de kontaktnaam van de ontvanger met de pachter naar voren¹⁶. Strikt genomen kan de pachter eigenlijk slechts dit mededelen : nl dat hun verpachter een burger van Gent is. Deze pachters kennen immers deze persoon waarschijnlijk enkel maar door het pachtkontraat dat ze er eens mede gesloten hebben, en/of door de (half)jaarlijkse inning van de pachten, en voor zover zal deze persoon voor hen maar belang gehad hebben.

b) Om uit te vissen of het in een aantal gevallen niet om poorters zou kunnen gaan, in de betekenis van buitenpoorters, registreerden we de volgende gegevens: vermeldingen in de issuenlijsten van stadsrekeningen, formulering van de titels der verbeurdverklaringsrubrieken in de zin van 'nu in Ghend synde', 'contrarie minen gheduchten heer van Vlaendren', vermeldingen in de konfiskatiebronnen van een beroep naast de hoedanigheid als poorter, vermeldingen als 'wesende in Ghend', 'gevloen in Ghend' Dit alles deed ons tot een eventueel buitenpoorterschap van de Gentse opstandige besluiten

T.o.v. deze methodologische eindkonklusie betreffende de interpretatie van de opgave van de konfiskatie in de bron en van de term „porter in Ghend” dienen toch een aantal punten van voorbehoud te worden geformuleerd.

1) Een eerste voorbehoud geldt de representativiteit van de aan de hand van de aanwezige konfiskatiedokumenten opgemaakte sociale stratifikatie t.o.v. de reëel-historische.

Tot deze bedenking noopten ons een aantal delikaat te interpreteren problemen in het basisbronnenmateriaal :

a) Welk is het criterium geweest, in de konfiskatiebronnen gebruikt, om de door de verbeurdverklaring getroffen Gentse burger als opstandeling te kwalificeren?

(15) Blockmans F., *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Univ. Gent, Werk. Fac. Lett. en Wijsb. nr. 85, Antwerpen, 's Gravenhage, 1938, p. 293.

(16) De verbeurdverklaring geschiedt niet het onroerend goed zelf, doch enkel de tijdelijke opbrengst (de pacht) ervan. Doch hetzij nu voor de eerste of de tweede wijze van verbeurdverklaren, in beide gevallen is het bepaald logisch dat deze inlichtingen van de pachters komen.

En impliceerde deze precisering dat ze zich werkelijk gecompromitteerd hadden tegenover de graaf?

— De vermelding dat ze zich als „muetenaer” hadden gedragen, komt slechts in geringe mate voor.

— Voor het opmaken van de verbeurdverklaring dienden de opstellers zich te baseren op de gegevens die ze van de pachters in de kasselrij van de in Gent verblijvende 'opstandelingen' konden verkrijgen; deze mensen zullen nu ook wel niet steeds even goed ingelicht geweest zijn omtrent het politieke gedrag van hun verpachters.

b) De aanduiding „porter in Ghend” geschiedde trouwens nog onder verschillende vormen:

— onmiddellijk volgend op de naam van de opstandeling (37,49%)

— slechts in de titel van de konfiskatierubriek in de baljuwsrekening of het konfiskatieregister (23,03%)

— dubbele aanduiding: naast de naam van de opstandige én in de titel van de rubriek of het register.

In 10,50% van de gevallen wordt de opstandige, volgend op zijn naam, als „wonende in Ghend” aangeduid. Op een totaal van 495 opstandigen is de frekwentie van deze aanduiding „porter in Ghend” onmiddellijk volgend op de naam van de gekonfiskeerde immers te hoog (37,49%), aangenomen dat men poorter in de enge zin¹⁷ beschouwt, om aan te nemen dat alle aldus genoemden werkelijk tot de klasse van de 14e-eeuwse Gentse poorterie zouden behoord hebben.

c) Probleem van de homoniemen bij het identifikatieonderzoek: niet te veronachtzamen is het feit dat de argumentatie om een opstandige als lid van een bepaalde aanzienlijke familie te bestempelen, voor het grootste deel uit de stadsdokumenten afkomstig is. Het is dus in het geheel niet verwonderlijk dat we namen van bepaalde aanzienlijke families vrij veel terugvinden in talrijke documenten van het stedelijk leven.

2) Een tweede belangrijke moeilijkheid bij het onderzoek van de sociale stratifikatie was de wijze waarop de aanduiding van het verbeurdverklaarde goed in de bron moest worden geïnterpreteerd. Onder de konfiskatiebronnen voor de Gentse muetenaeren bestaat immers geen eenvormigheid.

a) Er is vooreerst het verschil tussen de opgave van de konfiskatie in de 2 konfiskatieregisters en in de baljuwsrekeningen en verder treden dan per kasselrij nog eens verschillen op in de aanduiding van de konfiskatie.

1° De verbeurdverklaringen in de konfiskatieregisters van Kortrijk en Oudenaarde hebben het karakter van een nauwkeurige inventaris van deze goederen (oppervlakte grond en wat erop geteeld werd, hofsteden met bijhorende inboedel).

(17) Cfr. supra.

De vermeldingen in de konfiskatierubrieken in de baljuwsrekeningen gewagen enkel van een pachtsom die als huur voor een bepaald stuk grond aan een Gentse burger moet worden betaald.

2° In de konfiskaties van de kasselrij Kortrijk worden ons enkel gegevens aangaande de oppervlakte van het onroerend buiten-stedelijk goed verstrekt.

3° Voor het Waasland en de Vier Ambachten vonden we de gegevens over de verbeurdverklaring van onroerende goederen uitsluitend in de baljuwsrekeningen van de behandelde periode; het betreffen meestal erg summier aanduidingen, gegroeped onder een daarvoor bestemde rubriek.

De bewoordingen waaronder de partikuliere verbeurdverklaring geschiedde konden variëren; we geven de drie vermeldingen onder welke ze werd kenbaar gemaakt:

- „N. (pachter) gaf over bi zinen eede ... rasiereu rogs (taerwen)“ (deel van de opbrengst), *verdinct... of: ... n.lb.* (pachtprijs? deel van de opbrengst omgezet in geld? of beide samen?)
- „Van N. (pachter) ...ras... - of: ... lb. toebehoernde N. (Gentse burger) *verdinct...*“
- een niet gering aantal keren werd de verbeurdverklaring geformuleerd onder de vorm van schulden die nog te betalen waren; de ene keer was men echter explicieter dan de andere keer; zoals: — „Item van N. (pachter), die sculdich was N. (Gentse burger) ...lb. (of een levering in natura) *ontfaen... lb.*“
- „Item van N. (pachter), die sculdich was N. (Gentse burger) van den pachte van ... g.-of-bunre lands (opp. van verpachte grond(en)).“

Aangezien we nu echter de rubrieken aangaande inning van geldbedragen en/of oogstopbrengsten van verbeurdverklaard onroerend goed van Gentse burgers niet enkel in de baljuwsrekeningen van het Waasland en de Vier Ambachten, doch ook in de kasselrijen Oudenaarde, Kortrijk, Aalst — en omtrent dezelfde tijdspanne — terugvinden, en het in deze rekeningen duidelijk om pachtsommen gaat, durven we het vermoeden uiten dat in het Waasland en de Vier Ambachten dit evenzo het geval is, zij het dan onder een vagere formulering ervan.

b) In de opgave van het verbeurde goed vinden we verscheidene vormen van grondbezit weergegeven: behalve wanneer 'erve' of 'leen' vernoemd werd, geeft men echter zelden een aanduiding nopens de juridische staat van deze onroerende goederen.

Algemeen gezien betreft het een verhouding tussen een eigenaar — de Gentse „porter“ — en een pachter in de kasselrij, van welke de aangeslagen opbrengst van de bezitting(en) geïnd wordt.

De 14e-eeuwse Staten van Goed nu laten blijken dat het grootste deel van het bezit van de Gentse burgers uit gronden bestond. In dit grond-

bezit bestond een onderscheid tussen lenen, cijnsgronden en erfbezit. Vermoedelijk vinden we in de konfiskatiebronnen dezelfde wijzen van grondbezit weerspiegeld :

— meer dan eens komt de term „erve” voor, vooral in de kasselrij Kortrijk. Volgens E. Sabbe¹⁸ betekent „erve” in de kasselrij Kortrijk hetzelfde als „erveliker cheinse”, nl. een cijnsland dat bij de dood van de cijns houder automatisch, al dan niet na betaling van een „doetcoep” overgaat in het bezit van de erfgenamen.

— Het houden van een leen als wijze van grondbezit duikt ook nu en dan op. Het zijn eerder kleine lenen : zelden bedraagt de oppervlakte meer dan 10 bunder. Sedert de 10e en vooral in de 11e en 12e eeuw geraakt het grootgrondbezit verdeeld, wat een verarming van de leidende klassen tot gevolg heeft.

Dit verschijnsel is algemeen en het gevolg is dat in de 14e eeuw een leen, zelfs een heerlijkheid, nog slechts enkele 10-tallen bunder groot is en dan nog soms verspreid ligt over verschillende dorpen¹⁹. Het streven naar een leen of lenen blijft niet beperkt tot adellijke heren of ridders. Ook niet-edelen en poorters, meestal reeds in het bezit van onroerende goederen, trachten een leen te bemachtigen, vermits het bezit van een leen of van een allodium zekere sociale prerogatieven gaf²⁰.

Voor het grootste deel echter bestaan de konfiskatievermeldingen uit de opgave van een verbeurd goed, waarin van een verhouding tussen een eigenaar — de Gentse burger — en een pachter in de kasselrij sprake is.

Vermits vanaf de 13e eeuw en zeker in de 14e eeuw een cijns houder praktisch voor „eigenaar” van zijn cijnsgrond doorging²¹, vindt men dan ook nog slechts uitdrukkelijke vermeldingen van cijnsgronden, met cijnsplichtigen en verplichte bedragen, in de dokumenten van de grootgrondbezitters zelf, om hen een regelmatig innen van de cijnsen te verzekeren. In de dokumenten m.b.t. de cijns houders daarentegen (vb. schepenregisters van stad Gent) waarin de Gentenaars al hun transakties lieten optekenen, vermeldt men eerder uitzonderlijk deze cijns, vermits de Gentenaars die onroerende goederen in cijns hielden, zich het liefst als werkelijke eigenaars van deze cijnsgronden lieten doorgaan!

De methodologische slotkonklusie is dus dat de uitgevoerde sociale diagnose een *relatieve* stratifikatie van de Gentse opstandigen van 1379-'85 betreft en wel om twee belangrijke redenen :

1) Zoals Mertens in zijn 'Sociale structuren' spreekt van „fiskale stratifikatie van het belastingbetalende deel van de bevolking” voor zijn bestudering van de repartitie van de omstelling in Dudzele-ambacht (1483-

(18) Sabbe E., *Grondbezit en landbouw, economische en sociale toestanden in de kasselrij Kortrijk op het einde van de XIVe eeuw*, in : Hand. v.d. Kon. Gesch. en Oudheidk. Kring van Kortrijk, n.r., dl. XV, 1936, pp. 41 van overdruk (in tijdschr.: pp. 394-458).

(19) *ibid.*, p. 3.

(20) Génicot L., *L'économie rurale namuroise au bas Moyen Age (1199-1429)* t. II. Les Hommes - La Noblesse, Leuven 1960, p. 293.

(21) Génicot, *ibid.*, deel I, p. 199 ; eveneens : L. Van Camp, *o.c.*, pp. 160-161.

1484)²², zo moeten wij hier spreken van de „sociale stratifikatie van Gentse burgers met inkomsten van niet-stedelijk grondbezit”.

2) Vermits we, behalve voor degenen, die we in de Staten van Goed hebben teruggevonden, niet kunnen uitmaken of de in de konfiskatielijsten opgegeven bezittingen van de Gentse burgers hun ganse bezit in de kasselrij vertegenwoordigen ; of meer bepaald nog welk deel in hun totale bezittingen ze vertegenwoordigen.

RESULTATEN VAN HET ONDERZOEK

We vonden in de konfiskatiebronnen 495 Gentse opstandigen. Van 17,77% is het beroep, van 14,14% een bepaalde functie in het administratief of financieel beheer van de stad gekend.

Een eerste nauwkeurige verdeling van de beroepen van de Gentse „muetenaren” op basis van de gegevens in de konfiskatie- en identifikatiebronnen is de volgende :

POORTERIE

'lakensniders' :	11
'hosteliers' :	9
'persemiers' :	6
'wisseleeren' ²³ :	10

WEVERIE : 10

KLEINE NERINGEN

georganiseerde beroepen :20

timmerlui :	1
visverkopers :	3
huidevetters :	2
kaarsengieters :	2

(22) Mertens J., *Middeleeuwse sociale structuren. Enkele kanttekeningen*. in : Tijdschrift voor Geschiedenis, jg. 84, 1971, pp. 252-262.

(23) 'lakensnider' = lakenkoopman ; linnenkoopman (Verwijs-Verdam, *Middelnederl. woord.*, dl. IV, p. 76 2e k.

'Hostelier' : te Kortrijk waren de makelaars in de 15e eeuw een tweede laag in de drapierstand ; zij vervulden ook de functie van waard of hostelier (Pauwelyn C., *De gegoede burgerij te Kortrijk in de 15e eeuw*, in : Studïën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 15e eeuw, in : Standen en Landen, LIV, pp. 155-214. Dit verklaart misschien waarom wij voor bepaalde personen én de vermelding 'lakensnider' vonden, én de vermelding 'hostelier' (zie bijlage).

'persemier' : de 'persemiers' of denghenen die hem gheneeren met ghelde te leenne” tenslotte, vormden in se reeds een kapitaalkrachtige groep in de stad.

'wisseleer' : wisselaar, bankier (Verwijs-Verdam, *Middeln. Woord.*, dl. IX, p. 2707.

'sciplieden' :	9
bakkers :	1
brouwers :	2

niet-georganiseerde beroepen : 9

'surgien' :	1
wijnkooplui :	1
beurzenmakers :	1
handschoenmakers :	2
turfverkopers :	1
klompenmakers :	1
perkamentmakers :	1
kok :	1

ADMINISTRATIE :

'scerwettters' :	4
'serianten' :	11
boden :	1

PRIESTERS : 4

De geschetste verdeling van de beroepen toont wel overduidelijk aan dat een sociale stratifikatie, in hoofdzaak gesteund op één gelaagdheid, nl. die welke op het maatschappelijk aanzien van desbetreffende beroepen is gebaseerd, een veel te fragmentair beeld geeft om zinnig met zekerheid, aan één of meerdere beroepsklassen een overwegend aandeel in de Gentse Opstand toe te schrijven.

Een meerzijdige benadering van de sociale stratifikatie dringt zich op; deze hebben we gedacht te kunnen vinden in een sociale analyse, gesteund op de 'stand' waartoe de opstandelingen zouden hebben behoord. De definitie van 'stand', geciteerd door F. Van Heek²⁴ zou, getransponeerd op de bevolking van het 14e-eeuwse Gent en mede dus op de Gentse 'muetenaren', een indeling van deze opstandelingen volgens het 'lid' waartoe ze in de stad behoren, veronderstellen.

De korrelatie lid-stand, die gewaagd lijkt omdat binnen eenzelfde stand wel eens een grote verscheidenheid kan optreden betreffende kapitaal en activiteit, stelt ons in staat het basismateriaal voor onze sociale diagnose uit te breiden: i.p.v. 88 kunnen nu 130 vermeldingen van opstandelingen, van wie één of meerdere identifikatie-elementen gekend zijn, aangevoerd worden.

Behalve identifikatieelementen zoals beroep, administratie of financiële

(24) „Iedere stand bestaat uit personen, die elkaar min of meer als sociaal gelijkwaardig beschouwen op grond van overeenstemmende vormen van levensstijl. Iedere stand heeft in verband met deze levensstijl een eigen samenhorigheidsgedoele. De onderlinge grenzen van deze vertikaal opeenvolgende standen zijn moeilijk exact en nauwkeurig weer te geven; zij gaan geleidelijk in elkaar over” (F. Van Heek, *Sociale gelaagdheid. Begripskader en historische verschijningsvorm*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 84, 1971, pp. 167-178.

funktie in het beheer van de stad, vermogen, hebben we immers ook nog bepaalde identifikatieelementen aangewend, a.h.v. welke we meenden de desbetreffende opstandigen in een bepaalde 'stand' of 'lid' van de stad te kunnen onderbrengen. Dit waren : vermeldingen van Gentse opstandige 'porters' in leningen- en/of schepenlijsten, het feit dat ze een pachtersfunctie hebben bekleed in de stad.

De vermelding van een ontvangersfunctie, een dekenfunctie of een gezantschap op een parlement of „van den porters”, „uten weverien” of „uten neringhen”... wijzen in dezelfde richting, doch deze aanwijzingen kwamen slechts in een paar gevallen voor, en waren dus numeriek niet zo belangrijk.

De aldus uitgevoerde sociale analyse gaf het volgende beeld van de sociale stratifikatie van de opstandige Gentse burgers van 1379-'85 : (de percentages zijn berekend op het totale aantal opstandigen van wie één of meerdere identifikatie-elementen gekend zijn).

POORTERIE :	59	(45,38 %)
WEVERIE :	15	(11,53 %)
KLEINE NERINGEN :		
georganiseerde beroepen :	20	} 36 (27,69 %)
niet-georganiseerde beroepen :	9	
volgens 'lid' of 'stand' :	7	

Benevens deze 110 'leden van een bepaalde stand' zijn er ook nog de kwalifikaties, die niet toelaten de desbetreffende opstandigen in een bepaald 'lid' onder te brengen : in totaal : 20 (15,38 %) nl. :

Militaire sektor : 'scerwettters' :	4
Administratie : 'serianten' :	11
boden :	1
Priesters :	4

Ten einde de densiteit van de opstandigen in de verschillende 14e-eeuwse Gentse bevolkingsgroepen uit te maken, moet het relatieve aandeel van de diverse beroeps- (bezits-) categorieën afgewogen worden tegenover het geheel van de bevolking.

Hiertoe meenden we een vergelijking te mogen maken met het bevolkingscijfer van de stad in 1357, zoals dit onderzocht is geworden door Prof. Dr. H. Van Werveke²⁵, en het aantal opstandigen van de Gentse Opstand 1379-'85.

Een eerste vergelijking met de cijfers van Prof. Van Werveke vertoont het volgende profiel :

(25) Van Werveke H., *Het bevolkingscijfer van de stad Gent in de 14e eeuw*, in : *Miscellanea Mediaevalia*, Gent, 1968, pp. 339-349 (oorspr. in : *Miscellanea L. Van der Essen*, Brussel, 1947, pp. 345-354).

	BEVOLKING GENT 1357		GENTSE OPSTANDELINGEN 1379-'85	
	Aantal	%	Aantal	%
Poorters	ontbreken		59	45,38
Volders	} 1900	15,48	ontbreken	
Afhankelijke ambachten				
Kleine neringen	5237	42,69	36	27,69
Wevers	5130	41,81	15	11,53
Bijzondere korpsen	ontbreken		20	15,38 ²⁷
Totaal	12267	100 ²⁶	130	100 ²⁸

Een verbeterde bewerking door W. Prevenier voor de professionele structuur van de Gentse bevolking 1357 ²⁹, op grond van de cijfers van Nicholas en van Van Werveke uit 1974 ³⁰, inclusief de aanpassing voor enkele bij de kleine neringen gerekende tekstiel-beroepen (hieronder aangeduid als varia) ziet er uit als volgt :

	DRAPERIE-AMBACHTEN		KLEINE NERINGEN		TOTAAL	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Wevers	5130	35,95				
Volders	3210	22,49				
Afh. amb.	690	4,83				
Varia	564	3,95				
Totaal	9594	67,24	4673	32,75	14267	100 ³⁰

Wanneer men nu de densiteit van de Gentse opstandigengroep 1379-'85 afweegt t.o.v. de totale Gentse bevolkingsstructuur 1357, bekomt men volgend beeld :

(26) Totaal van de volksklasse.

(27) In de bijzondere korpsen zijn begrepen : militaire sektor, administratie, priesters.

(28) Totaal aantal opstandigen, van wie één of meerdere identifikatie-elementen gekend zijn.

(29) Prevenier W., *Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14e eeuw*, in : Album C. Verlinden, Gent, 1975, pp. 269-303.

(30) Van Werveke H., *Het bevolkingscijfer van de stad Gent in de 14e eeuw. Een laatste woord?*, in : Album C. Verlinden, Gent, 1975, pp. 449-465.

BEROEPSKA- TEGORIEEN	BEVOLKING GENT 1357 (met coëff. 4)		GENTSE OPSTAND. 1379-'85 (gezinshoofden)	
	Aantal	%	Aantal	%
Poorters	1500	2,34	59	45,38 ³¹
Kl. nering.	18692	29,20	36	27,69
Wevers	20520	32,06	15	11,53
Volders	12840	20,06	ontbreken	
Afhankelijke ambachten	2760	4,30	»	
Varia	2256	3,50	»	
Clerici administr. militaire sektor etc.	5500	8,50	20	15,38
Totaal	64068	100	130	100

afgerond tot 64000³²

Indien men nu uit de Gentse bevolkingsstructuur 1357 *enkel de voor de opstand bekende groepen weerhoudt*, ziet de vergelijking tussen beide structuren er als volgt uit :

BEROEPSKA- TEGORIEEN	BEVOLKING GENT 1357 (met coëff. 4)		GENTSE OPSTAND. 1379-'85	
	Aantal	%	Aantal	%
Poorters	1500	3,20	59	45,38
Kleine neringen	18692	40,40	36	27,69
Wevers	20520	44,40	15	11,53
Clerici, administr., militaire sektor	5500	11,90	20	15,38
Totaal	46212	100	130	100

(31) Bij het geheel van de economisch actieve bevolking, waarvan het beroep gekend is, werd een schatting van 7000 personen opgeteld. Deze groep omvat de door Dechâteau op 1500 geschatte „poorters” in de enge zin, economisch actief of niet, en 5500 resterenden : clerici en andere economisch actieven of passieven, die echter niet tot de gestructureerde ambachten (en niet tot de enge poorterie) behoren.

Dechâteau G., *De Gentse gegoede lieden in de 14e en 15e eeuw en vooral tussen 1350 en 1453*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.Gent, 1961.

(32) Getelden : $14267 (14250 \times 4) = 57000 + 7000$ niet getelden = 64.000.

Uit deze vergelijking van het bevolkingscijfer van de stad Gent in 1357 en het aantal Gentse opstandigen 1379-'85 menen we het volgende te mogen besluiten :

1. Het *gering aandeel van de wevers in de opstand* mag bepaald intrigerend genoemd worden, in acht genomen het gewone aandeel van de wevers in de 14e-eeuwse Gentse bevolkingsstructuur. Deze bevinding zou enigszins afbreuk kunnen doen aan de bevindingen van de historici Ganshof en Van Werveke, die de Gentse Opstand 1379-'85 in de eerste plaats voor een weversopstand hebben aanzien.

Doch vermits op de Gentse Opstandelingen geen rechtstreekse repressie werd uitgevoerd, gezien de toenmalige politieke situatie in het graafschap Vlaanderen³³, is het bekende percentage wevers onder de opstandigen misschien niet bijzonder representatief. Er kan een verborgen realiteit achter steken.

2. Hetgeen echter wel opvalt is het *percentage der opstandige poorters* : 45,38 % tegenover 2,34 % in de gewone 14e-eeuwse Gentse bevolkingsstructuur! Zelfs mits inachtneming van een speciale foutmarge, blijft dit percentage een niet te verwaarlozen gegeven.

Er gelden 2 verklaringen voor :

— ofwel is de Gentse Opstand 1379-'85 een politieke reactie geweest die vooral binnen de groep der Gentse poorters een aanhang vond ;

— ofwel dient aan het begrip poorter — cfr. de uiteenzetting over het begrip 'poorter' — een nieuwe inhoud te worden verleend.

Aldus is dit een bevestiging van het resultaat van het kritisch onderzoek nopens de term 'porter in Ghend' : het begrip poorter kan een verschillende inhoud dekken naargelang van de bron, waarin het voorkomt.

Bij deze sociale diagnose, hoofdzakelijk gesteund op gegevens uit de identifikatiebronnen, dient als toetssteen ook de verdeling van de categorieën van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit over deze 3 'standen' en de administratie, militaire sektor en de priesters te worden nagegaan.

We citeren vooreerst als „achtergrond-informatie" de spreiding van de inkomsten van niet-stedelijk grondbezit onder de konfiskatiestaten van Gentenaars van wie expliciet de grootte van het grondbezit is gekend met bijhorende pachtsom.

OUDENAARDE

A ₁	67,90 %	(55)	Totaal : 81
A ₂	11,11 %	(9)	
B	11,11 %	(9)	
C	9,87 %	(9)	

(33) Cfr. supra.

AALST

A ₁	63,33 %	(19)	Totaal : 30
A ₂	20,00 %	(6)	
B	10,00 %	(3)	
C	6,33 %	(2)	

LAND VAN WAAS

A ₁	72,00 %	(54)	Totaal : 75
A ₂	13,33 %	(10)	
B	9,33 %	(7)	
C	5,33 %	(4)	

KORTRIJK

A ₁	33,33 %	(19)	Totaal : 57
A ₂	28,07 %	(16)	
B	24,56 %	(14)	
C	14,03 %	(8)	

VIER AMBACHTEN

A ₁	33,33 %	(7)	Totaal : 21
A ₂	38,09 %	(8)	
B	14,28 %	(3)	
C	14,28 %	(3)	

HEERLIJKHEID VAN DENDERMONDE

A ₁	—		Totaal : 3
A ₂	—		
B	33,33 %	(1)	
C	66,66 %	(2)	

Volgt nu het aandeel van de verschillende bevolgingsklassen onder de Gentse opstandigen in de verschillende categorieën van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit :

POORTERIE

A ₁	17	(28,81 %)
A ₂	17	(28,81 %)
B	7	(11,86 %)
C	8	(13,55 %)
geen categorie gekend		10 (16,94 %)

WEVERIE

A ₁	7	(46,66 %)
A ₂	0	(00,00 %)
B	1	(6,66 %)
C	1	(6,66 %)
geen categorie gekend		6 (40,00 %)

KLEINE NERINGEN

A ₁	11	(30,55 %)
A ₂	3	(8,33 %)
B	3	(8,33 %)
C	3	(8,33 %)
geen categorie gekend		16 (44,44 %)

ADMINISTRATIE - MILITAIRE SEKTOR - PRIESTERS

A ₁	3	(15,00 %)
A ₂	1	(5,00 %)
B	1	(5,00 %)
C	0	(00,00 %)
geen categorie gekend		15 (75,00 %)

Door de vertekening die de onrechtstreekse bronnen ons geven nopens de sociale stratifikatie van deze Gentse opstandigen is het niet mogelijk een algemeen besluit betreffende de sociale stratifikatie van de Gentse opstandigen 1379-'85 te trekken.

De vertekening is tweevoudig :

1) *in de beroepsstructuur* : vermits we amper van 130 op 495 opstandigen over één of meerdere identifikatieelementen beschikten om deze beroepen- en funktiestructuur op te bouwen ;

2) *in de bezitsstructuur* : we weten niet welk aandeel in het totale bezit van de opstandige Gentse burger de onroerende goederen (het onroerend goed) in de kasselrij, gekonfiskeerd door de grafelijke ambtenaren, vertegenwoordigen (vertegenwoordigt). Daarom zullen we op grond van ons bronnenmateriaal het meest aannemelijke besluit formuleren.

Dit is tweeledig :

1) Voor de 130 opstandigen, van wie één of meerdere identifikatieelementen gekend zijn, bestaat een betrekkelijk grote kans dat het grootste deel werkelijk heeft behoord tot deze in de sociale stratifikatie besproken groepen der poorterie, weverie en kleine neringen, en voor dezen kunnen we het bovengeciteerde besluit herhalen : een overwegend aandeel daarin van de groepen der poorterie en de kleine neringen.

Ter versteviging van deze bewering is nog de korrelatie merkbaar tussen — enerzijds, een hoofdzakelijk op grond van de identifikatiebronnen achterhaalde sociale status van de opstandigen.

— en anderzijds, een behoren tot een bepaalde categorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit.

Welke korrelatie bepaald treffend mag genoemd worden bij de twee 'standen' tot welke het overwegend deel van de geïdentificeerde opstandigen behoren : de poorterie en de kleine neringen. Bij deze twee „leden" vertonen deze categorieën van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit een merkbare overeenkomst met de aard van gegevens volgens welke we de opstandigen van deze 2 groepen in deze twee 'leden' onderbrachten.

Vooral bij de poorterie is het relatief hoog percentage van klasse C sprekend.

2) Voor de rest van de Gentse opstandigen — het grootste deel! — valt het volgende te concluderen :

a. óf het zijn ingezetenen van de stad Gent, van wie we echter — behalve dan het onroerend bezit, vermeld in de konfiskatiebron — de sociale status, en de vermogenscapaciteit niet kennen, omdat :

— dit gegeven niet voorkwam in de konfiskatiebron ;

— dit gegeven niet voorkwam in de stadsdocumenten ;

Dit mag echter niet verwonderlijk schijnen, aangezien menige stedelijke identifikatiebron belangrijke lacunen vertoont. Het moeten toch echter mensen geweest zijn 'met een minimum aan bezit', dus in bepaalde zin de 'gegoeden', aangezien de bezitsloze klasse in de stad — de grote massa van de handarbeiders — uiteraard niet kon voorkomen in de konfiskatiedocumenten : „... Die im Dunklen seht man nicht!“...

b. óf het zijn voor een groot deel buitenpoorters van de stad Gent, die juist door een onderkomen te zoeken in het opstandig bolwerk, Gent, zich compromitteerden tegenover de graaf, hetzij ze dit enkel om veiligheidsredenen gedaan hebben, hetzij wel degelijk uit anti-grafelijke gezindheid.

Tenslotte nog dit : het is niet totaal uitgesloten dat de graaf met deze talrijke konfiskaties in de kasselrijen, in de eerste plaats tegen *Gentenaars* heeft willen een repressie op touw zetten, eerder dan tegen Gentse „*muetenaars*“. Vele Vlaamse graven droegen immers deze zelfstandige en eigen-gereide stad nu niet bepaald in het hart...

BIJLAGE

TABEL VAN HET BEROEP, DE FUNKTIE EN DE BEZITTINGEN
VAN DE GENTSE OPSTANDIGEN VAN 1379/1385

In deze bijlage wordt enkel een verkorte versie van de gehele dokumentatie gegeven. De volledige dokumentatie is immers niet publiceerbaar wegens te grote omvang.

Toelichting inzake aangewende systematisering van het bronnenmateriaal:

1. De Gentse opstandigen werden ingedeeld in twee grote groepen :
 - I. - Bezit gekend (geen beroep noch funktie) ;
 - II. - Bezit, beroep en funktie gekend.
 Onder I. zijn de opstandigen gerangschikt per kasselrij.
 Onder II. zijn de Gentse opstandigen gerangschikt, zoals ze in de sociale stratifikatie in het tekstdeel voorkomen.

2. Tevens wijzen we erop, dat de *tekst tussen aanhalingstekens* deze is van de bron. Vooral bij de aanduiding van het grondbezit verkozen we de termen van de bron te gebruiken, vermits de aanduiding hiervan tamelijk vaag is en we anders misschien gevaar lopen een verkeerde interpretatie te geven. We bedoelen voornamelijk de precisering „land”.

3. Bij de 2 groepen duiden we aan in welke *kasselrij* het goed gelegen is :
 - KO = kasselrij Oudenaarde
 - KA = kasselrij Aalst
 - KK = kasselrij Kortrijk
 - KLvV = kasselrij Land van Waas
 - K4A = kasselrij Vier Ambachten

4. De volgende *afkortingen* golden voor de vermelding van bronnen :
 - ARA = Algemeen Rijksarchief (Brussel)
 - ADN = Archives départementales du Nord (Rijsel)
 - RR = rolrekening
 - RK = rekenkamer.
 Vb.: ARA RR 961 = Algemeen Rijksarchief, rolrekening nr. 961
 ARA RK 1163 = Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, register nr. 1163.

5. Vele registers waren *niet gefoliëerd*, zodat we voor de verwijzing teruggepen naar :
 - ofwel enkel de aanduiding van het register
 - ofwel de vermelding an de lokaliteitsrubriek waarin de opstandige voorkwam.
 Bij de rolrekeningen blijft de foliëring uiteraard achterwege.

6. *Titels van konfiskatierubrieken in de baljuwsrekeningen :*

De bewoordingen, waarin deze titels gesteld zijn, kunnen wel enigszins variëren, doch de kern blijft steeds dezelfde : dat het om de verbeurd-verklaring van „poorters goeden van Ghent” gaat. Deze bewoording keert steeds weer. Bijaldien achten we het niet noodzakelijk de titels van de konfiskatierubrieken op te geven. Waar de opstandige enkel volgens de titel van de konfiskatierubriek als „porter in Ghend” vernoemd werd, wordt deze met een * aangeduid in de tabel.

I. BEZIT GEKEND :

KASSELRIJ OUDENAARDE

*Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit A,**„Porters in Ghend” :*

- Ake, Jan (ARA RR 962) -
- Blanckaerds, Gerle (ARA RK 18243)
- Blanckaerds, Mergriete (ARA RK 18243)
- Bruggen van der, Hosten (ARA RK 18243 & RR 967)
- Bruucs, Prepine (ARA RK 18243)
- * Hansselin, Janne (ARA RR 961)
- * Heermanne, Willem (ARA RR 961)
- * Huerne van, Fierin (ARA RR 961)
- * Kimpe de, Willem (ARA RK 18243 & RR 961)
- Losschaerde, Gillis (ARA RK 18243)
- De weduwe Jan Martins (ARA RK 18243)
- Riede van den, Loenins (ARA RK 18243)
- Vaster de, Jan (ARA RK 18243)
- Waghenere de, Raesse (ARA RK 18243)
- Wettere van, Jacop (ARA RK 18243)

„Wonende in Ghend” :

- Bane de, Willem (ARA RR 962)
- Boghe van den ,Heine (ARA RK 18243)
- Cousmaker, Gillis (dochter) (ARA RK 18243)
- Elst van der, Fierin (ARA RK 18243)
- Ghernoet, Michiel (ARA RK 18243)
- Henze, Gillis (ARA RK 18243)
- Henze, Matthys (ARA RK 18243)
- Henze, Prepiaen (ARA RK 18243)
- Hisselt van, Kalle (ARA RK 18243)
- * Hofts, Mergriete (ARA RK 18243 & RR 961)
- Horenbeke van, Zoetin (ARA RK 18243)
- Hulle van den, Lodewijc (ARA RK 18243)
- Kellin, Gillis (ARA RK 18243)
- Koker de, Heine (ARA RK 18243)

- Libbe, Gillis (ARA RK 18243)
 * Mayhus, Zoetin (ARA RK 18243 & RR 961) -
 Plassche van den, Raesse (ARA RK 18243)
 Puleem van, Hannekin (ARA RK 18243)
 Rabbyt, Willem (ARA RK 18243)
 Rouse, Raeskin (ARA RK 18243)
 Rubuelke van, Pieter (ARA RK 18243)
 Smessaerds, Lyskin (ARA RK 18243)
 * Springintgoed, Heinric (ARA RK 18243 & RR 961)
 * Thomaes f. Symoen (ARA RK 18243 & RR 961) -
 Verdebrouc van, Willem (ARA RK 18243)
 Visschere de, Jacob (ARA RK 18243)
 Vlackem van, Jaeskin (ARA RK 18243)
 's Wachters, Bette of Agaerd (ARA RK 18243)
 Zeghers, Jan Coppin (ARA RK 18243)
 Zorghen van der, Kateline (ARA RK 18243)

Andere aanduidingen :

- Bossche van den, Boudin (ARA RK 18243)
 Priestrage van Sente Jans in Ghend (ARA RK 18243/48648)
 Jonckheere de, Gillis (ARA RK 18243)
 Moenins, Ghevin (ARA RK 18243)
 Mouden van, Coppin (ARA RK 18243)
 Pape de, Stevin (ARA RK 18243)
 Rabbyt, Zegher (ARA RK 18243)
 Remy van, Claus (ARA RR 893)
 Waghener de, Jan (ARA RK 18243)
 „Een wesen in Ghend” (onbekend) (ARA RK 18243)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit A₂

„Porter in Ghend” :

- Caens, Frans (ARA RK 18243)
 Roukeloos, Jan (ARA RR 1672)
 Wagheneren (weduwe) (ARA RK 18243)

„Wonende in Ghend” :

- Blic den, Claus (ARA RK 18243 & RR 961-963)
 Cruudpennincs, Wouborghen (joncvrouw) (ARA RK 18243 / RR 961)
 * Loe van, Boudin (ARA RK 18243 & RR 962 en 963)
 Utenmeerschen, Mergriete (joncvrouw) (ARA RK 18243)
 sVasters (joncvrouw) (ARA RK 18243)

Andere aanduidingen :

- Bossche van der, Jan (ARA RK 18243)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit B

„Porter in Ghend” :

- Vaernewijc van, Shanen (joncvrouw) (ARA RK 18243) -
- Verdenbrouc van Clare, joncvrouw (ARA RK 18243) -
- Zoetamys Ineris (ARA RK 18243)
- * Zwijnaerde van, Everaerde (ARA RR 961)

„Wonende in Ghend” :

- Bossche van den, Ghisel (ARA RK 18243 & RR 963) -
- Jonghen den, Heinric (ARA RR 961) -
- Temmerman den, Willem (ARA RK 18243) -
- Waghenere de, Goessin (ARA RK 18243)

Andere aanduidingen :

- Wassenhove van, Jan (ARA RR 963)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit C

„Porter in Ghend” :

- Herleghem van, Yden (ARA RR 963)
- * Nieneve van, Jan (ARA RR 961)
- Piernakin, Michiel (ARA RK 18243 & RR 961)
- * Putte van den, Wasseline (ARA RR 961)
- Zorghen van der, Symoen (ARA RK 18243)

„Wonende in Ghend” :

- Borne van den, Pieter (weduwe) (ARA RK 18243 & RR 961)
- Herzeele van, Raes (weduwe) (ARA RK 18243 & RR 961)

Andere aanduidingen :

- Abt van „St.Pieters bi Ghend”. (ARA RK 18243)

KASSELRIJ LAND VAN WAAS

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit A₁

„Porter in Ghend” :

- Astmanne (ARA RR 1692)
- * Baerde, Luuc (ARA RR 1689)
- Baken, Machiel (ARA RR 1687)
- * Der abdijon van der Biloken te Ghent (ARA RR 1687/1688)
- Braems (joncvrouw) (ARA RR 1689)
- * Calameren van, Kerstiaen (ARA RR 1689)
- * Caluwen den, Daneel (ARA RR 1689)
- * Claus f. Claus (ARA RR 1688)
- * Cleemputte van den, Pieter („ore”) (ARA RR 1688)

- * Coelmanne, Jan ende zinen wive (ARA RR 1688)
- * Costere de, Pieter (ARA RR 1688)
ook „Ghendtenaree” genoemd (ARA RR 1687)
- * Crayen, Jacob (ARA RR 1689)
- * Cuppijn, Jan (ARA RR 1688)
- * Dikarde, Willem (ARA RR 1688)
- * Ende van den, Pauwelze (ARA RR 1688)
- * t Fos, wive (ore) (ARA RR 1688)
Hart den, Arnout (ARA RR 1687)
Havermate, Pieter (ARA RR 1692)
- * Hielen, Mertijn (ARA RR 1688)
Jonghen, Clays (ARA RR 1687/1688)
Jonghen, Clays (ARA RR 1687/1688)
Kallen, Gillis (ARA RR 1687/1688)
- * Koolmans van, („den oere”) (? Koolman Lauwer) (ARA RR 1687)
Lauwereys, Pieter (ARA RR 1485)
- * Lycvelde van, Margrieten (ARA RR 1688)
Lisen, Moen (ARA RR 1692)
Mase, Gillis (ARA RR 1687/1688)
- * Mendonc van, Diericx (kinderen) (ARA RR 1688)
- * Muelen van der, (kinderen) (ARA RR 1688)
- * Muelendike, Pieter (ARA RR 1688/1689)
Andriese f. Nijs (ARA RR 1692)
- * Noedonc, Jan (ARA RR 1689)
- * Osten, Janne (ARA RR 1688)
Ouderogghen, Philips (ARA RR 1687/1688)
Peerboem, Bouden (ARA RR 1687/1688/1689)
Pottersberghe van, Diedericke (ARA RR 1692)
- * Pottersberghe van, Willem (ARA RR 1688)
Pudenbrouc van, Arnout (ARA RR 1687)
Pulaer van, Diedericke (ARA RR 1692)
Rampards, Marien (ARA RR 1687/1688)
Rine van den, Janne (ARA RR 1687/1688)
Risele van, Kateline (ARA RR 1687)
Rob den, Heinrike (ARA RR 1692)
- * Rومانne, Laurens (ARA RR 1688)
Rozen, Arnoud (ARA RR 1688)
ook „Ghendtenaree” genoemd (ARA RR 1687)
- * Rozen, Heinric (ARA RR 1688)
ook genoemd als „eenen Heinric Rozen te Ghent” (ARA RR 1687)
Rycx, Bouden (ARA RR 1687/1688)
Sceppere den, Gillis (ARA RR 1687)
- * Sergoots, Billien ende hare zuster (ARA RR 1688)
Spievelde van, Jan (ARA RR 1687)
Spildoorne, Gillijs (ARA RR 1688/1689)
Suls, Ogroet (ARA RR 1688)
Wint den, Wouteren (ARA RR 1687/1688)

Andere aanduidingen :

- Lapsam van, Janne (ARA RR 1687)
werd volgens titel van konfiskatierubriek als „poorter in Ghend” ver-
noemd.
Rouc den, Jacob (ARA RR 1689)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit A₂

„Porter in Ghend” :

- Elst van der, Karel (ARA RR 1687)
* Kerchem van, Gillijs Jacobs zone (ARA RR 1688)
* ser Maceleins, Symoen (ARA RR 1688)
Mulendikere den, Jan (ARA RR 1687)
* Visschere den, Janne (ARA RR 1688)
Waghen den, Wouteren (ARA RR 1687/1688/1689)
Waghen den, Wouteren, weduwe (ARA RR 1692)
Heinrix Wouters zoons, Kateline (ARA RR 1687)
* Zinghem van, Laureins (ARA RR 1688)

Andere aanduidingen :

- Duffel van, Jan (here) (ARA RR 1687)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit B

„Poorter in Ghend” :

- Brabant van, Jan (weduwe) (ARA RR 1687/1517)
* Muelen van der, Bouden (ARA RR 1688)
* Een pape te Ghend (ARA RR 1688)
* Roessler van, Gillijs (weduwe) (ARA RR 1688)
* Straten van, Oste (ARA RR 1688/1689)
* Vos, Jan (wive) „ore” (ARA RR 1688)
* Wilden den, Gillijs (ARA RR 1688)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit C

„Poorter in Ghend” :

- * Ghend den, Mertine (ARA RR 1688)
* Helegheest Sint Jacobs te Ghent (ARA 1688/1692)
* ser Macheleins, Achten (ARA RR 1688)
Russchere den, Jan (ARA RR 1688/1692)

KASSELRIJ KORTRIJK

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit A₁

„Porter in Ghend” :

- Busschere de, Steppe (ARA RK 1163)

- * Clays van, Jhan (weduwe) (ARA RR 1086)
- Coman de, Roeger (ARA RK 1163)
- Cupere de, Wouter (ARA RK 1163)
- Eenode van den, Willem (ARA RK 1163)
- Ghinderbuten van, Jan (ARA RK 1163)
- Herweghe van den, Mergriete (ARA RK 1163)
- Lycenbrouc van, Jan (ARA RK 1163)
- Manigaerd van, Jan (ARA RK 1163)
- Merstaerd Lievin (ARA RK 1163)
- Poucstrate, Olivier (ARA RK 1163)
- Steenbrugghen van der, Coppin (ARA RK 1163)
- Straeten van der, Wouter (ARA RK 1163)
- Sys, Philips (ARA RK 1163)

„Wonende in Ghend” :

Codde, Gillis (ARA RK 1163)

Andere aanduidingen :

Elst van der, Gheldolf (ARA RK 1163)
 Nerincs ((beghine) (ARA RK 1163)
 Ratevelt, Danniël (ARA RK 1163)
 Witeneus, Casine (een beghine van Ghend) (ARA RK 1163)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit A₂

„Porter in Ghend” :

- sGruters (joncvrouw) (ARA RK 1163)
- * Harincx, Kateline (ARA RR 1089)
- Lycenbrouc van, Willem (ARA RK 1163)
- * Maelbrouc van, Daneel (ARA RR 1086)
- Maes, Jan (ARA RK 1163)
- Scuere van der, Jan (ARA RK 1163)
- Merradic, Jacob (ARA RK 1163)
- Kerke van Sinte Pieters in Ghend (ARA RK 1163)
- * Poerte van der, Wouter (ARA RR 1086)
- * Ruuslede van, Kateline (ARA RR 1089)
- Vivere van den, Pieter (ARA RK 1163)

„Wonende in Ghend” :

Caesman, Jan (ARA RK 1163)
 Reehaghe van der, Pieter (ARA RR 1086)
 Wierix Maes (dochter) (ARA RK 1163)

Andere aanduidingen :

Damaer van, Lievin (ARA RK 1163)
 Sint Ebbrechts hospitaal van Gent (ARA RK 1163)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit B

„Porter in Ghend” :

- Biest van der, Willem (ARA RK 1163)
- * Brame, Hughe (ARA RR 1086)
- * Corthals, Hannekin (ARA RR 1089)
- Maes, Kerstiaen (ARA RK 1163)
- Meester de, Willem (ARA RK 1163)
- Paeus, Kateline (ARA RK 1163)
- Pancen, Gillis (ARA RK 1163)
- Rudder de, Joris (ARA RK 1163)
- Vivere van den, Jan ende zijn wijf (ARA RK 1163 RR 894)
- Zielaerd, Seyns (ARA RK 1163)

„Wonende in Ghend” :

- Porte van der, Wouter (ARA RK 1163)
- Vennaerd, Maes en Jan (ARA RK 1163)

Andere aanduidingen :

- Dendere van der, Gillis (ARA RK 1163 / RR 1086)
- Smeets, Pieter („dhoir”) (ARA RK 1163)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit C

„Porter in Ghend” :

- Vaernewyc van, Jane (ARA RK 1163 / RR 1089)
- Vaernewyc van, Kateline (joncvrouwe) (ARA RK 1163)
- West van, Jan (meester) (ARA RK 1163)

„Wonende in Ghend” :

- Banc van der, Symoen (ARA RK 1163)
- Porte van der, Jan (ARA RK 1163)
- Tiedeghem van, Jan (ARA RK 1163)

Andere aanduidingen :

- Scutelmans, Jan (ARA RK 1163)
- Walighem van, Wouter (ARA RK 1163)

KASSELRIJ AALST

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit A₁

„Porter in Ghend”

- Betten, Zegher (ARA RR 894)
- Clerc de, Arende (ARA RK 48648)
- Hannaerts, Jacob (ARA RR 894)
- Hedde van den, Jacop (ARA RR 894)

Hole van den, Yde (ARA RR 894)
 Kaleuwen den, Jan (ARA RR 894)
 Kerspijpe, Ghijselin (ARA RR 894)
 Kryts den, Clause (ARA RR 893 / RK 48648)
 Sarteels, Osten (ARA RR 893 / 894)
 Soys, Jan (ARA RR 894)
 Stoutins (ARA RR 894)
 Symoens, Gillise (ARA RK 48648)
 Tiestenaken, Jan (ARA RR 893)
 Walle van den, Clause (ARA RR 894)
 Zeghelsem van, Jan (ARA RR 893)

„Wonende in Ghend” :

Smet de, Mattheuse (ARA RR 896)
 Straeten van der, Pieter (ARA RR 896)
 Velde van de, Grielen (ARA RK 48648)
 Vos den, Steven (ARA RK 48648)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit A₂

„Porter in Ghend” :

Berghe van den, Lauwers (ARA RR 894)
 Mertins, Heinrike (ARA RR 893)
 Vos den, Jacoppe (ARA RK 48648)

„Wonende in Ghend” :

Straeten van der, Heinrike (ARA RK 48647)
 Tiestenaken van, Heinrix (ARA RR 894)

Andere aanduidingen :

Tiestenaken de, Jake (ARA RR 897)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit B

„Porter in Ghend” :

Kindere der, Janne (ARA RR 893)

„Wonende in Ghend” :

Soys, Arend (ARA RK 48646/48648)

Andere aanduidingen :

Hove van Sint Lysbetten in Ghent (ARA RK 48648)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit C

„Porter in Ghend” :

Putte van den, Willem (ARA RR 895 / RK 48648)

Andere aanduidingen :

Putte van den, Wasseline (ARA RR 894)

KASSELRIJ VIER AMBACHTEN

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit A₁

„Porter in Ghend” :

- Bruusche, Jacop (ARA RR 1486)
- Calays der, vrouwen (ARA RR 1487)
- Clappe, Pieter (ARA RR 1487)
- Fischs, Wytst (weduwe) (ARA RR 1486)
- Lycmaerds, Jan (weduwe) (ARA RR 1486)
- * Een pape te Portackere in Ghent (ARA RR 1486)
- Noyt, Jan (ARA RR 1486)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit A₂

„Porter in Ghend” :

- * Den bacghaerden in Ghent (ARA RR 1486)
- Baernaerd, Willem (ARA RR 1484)
- Cranen de, Pieter (ARA RR 1485)
- Driessche van den, Jacop (ARA RR 1482)
- * Elbrecht, Jan (ARA RR 1486)
- Ghiselbrechts (joncvrouw) (ARA RR 1486)
- * Lake van der, Diederic (ARA RR 1486)
- * Wevel' Joes (kinderen) (ARA RR 1486)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit B

„Porter in Ghend” :

- * Boghaerde huuten, Jacoppe (her) (ARA RR 1486)
- Plate, Trude (ARA RR 1485)
- Spieghele van den, Goessin (ARA RR 1486)

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit C

„Porter in Ghend” :

- Crabs, Margrieten (dochter Arnouds) (ARA RR 1486)
- Crudenaers, Ghiselbrechts (joncvrouw) (ARA RR 1486)
- Moere van den ,Pieter (ARA RR 1484 / 1485)

HEERLIJKHEID VAN DENDERMONDE

Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit B

„Porter in Ghend” :

- Heylen (zone), Boudin (ARA RR 1654)

*Kategorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit C**„Porter in Ghend” :*

- Oernicke van den ,Lieven (ARA RR 1657)
Cothem van, Jan (ARA RR 1654)

II. BEZIT, BEROEP, FUNKTIE GEKEND

Hierna volgt de opsomming van de 130 Gentse opstandigen, van wie één of meerdere identifikatieelementen toegelaten hebben deze relatieve sociale stratifikatie op te bouwen. In de tweede kolom is de categorie van inkomsten van niet-stedelijk grondbezit tot dewelke ze behoren, vermeld. Tussen haakjes wordt de kasselrij, waarin dit grondbezit gelegen is, aangeduid. De kursief gedrukte familienamen zijn deze, die eveneens voorkomen onder de poortersfamilies in de verhandeling van Dechateau G. Voor de aanduiding der bronnen is enkel de referentie naar de konfiskatiebron(nen) opgegeven ; de vermelding van de identifikatiebron(nen) was immers te uitvoerig om te publiceren. Hiervoor verwijs ik naar mijn proefschrift *

POORTERIE

Lakensniders (11)

Drayere den, Clays (ARA RK 18243)	A ₂ (KO)
<i>Ghend van</i> , Jan (ARA RR 961 / RR 961)	A ₁ (KO)
Haesbijt, Jan (ARA RK 18243 / RR 962)	B (KO)
<i>Haghen van der</i> , Jacob (ARA RR 894)	geen categorie gekend
Henrix, Peter (ARA RR 1688 / 1689)	A ₁ (KLvW)
Joncheere de, Jan (ARA RK 18243 / RR 961)	C (KO)
<i>Lede van</i> , Hannekin (Jan) (ARA RR 961 / RR 48648)	B (KO)
<i>Pitte van den</i> , Jan (ARA RR 1486)	A ₁ (KLvW)
<i>Van den Vorde</i> , wed. en kind. (ARA RR 1687)	A ₂ (KLvW)
Walle van den, Pieter (ARA RR 48653)	geen categorie gekend
<i>Westvoerder van</i> , Lauwereins (ARA RK 18243 / RR 961 & 963 / RR 1086)	C (KO)

Hosteliers (9)

Absvorde van, Stasen (ARA RR 1687)	A ₂ (KLvW)
Bets, Jacob (ARA RR 1688 / 1692)	geen categorie gekend
Beys, Jan (ARA RR 1517)	C (KA)
<i>Borluut</i> , Jan (ARA RK 1163)	B (KK)
<i>Brame</i> , Jan (ARA RR 1485)	A ₂ (KLvW)
Coevoet, Jan (ARA RR 1487 / RR 893)	B (KLvW - KA)
Coudenbrouc van, Jan (ARA RK 1163 / RR 1086)	A ₁ (KK)

* Van Oost, A., *Sociale stratifikatie van de Gentse Opstand 1379-1385*, dl. II. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling R.U.Gent, 1972.

- Muelen van der*, Jan (ARA RR 961) A₂ (KO)
Spiegehele van den, Jan (ARA RK 1163) C (KK)
- Wisselaars* (3)
- Brune de*, Jan (ARA RK 18243) A₁ (KO)
Hoghenhuus van den, Lievin (ARA RK 1163 / RR 1089) C (KK)
Soyssone, Jacoppe (ARA RR 1486) A₂ (KLvW)
- Persemiers* (6)
- Boengaerde van den*, Jan (ARA RK 18243) A₁ (KK)
Clerc de, Jan (ARA RR 1687) A₁ (KLvW)
Maes, Pieter (ARA RK 48648) A₁ (KA)
Mersch van der, Arent (ARA RR 893) geen categorie gekend
Muelenlande van den, Heinric (ARA RR 48648 / RR 896) A₂ (KA)
Parijs, Jan (ARA RR 1517) geen categorie gekend
- Tot de 'stand' of 'lid der poorters behorend* (19)
- Adighem van*, Heinric (ARA RK 1163 / RK 18243) A₂ (KK - KO)
Beke van der, Jan } (ARA RR 1687 / 1688) A₂ (KLvW)
Beke van der, Pauwels } A₂
Berghe van den, Heine (ARA RK 18243) A₁ (KO)
Betten, Gheerolf (ARA RR 896) A₁ (KA)
Boterman, Jan (ARA RK 18243) B (KO)
Coorben van der, Janne (joncvrouw) (ARA RK 18243 / RR 961 / 962) C (KO)
Costre de, Jan (ARA RK 18243) A₁ (KO)
Crane de, Clays (ARA RK 18243 / RK 48648) A₂ (KO - KA)
Heddevelde van, Jan (ARA RR 893) geen categorie gekend
Jonghen den, Janne (ARA RK 18243 / RR 1692) C (KO - KLvW)
Lippenhoghe, Clays (ARA RR 1517) geen categorie gekend
Merlar van, Janne f. Wouters (ARA RR 1688) A₁ (KLvW)
Moenins, Jan (ARA RR 1486) B (K4A)
Pitte van den, Willem (ARA RR 1485/1486 / RK 1163) C (K4A)
Rike de, Pieter (ARA RK 48653) geen categorie gekend
Vos den, Hector (ARA RR 1486 / RK 18243) A₂ (K4A)
Winckele van den, Gillis (ARA RR 1687 / 1688) A₁ (KLvW)
Winckele van den, Jan (ARA RR 1691) geen categorie gekend
- tot de „gegoede lieden” behorend* (11)
- Buedel den*, Jan (ARA RR 1687 / 1688) A₂ (KLvW)
Eeke van der, Heinric (ARA RK 18243 / RK 1163) A₁ (KK)
Gherolfe, Jan (ARA RR 1485) geen categorie gekend
Lenden van der, Jan (ARA RR 893 / RK 48648) A₂ (KA)

<i>Pypen</i> , Jan (ende sinen sone) (ARA RK 18243 / RR 961)	A ₁ (KO)
Rekenare den, Jan (ARA RR 1486)	A ₂ (K4A)
<i>Rym</i> , Boudin (ARA RR 1486 / RK 48648)	B (K4A)
Smet de, Jan (ARA RR 962)	A ₁ (KO)
Steenhuse van, Jan (ARA RR 1687 / 1688)	A ₂ (KLvW)
<i>Utenhove</i> , Godeveerd (ARA RK 18243)	A ₁ (KO)
Ysewyn, Claus (ARA RR 1692)	A ₂ (KLvW)

WEVERIE (15) wevers (10)

<i>Brouke van den</i> , Wouter (ARA RR 1087)	geen categorie gekend
Necker de, Joes (ARA RK 18243)	A ₁ (KO)
Nieuwenhuus van den, Gillis (ARA RR 1657)	geen categorie gekend
<i>Pape de</i> , Pieter (ARA RR 1658)	geen categorie gekend
Tueyte, Pieter (ARA RK 48653)	geen categorie gekend
Velde van den, Jan, Jans zone (ARA RR 1687 / 1688)	A ₁ (KLvW)
Zegherins Maertin (ARA RK 48653)	geen categorie gekend
„2 wevers in Ghend” (ARA RK 18243)	A ₁ (KO)
Clerc de, Hannekin ¹ (ARA RK 48653)	geen categorie gekend

tot de 'stand' of het 'lid' van de weverie behorend

Eeke van den, Jan (ARA RK 18243)	C (KO)
Hermanne, Jan (ARA RR 1692)	A ₁ (KLvW)
<i>Huusse van</i> , Willem (hoir) (ARA RK 18243)	A ₁ (KO)
Meyere de Heinric f. Gillis (ARA RR 893)	A ₁ (KA)
<i>Overackere</i> van (joffr.) (ARA RR 1688)	B (KLvW)

KLEINE NERINGEN (36)

georganiseerde beroepen : (20)

timmerlui

<i>Brouke van den</i> , Jan (ARA RK 18243 / RR 961) / RK 1163 / RR 896)	B (KO)
---	--------

visverkopers

Drinchuut, Willem (ARA RR 1517)	geen categorie gekend
Huerne van, Olivier (ARA RK 18243 / RR 965)	A ₁ (KO)
Scaloen van, Jan (ARA RK 48653)	geen categorie gekend

huidvetters

<i>Borluut</i> , Pieter (ARA RR 1485)	A ₁ (K4A)
Voghelare de, Hannin (ARA RK 48987)	geen categorie gekend

(1) Was volder, doch we rekenden hem bij de weverie, aangezien na 1360 de volders als officieel mederegerend lid in de stad waren uitgeschakeld, en dus praktisch een onderdeel waren geworden van het lid „weverie”.

kaarsengieters

<i>Crane de</i> , Heinric (ARA RK 18243)	A ₁ (KO)
<i>Zutter de</i> , Gillis (ARA RK 18243 / RR 961)	A ₁ (KO)

sciplieden

(„de sciplieden van Gent“) ²

<i>Bloc</i> , Jan (ARA RK 18243 / RR 1517)	geen categorie gekend
<i>Goethals</i> , Hannijn (ARA RR 1517)	geen categorie gekend
<i>Hawe Jacob</i> (ARA RR 1517)	geen categorie gekend
<i>Heeke van den</i> , Heinre (ARA RK 18243)	A ₂ (KO)
<i>Lendekin</i> , Willem (ARA RK 48987)	geen categorie gekend
<i>Meester de</i> , Jan (ARA RK 1163)	A ₂ (KK)
<i>Nicker de</i> , Heinric (ARA RR 1517)	geen categorie gekend
<i>Ruddere de</i> , Coppin f. Huughs (ARA RK 48987)	geen categorie gekend
<i>Van den Wijchuse Boudin</i> (ARA RR 1729)	geen categorie gekend

bakkers

<i>Vivre van den</i> , Wouter (ARA RR 961)	geen categorie gekend
--	-----------------------

brouwers

<i>Bachaute Clause</i> (ARA RR 893)	A ₁ (KA)
<i>Waes van</i> , Michiel (ARA RR 1692)	A ₁ (KLvW)

*niet-georganiseerde beroepen (9)**beurzenmaker (1)*

<i>Oostram van</i> , Segher (ARA RR 1517)	geen categorie gekend
---	-----------------------

handschoenmakers (2)

<i>Busschere de</i> , Jan (ARA RK 1163)	A ₁ (KK)
<i>Gherolf</i> , f. Heinric (ARA RK 48987)	geen categorie gekend

klompenmaker

<i>Rebbe</i> , Hannekin (ARA RK 48653)	geen categorie gekend
--	-----------------------

perkamentmaker

<i>Vinke</i> , Jan (dhoude) (ARA RR 1517)	geen categorie gekend
---	-----------------------

kok

<i>Cupere den</i> , Jan (ARA RK 48647)	A ₁ (KA)
--	---------------------

surgien

<i>Oostbuerch van</i> , Pieter (meester) (ARA RR 1550)	geen categorie gekend
--	-----------------------

(2) Werden er niet bijgeteld ; enkel vernoemd ter illustratie.

turfverkopers

Hornicke van den, Jan (ARA RR 1687) A₁ (KLvW)

wijnkoopman

Cauwen, Pieter (ARA RK 48987) C

tot het 'lid of de 'stand' der kleine neringen behorend (7)

Amys, Matthys (ARA RK 18243 / RK 1163 / RR 961) C (KO)
 Everwyn Roegier (ARA RR 1687) A₁ (KLvW)
 Eeke van der, Willem (ARA RK 1163) B (KK)
 Elst van der, Jan (ARA RR 1086 / 1089) C (KK)
 sRaeds, Jan (ARA RK 1163) A₂ (KK)
 Walle van den Razen (ARA RR 1688) B (KLvW)
 Westvoerde van, Jan (ARA RR 963) A₁ (KO)

MILITAIRE SEKTOR (4)

'scerwettters'

Salin, Joos (ARA RR 1517) geen categorie gekend
 Smiec, Lievin („meester van den donrebossen”)
 (ARA RR 1517) geen categorie gekend
 Utenweghe, Gillis (ARA RR 1087) geen categorie gekend
 Zeghers, Danin (ARA RK 48987) geen categorie gekend

ADMINISTRATIE

serianten (11)

Boidins, Pieter (ARA RR 1517) geen categorie gekend
 Boidins, Laurens (ARA RR 1517) geen categorie gekend
 Brugghevan, Jan (ARA RR 1517) geen categorie gekend
 Denys Jan (ARA RR 1517) geen categorie gekend
 Hont de Gillis (ARA RR 1517) geen categorie gekend
 Lambrecht, Jan (ARA RR 1517) geen categorie gekend
 sher Lennoots, Jan (ARA RR 1517) geen categorie gekend
 Meyere de, Jan (ARA RR 1517) A₁ (KLvW)
 Moerman Jan (ARA RR 1517) geen categorie gekend
 Paeu de, Jan (ARA RR 1517) geen categorie gekend
 Ruede de, Jan (ARA RR 1517) geen categorie gekend

bode (1)

Smet de, Gossin (ARA RK 1163) geen categorie gekend

PRIESTERS (4)

Blaken Hughe (ARA RR 1487) A₂ (K4A)
 Bortoen, Jan (ARA RR 1487) B (K4A)
 Driessche van den Heinric (ARA RR 1688) A₁ (KLvW)
 Husse van, Henin (ARA RR 969) A₁ (KO)

MOERBEKE-WAAS : EEN TYPE-GEVAL VAN PLATTELANDSONTKERKELIJKING ?

door
J. ART

Bij het onder ogen nemen van de „Basisstatistieken over de decanaten en bisdommen van de Belgische Kerkprovincie” (1962 - 1972)¹ vallen voor het bisdom Gent drie dekenijen op waarvan de kerkpraktijk beneden het diocesaan gemiddelde ligt : Gent-stad, Ronse en Wachtebeke. Het merkwaardige hierbij is dat het juist dezelfde omschrijvingen zijn die reeds in het midden van de vorige eeuw als minder kerkelijk bekend stonden. Het relatief constante binnen dit kerkgedrag laat vermoeden dat de oorzaken van de afwijking van het gemiddelde van het bisdom op lokaal en minder eng-tijdsgebonden vlak dienen gezocht te worden. Slechts plaatselijk en diachronisch onderzoek zou dan een verklaring kunnen bieden voor de huidige marginale gedraging. We hadden dit graag aangetoond voor één geval : dat van de streek rond Moerbeke-Waas, zelf een der belangrijkste parochies van de huidige dekenij Wachtebeke.

§ 1. De streek vóór de XIXde eeuw

Vooraleer nader in te gaan op de XIXde-eeuwse situatie van het betrokken gebied is het van belang even stil te staan bij zijn geografische en historische evolutie.

Het gaat om een grensstreek, én van België én van het diocees. Dit was reeds vroeger het geval : de streek maakte eerst deel uit van het bisdom Doornik of Utrecht, later Brugge en hoort sinds het Concordaat bij Gent². De oorspronkelijke bevolking was samengesteld uit kolonisten, gelukzoekers. Watervliet b.v. werd na de grote overstroming van de XIIIde eeuw pas op het einde van de XVIde eeuw volledig op de zee herwonnen, een initiatief begonnen door Lauweryn, de tresorier-generaal van Filips de Schone. Deze man zag groot en wist in enkele jaren een 3000 man op het nieuwe Watervliet bijeen te brengen om de indijking te beginnen³. Moer-

(1) Interdiocesaan Centrum, dienst voor Godsdienststatistiek, Licap, Guimardstraat 5, 1040 Brussel, 117 p.

(2) L. VOYE, *Sociologie du geste religieux. De l'analyse de la pratique dominicale en Belgique à une interprétation théorique*, Brussel, 1973, p. 173, constateert verschillen tussen de praktijk in de diocesen onderling, verschillen die ook vandaag nog verlopen volgens de grenzen van de oude bisdommen : „On peut donc résumer ici... des différences qui distinguent certains diocèses entr'eux et qui ne sont pas imputables à des oppositions marquées dans les situations actuelles. Il serait dès lors sans nul doute du plus haut intérêt de rechercher dans l'histoire de ces diocèses, des éléments susceptibles d'ébaucher certaines hypothèses explicatives, capables de rendre compte de différences non attribuables à des oppositions actuelles”.

(3) Zie o.m. D. VERSTRAETE, *Watervliet in de XVIde eeuw in Appeltjes van het Meetjesland*, XI, 1960, pp. 247-271.

beke zou veel langer dunbewoond blijven. Met zijn ca. 4000 ha telde het rond het begin van de XVe eeuw slechts een 1100 zielen. Vanaf het einde van de XIVe eeuw echter wordt er al gevochten op de parochie, een gegeven dat zeker niet van aard moet geweest zijn ev. nieuwe inwoners aan te lokken. In 1381-2 vindt men er de Witte Kaproenen terug, in 1452 de tegen Filips de Goede revolterende Gentenaren, en ook in 1481 en 1488 klinkt er wapengekletter.

In de XVIe eeuw werden de meeste polderdorpen een tijdlang bezet door de Watergeuzen, die er ook de protestantse eredienst invoerden. Te Moerbeke was als dominee een zekere Filip Minel gevestigd. In 1578 werd de nabijgelegen abdij van Baudelo geplunderd, en gedurende de daaropvolgende jaren werd de parochie, zoals de ganse streek, doorkruist door gewapende benden van diverse nationaliteiten (zo o.a. in 1617, 1645, 1667...). Pas de Oostenrijkse tijd zou vrede brengen⁴.

De Contrareformatie van de eerste helft vande XVIIe eeuw, vorderde, blijkens de studie van Dr. KOK, slechts moeizaam in deze onherbergzame, militair sterk geteisterde gewesten. Van toen reeds staan de polderparochies binnen een clericale loopbaan bekend als moeilijke en ondankbare standplaatsen. De bevolking zou er minder vurig zijn. Een van de belangrijkste oorzaken voor dit achterblijven lag volgens de toenmalige observatoren reeds bij de figuur van de parochieherders zelf⁵. Deze waren meestal niet van aard de relatieve kerkenverschilligheid van een reeds sterk beproefde bevolking te doorbreken. Dat zich slechts minder bekwame kandidaten voor de vacaturen in de Polders meldden zou dan weer aan de plaatselijke leefomstandigheden te wijten geweest zijn.

Zoals Dr. Kok schrijft: „...Aan het in die kerkdorpen geboden honorarium heeft het niet gelegen dat er zo weinig animo bleek te zijn. Dat mocht best voor behoorlijk doorgaan. Het is veeleer de factor leefbaarheid, die ev. kandidaten de lust tot verhuizing benomen zal hebben: de ligging in het niemandsland tussen Noord en Zuid, de nabije ketterse gewesten, de armzalige kerkjes en pastorieën, de barre verbindingen met de centra in Vlaanderen, de benauwenissen van de militaire acties, kortom het geestelijke en sociale isolement in die dorpjes.

Het is niet ondenkbaar dat een onzalig gerucht over deze parochies de ronde deed in clericale kringen. De bisschop zal steeds weer genoodzaakt zijn geweest persoonlijk een clericus te vragen of aan te wijzen voor de vacante polderdorpjes. En is het dan verwonderlijk dat juist in deze dorpjes zoveel pastoors van minder allure hun zielig bestaan leidden?“⁶.

(4) H. KEURVELS, *Commune de Moerbeke-Waes. 75 années d'administration libérale 1847-1922. Gemeente Moerbeke-Waes. 75 jaar liberaal bestuur 1847-1922*, Gent 1924. (Kon. Bib. III 73072A3).

Zie o.m. ook *Sprokkeling. Gevaar voor beeldenstorm te Watervliet en Waterland in 1578 in Appeltjes van het Meetjesland*, 1949, p. 10.

(5) Zie b.v. M. ENGLISH, *St. Jan-in-Eremo in Appeltjes van het Meetjesland*, XI, 1960, pp. 152-174.

(6) B.W. KOK, *Dekenaat in de steigers. Kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst 1596-1648*, (Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland, XXII), Tilburg, 1972, p. 267.

Wat in de XVIIIde eeuw gebeurde is vooralsnog niet duidelijk⁷. Er zijn echter geen doorslaggevende redenen om aan te nemen dat de situatie grondig gewijzigd werd. De pastoors van St.-Jan-in-Eremo b.v. blijven elkaar in hetzelfde onrustwekkende tempo opvolgen: weinigen bleven langer dan 5 jaar. De polderdorpen bleven meer gevreesd dan gegeerd binnen een clericale carrière.

§ 2. De XIXde eeuw

De dekanale verslagen uit die tijd zijn zowat de echo van de XVIIde-eeuwse. De enkele indices die kunnen aangelegd worden liegen er niet om: een matige communiefrequentie in 1847, geringe roepingscijfers, sterk officieel schoolbezoek in 1879, zwak kerkelijk verenigingsleven en op sommige plaatsen openlijk liberale gemeentebesturen. Een hoog aantal onwettige geboorten en lage opbrengst van de collectes, vooral wanneer men bedenkt dat het om de rijke polderstreek gaat⁸.

Anderzijds echter zo goed als geen non-paschanten⁹, maar weinig „ze-lus”, en bovendien een zin voor politieke onafhankelijkheid. De situatie schijnt het best te kunnen worden samengevat in de figuur van E. Van Brussel, jarenlang burgemeester van Watervliet, „parochia geusorum”, vrijmetselaar en liberaal, een der weinigen van het XIXde-eeuwse platteland die zich burgerlijk liet begraven, en die nochtans missen fundeert in de kerken van St.-Jan-in-Eremo en Watervliet „tot lafenisse van zijne ziel”¹⁰. De polders zijn ook dan „non devotus et multo minus religiosus”.

De streek ging in de XIXde eeuw nog altijd door voor ongezond en vochtig. Een benoeming aldaar gold als een verplaatsing naar het „hoge Noorden”: een teken aan de wand. Men werd „verbannen” naar de

(7) Het fonds „Bisschoppelijk Archief, Oud regime” op het Rijksarchief te Gent is voor onbepaalde tijd ontoegankelijk, wegens verbouwingwerken. Meteen was het ons onmogelijk de dekanale verslagen uit de XVIIIde eeuw te raadplegen.

(8) Voor de verhouding tegenover het toenmalige diocesane gemiddelde en absolute cijfers zie J. ART, *Determinanten van Kerkelijkheid. Relaties tussen de structurele uitbouw van de Kerk, haar aanhang en de sociaal-economische evolutie (Bisdom Gent 1830-1914)*, onuitgegeven proefschrift, RUG, 1974-5. We hopen dit proefschrift eerlang te kunnen publiceren.

(9) Behalve kort na de onafhankelijkheid en met de schoolstrijd (1879). Rond 1880 vindt men 100 paasverzuimers in Bassevelde, 27 in Waterland-Oudemans, 50 in Watervliet, 50 in Boekhoute, 25 in Assenede, 8 in St.-Jan-in-Eremo en 7 in St.-Margriet.

BAG (Bisschoppelijk Archief Gent), Bez 21, DV (Dekanale Verslagen) a° 1880.

(10) Reeds in de Hollandse periode werd Watervliet bestuurd door een burgemeester-vrijmetselaar, Jean-Marie de Millecamps. Pieter-Jan Van den Bossche, geboren Watervlietenaar en vrijmetselaar, was een tijdlang burgemeester van Middelburg.

H. DE SCHAMPHELEIRE, E. WITTE en F.V. BORNE, *Vrijmetselaars te Gent tijdens het Empire en de Hollandse Periode (1804-1824)* in HMGOG, N.R., XXV, 1971, p. 118 en 191.

Over J.M. de Millecamps zie W. STEEGHERS, *Joannes-Maria de Millecamps, burgemeester van Watervliet 1742-1849* in *Appeltjes van het Meetjesland*, XIX, 1968, pp. 184-188.

polders, ver weg van Gent en zou er wachten op betere tijden¹¹. Het gebied was inderdaad nog steeds bijzonder afgelegen. In 1845 is er geen gemeente die door een geplaveide weg verbonden is met een der grote verkeerswegen van de provincie en alleen Assenede, Boekhoute, Watervliet en Zelzate hebben een hoofdweg door de dorpskom lopen¹². Het gevolg is dat gedurende de winter de wegen van zware polderaarde, zo goed als onbruikbaar zijn en men van de buitenwereld lijkt afgesloten. Dit isolement werd enigszins goedge maakt door de grote casualia. De rijke polderboeren waren bereid hoge sommen te betalen voor de kerkelijke diensten, en de levensstandaard was in de polders gemiddeld hoger dan elders op het platteland¹³. Ook de kerkfabrieken waren goed voorzien. Die van Watervliet b.v. was een van de enige van het diocees die een „prêtre assermenté” had gekend onder de Franse bezetting (Cruysaert), met het belangrijke gevolg dat de kerkgoederen niet tot nationaal bezit waren verklaard. Vandaag nog behoort de kerkfabriek van Watervliet tot de rijkste van het bisdom.

Om als pastoor naar de polderstreek gestuurd te worden diende men dus aan bepaalde voorwaarden te voldoen: men moest zich verzoenen met een afgezonderd bestaan, in barre klimaatsomstandigheden, en temidden van een weinig kerkgebonden bevolking. Het karakter van grensgebied, ontginningsgebied blijft doorspelen. De werken aan de dijken, het graven van het Leopoldskanaal brengen weerom vreemde elementen naar de streek: meestal armoedige grondarbeiders van twijfelachtige zedelijkheid¹⁴.

Het feit dat daarom steeds „bijzondere” kandidaten aan het hoofd van de polderparochies werden gesteld, speelde voor de deken van Eeklo, Van

(11) „Rélégué dans les Polders ou exclus des promotions...” *Journal des Flandres*, 28-12-1838, p. 1.

BAG, Bez 8, DV Eeklo, a° 1815: „Inveni plures RR.DD. Pastores boreales sumopere aspirantes ad alium pastoratum, 1. ob difficile et durum ut aiunt servitium, 2. ob aereem insalubrem ratione cuius hinc inde contrahunt morbum, et non multos habentes proventus, eos expendre coguntur in medicos et sibi interdicentes etc. 3. quia tempore quo mittuntur ad pastoratum borealem, ordinarie promittitur alia promotio post aliquot annos, et videntes illam non concedi fiunt persegnes. Illud dixi cavendum ob plures causas, maxime ne nimeo taedio obruantur in divino servitio et ne obsistant vocationi divinae sibi per superiores notificatae”.

(12) *Exposé de la situation de la province de la Flandre Orientale*, 1845, p. 192.

(13) Uitzondering dient gemaakt te worden voor de bevolking van St.-Jan-in-Eremo (BAG, Bez 37, *Statistieke opneming*) en Waterland-Oudeman (DV 1868). De pastoors genoten echter alken van belangrijke casualia. Op het einde van de 18de eeuw gold St.-Jan-in-Eremo als het beste beneficium van het diocees, en in 1876 verwittigt de deken van Eeklo in zijn DV de bisschop niet toe te laten dat het tarief van de diensten nog zou verhoogd worden, daar de pastoors reeds welstellend genoeg zijn. „Vix inveniuntur cui desit honesta sustentatio”.

(14) Op 26 juni 1842 werd de wet die het graven van het kanaal Zelzate-Heist beval, in de kamer goedgekeurd (later Leopoldskanaal genoemd). De werken sleepen aan tot 1848.

In 1846 werd besloten tot het graven van het Schipdonkkanaal (Deinze-Heist), en in 1838 en 1839 tot het aanleggen van de spoorwegen Gent-Brugge en Gent-Kortrijk.

L. SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de XIXe eeuw* (Westvlaams economisch studiebureau, XXII), Brugge, 1973, p. 59 e.v.

R. BERNAERT, *Uit de kronieken van St.-Laureins*, II, 1971, p. 411.

Oekel, een belangrijke rol in de ontkerkelijking van dit gebied: „In poldris populus non est devotus et multo minus religiosus quam in aliis parochiis... Quod quidem mea opinione attribuendum sit huic rei, quod istae parochiae jam ab immemoriabili tempore habuerunt pastores qui saepe aegrotarent, vel qui illic ablegati essent punitionis causa, vel qui nullam spem habentes umquam aliam parochiam extra poldros obtinendi, animum zelumque omittunt”¹⁵.

De enkele pastoorsfiguren die ons bekend zijn lijken inderdaad zonderlingen te zijn geweest: de pastoor van Assenede, „parochia minime devota”, „jam duabus manibus tremat et canere non possit. Hocque attribunt eius vivendi modo”¹⁶. Die van Waterland-Oudeman is aan iedereen bekend als een „homo mirus qui per dicta sua libera risum movet in consortiis et quandoque singulares opiniones profert”¹⁷. Die van Middelburg neemt na de koffie „varias guttulas, et tunc irascitur, quaerit controversiam et disputat sine fine”¹⁸.

In het algemeen verlaten de pastoors bovendien te dikwijls hun parochies, gaan te veel op bezoek bij hun parochianen, drinken te veel en studeren te weinig. Het waren ook de onderpastoors uit de polders die gingen tabak smokkelen uit Nederland: „Vobiscum agere volo de quibusdam in clero defectibus, qui valde communes sunt: praecipitantia in expediendis poenitentibus, (...) celeritas in recitando officio divino, (...) praecipitatio in celebrando sacramento missae sacrificio (...) discordia inter pastores et vicepastores (...), frequentatio domorum laicorum sine justa causa per sacerdotes est saepe causa obloquii et ruinae spiritalis sacerdotum, si ibi sint personae juniores quibus cor facile adhaeret, quod solum sufficit ad omitendum puritatem animae, et interim quam multi hoc periculum amant!”¹⁹.

(15) BAG, Bez 16, Dekenij Eeklo, 1856. In dezelfde zin, maar dan naar aanleiding van actueel onderzoek: „... Par ailleurs, le passage au micro-spatial ferait sans doute surgir, de paroisse à paroisse, des différences dont il conviendrait de chercher l'explication du côté de la personnalité des membres du clergé ou de celle de leurs opposants”. L. VOYE, *op.cit.*, p. 175.

Hetzelfde geldt voor de tijd van de Contrareformatie: — M. CLOET, *Sources pour l'étude de la vie religieuse des laïcs dans l'Eglise au temps de la Contre-Réforme* in *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique, Moyen-Age et Temps-modernes. Actes du colloque de Bruxelles, 1967* (Bibliothèque de la Revue d'Histoire ecclésiastique, 47).

(16) BAG, Bez 21, DV Assenede, 1876.

(17) BAG, Bez 23, DV Waterland-Oudeman, 1869.

(18) Ibidem, DV Middelburg, 1869.

(19) En: „Denique vobis non tacere possum Ill. Domine, quod sacerdotes Belgae ex Hollandia venientes, tabacum secum portant in Belgium, fraudato tributo... Hoc jam a longo tempore frequenter fit cum periculo ne deprehendantur. Mirum quod nullus hactenus deprehensus sit a praepositis (douaniers) sed satis honorant sacerdotes et eorum vestes non perquirunt”. BAG, *ibidem*, 1869.

Zie ook Bez 16, Dekenij Eeklo, 1856; of Bez 8, Dekenij Eeklo, DV St.-Jan-in-Eremo, 1809: „Fatendum tamen quod istae causae in partibus borealibus faciliunt frequentiam absentiarum a parochiis, probeantque occasionem multiplicandi visitationes activas et passivas, cum jactura temporis, neglectu studiorum et dissipatione inseparabiles.”

Of nog: „Negari non potest quod sacerdotes non raro excedant in potu quod ex eo provenit quod nimis diu, puto a 12 usque ad 4 et 5 horam mensam assideant, et tunc abhuc dum ad propria redeunt, domos laicorum intrant et ibi denuo bibant.

Het parallellisme tussen pastoorsfiguur en de „status” van de parochie zelf komt ook voor in de DV's. Zo voor Watervliet, in 1809: „In hac parochia, perfecte borealis et poldris proxima, etiam parochiani passim parum devoti sunt, raro sacramenta frequentant, ac inter eos multi luxuriosi, bibuli, juratores, blasphemi ac scandalosi consuetudinarii, idque eo securius, quod rector sit vetulus et eorum laxiori vivendi modo sit assuetus”²⁰. De „rector” in kwestie is de reeds geciteerde Cruysaert „senex et grandaevus pro sua aetate, utpote 74 annorum, in climate pessimo boreali adhuc satis hactenus robustus.” Hij vervult getrouw zijn verplichtingen, dient zelfs nog de sacramenten der zieken toe. „... Unicum in eo dolendum et reprehensione seria dignum, quod suam apud se retineat ancillam bibulam, potui adusto addictam, obmurmurantibus a 30 annis parochianis etiam remotis, quia publicum saepe dedit et continuat scandalum per excessus suos publicos, licet tamen sit fueritque semper extra omnem suspicionem incontinentiae”. Cruysaert legde de dekanale vermaning tot dan toe steeds naast zich neer als „querelas exaggeratas”. In 1809 wordt hem gevraagd het uitreiken van de communie aan zijn onderpastoor over te laten, om de gemoederen niet op te hitsen²¹.

De streek schijnt in de XIXde eeuw dus nog steeds niet het odium te hebben kwijtgespeeld, waarmee ze reeds van in de XVIde eeuw was belast. Integendeel, de getuigenissen worden talrijker en explicieter. Het ganse proces kent overigens een vrij logisch verloop: door zijn geografische en politieke situatie krijgt het gebied gaandeweg het statuut van een niemandsland. Ook de uitbouw van de kerkstructuur, vooral in zijn personeel, ondergaat hiervan de invloed. Die gebrekkige kerkelijke begeleiding versterkt dan weer het marginale karakter van de polders, iets dat zich uit in latente kerkenverschilligheid bij de bevolking, en niet van aard is de bisschop er toe aan te zetten veelbelovende krachten aan de „partes boreales” te „verspillen”. Maar waarom springen dan juist bepaalde gemeenten waaronder Moerbeke-Waas, ook vandaag nog naar voren op de kaart van de Oostvlaamse kerkelijkheid? en niet de streek in haar geheel? Het is op die vraag dat het belangwekkende Liber Memorialis van Moerbeke-Waas antwoord kan geven.

Er zal uit blijken hoe XIXde-eeuwse verwickelingen de latente kerkenverschilligheid zullen expliciteren, o.m. door het dooreenweven van politieke en religieuze sferen, de polarisatie binnen de clericaal-anticlericale twist en het katalyserend optreden van belangrijke leidersfiguren. Meteen ook kan de kerkelijke reactie op deze veranderende situatie nagegaan worden, en aangetoond hoe de traditionele pastoraal juist in deze gemeente de ontkerkelijkende resultaten moest boeken die men ook vandaag nog kan constateren.

Qui vero hospites receperunt nec ipsis dimissis semper domi manent, sed praetextu aegrotorum sanos adeunt, ibique pariter bibunt et hilarem conversationem continuant.” BAG, Bez 8, Dekenij Eeklo, 1860.

(20) BAG, Bez 8, Dekenij Eeklo, DV Watervliet a° 1809. In dezelfde zin en ibidem, DV Boekhoute: „Status populi ibidem qualis et sacerdos”.

(21) BAG, Bez 8, Dekenij Eeklo, DV Watervliet a° 1809.

§ 3. Moerbeke-Waas.

De factoren die speelden voor de ganse polderstreek komen ook hier terug: het gaat weer om een oud grensgebied met niet altijd even respectabele bedienaren²², dat daarenboven gedurende de ganse XIXe eeuw slechts één kerk ter beschikking kan stellen aan een sterk verspreide bevolking (de wijk Kruisstraat lag op 4 tot 6 km van de kerk, in een bebost en afgelegen deel van de gemeente²³). In 1830 worden er dan ook 100 paasverzuimers op de parochie gesignaleerd, wegens het „werk in de polders”; in 1832 en 1835 : 150 ; in 1843 nog 90 ; in 1856 en 1869 nog 3. In 1870 en 1877 wordt gewezen op de aanwezigheid van 3 tot 400 Franschmans, in 1888 een dertigtal paasverzuimers²⁴. Bij de missies van 1842, 1857, 1869, 1890 en 1894 werden resp. 2640, 2900, 3000, 3300 en 1200 hosties verdeeld. Vooral de laatste predikatie bleek een fiasco; in 1890 had men nochtans nog 60 kerkvreemden terug naar de schaaftal kunnen brengen. „Iste pagus liberalismo infectus”...

(22) BAG, Bez 10, Dekenij Lokeren, DV Moerbeke Waas, a° 1835 : „Pastor Van Doorne...valde zelusus iam spectabilis vita et moribus et si olim parum potui fuit deditus jam videtur sese correxisse. (...) Vicepastor R.D. De Windt nimis spectabilis in vita et moribus, saepe exit in parochia nihil dicens, frequentat saepe in hebdomada domum burgimagistri cum obloquio in parochia, aliquando exivit extra parochiam inscio pastore, de quo probationes habeo. Si pastor aliquatenus sit difficilis in cohabitatione, certe Vicepastor De Windt multo difficilior estet. Hoc scio ex testimoniis, qui eum a multis annis cognoscunt”.

Ibidem, Enquête naar de mores clericorum, deken aan bisschop, 26-11-1838 : „Moerbeke : ...R.D. Pastor jam ex multis annis non bene convenit cum suis pastoribus...”

Ibidem, DV a° 1842 : „Pastor zelusus...et a longo tempore non audivi neque vidi eum facere excessum in potu... Coadjutor zelusus...sed parum balbutit unde non facile concionatur. Vicepastor R.D. Maes sese multum occupat cum suo „pensionnat” unde diminuitur zelus eius in sacris functionibus, et catechismum tum parvum tum magnum aliquoties omissit. Saepe exit intra et extra parochiam, et posset melius servare pacem cum suo pastore et parochianis”.

Verslag missie 1857 in *Digesta chronica collegiorum Congregationis Si Redemptoris provinciae Belgicae, domus Sti Trudonis*, : „Fidelium fiducia in suos presbyteros multum imminuta fuerat repetito scandalo praecedentis pastoris palam suspensi, unusque vicarii publice cum domicella quadam commercium habentis”.

(23) Archief Gesù Brussel, *Missions Intérieures* 19a, verslag missie te Moerbeke dd. 8-12-1842 : „Les plus éloignés de l'église avaient une lieue et demie à faire. Mission difficile par sa position locale. Autre difficulté était l'opposition de quelques riches”.

(24) BAG, Bez 10, Dekenij Lokeren, DV Moerbeke-Waas 1835 : „ $\frac{3}{4}$ populi satis bene frequentat sacramenta. 2600 communicantes quorum 150 circiter sese non praesentarent in paschate ad sacramenta... (10 à 12 onwettige geboorten per jaar, 1 burgerlijk huwelijk)”.

Ibidem, deken aan bisschop, 26-11-1838 : „Moerbeke : in moribus corrupta et minus religiosus, et hoc provenit ut puto, quod multi parochiani tempore aestivo parochiam derelinquent ad laborandum in poldris et in regione vulgo „zeedycken”, et tempore hiemali rederunt cum corruptis moribus”. (Cfr in dit verband het DV van Oostburg, ibidem : „Verum ex aliis dioeceseos partibus in aestate praesertim advenientes ad laborandum, multum negligentes sunt in christiani hominis officii, ordinarie indulgentes et ...in vitiis carnis, tam conjugati quam liberi, et habitualiter juratores et obsceni, qui propterea rara satisfaciunt praeepto paschali”.)

Ibidem, DV Moerbeke-Waas a° 1840 : „Populus minus bene instructus, tardi sunt ad frequentanda sacramenta. Circiter 100 sese non praesentant in paschate

a. Tot 1875

1. *Het relaas van Pastoor De Rijck.*

Laten we voor het verdere verloop het Liber zelf aan het woord ²⁵. Vóór de Franse Revolutie, aldus de pastoor, werden bijna alle tienden geheven door kerkelijke instanties: het bisdom, de abdijen van Drongen en Baudelo, het kapittel van Doornik en de lokale geestelijkheid zelf. De plaatselijke ontvanger was op het einde van de XVIIIe eeuw een zekere Filip-Francis Lippens-Cogen, die, toen de kerkelijke goederen als nationaal bezit werden verkocht, de grondslag legde van wat de pastoor later zijn „kolosaal fortuin” zal noemen ²⁶.

„Het Carachter nu der Moerbekenaers is vreedzaam. Zij zijn van goeden wil en bereid om wel te handelen. Ongelukkiglijk zij zijn te veel bevreemd en zouden wel willen staan met iedereen. Door hunne bevreesdheid buigen zij spoedig het hoofd voor alwie hun zijne magt kan en wilt doen gevoelen, bijzonderlijk als zij denken dat hunne tijdelijke belangen zouden kunnen gekrenkt worden. Indien eenen magtigen mensch over hen kwam heer-

ad sacramenta, et hoc videtur provenire ex eo, quod tam multi aestate laborant in poldris ubi in moribus multum corrumpuntur. Pueri in catechismo mediocriter tantum responderunt”.

Ibidem, a^o. 1842: „Populus non est diligens in frequentandis sacramentis et hoc provenit quod magna pars parochianorum saepe laborant in litore maris et fluminum aliisque operibus extra parochiam. Circiter 90 non paschaverunt et vitia ebrietatis, luxuriae et blasphemiae sunt communia, tamen per missionem parum sunt diminuta”.

BAG, Bez 18, RSP (Relatio status parochiae) Moerbeke-Waas, 1888: „Habetur divisio politica et quidem acerrima, et influxum habet pessimum pro bono spirituali, nam liberales, familia Lippens, omni astutia et vi omnimodo quotidie et in omni re et apud omnes religionem cultumque divinum impugnant (daarbij nog 4 à 5 drankhuizen waar 2 à 3 maal per jaar gedanst wordt, 2 antikatholieke verenigingen (het liberaal verbond met fanfare), een tweetal slechte kranten in 5 of 6 cafés en 8 huizen 'liberalium impiorum', 30 à 35 bekende paasverzuimers en 20 à 25 bekende misverzuimers).

BAG, Par 108, parochiebundel Moerbeke-Waas, brief van missiepredikant aan bisschop, 15-1-1889: „...le champ à défricher est grand, ingrat et bien difficile, la grande majorité des habitants étant libérale et plusieurs ne fréquentant ni l'église, ni ne remplissant pas (sic) leurs devoirs religieux”.

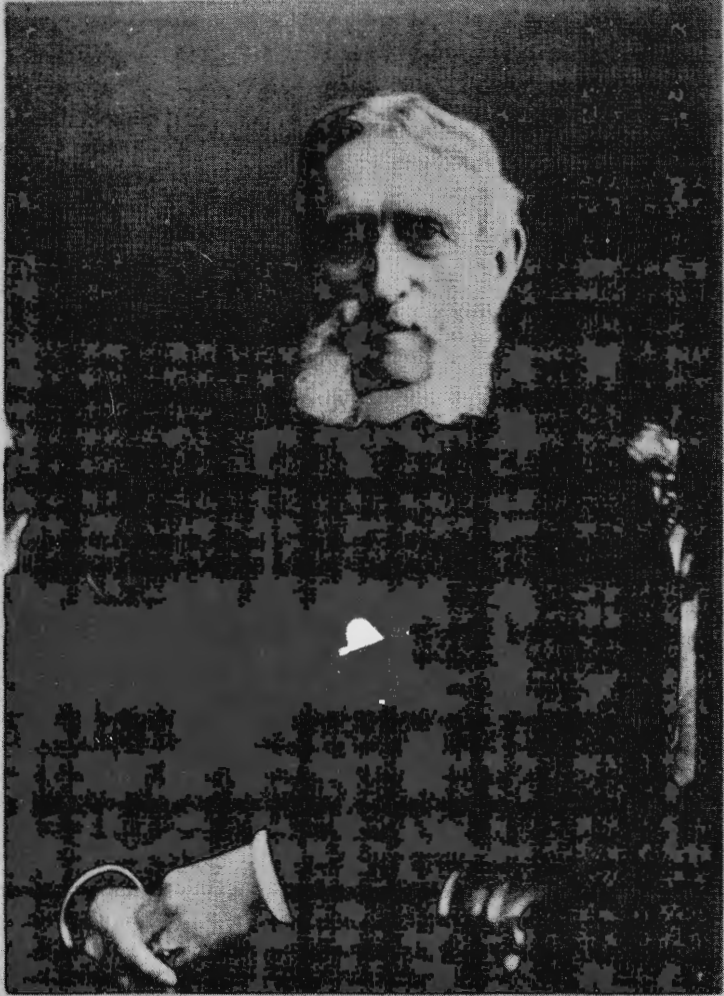
(25) Het Liber Memorialis wordt bewaard op de pastorijs van Moerbeke-centrum. „Memorieboek der Merkwèerdigheden betrekkelijk het geestelijk bestier der Parochie van Moerbeke-Waas begonnen de 10 november van het jaar 1870”. Het bevat grote retrospectieve gedeelten.

(26) Voor een genealogie der Lippens zie o.m. *Annuaire de la Noblesse*, 1922, pp. 72 e.v. en de selectieve boom verder in dit artikel.

De Lippens waren sinds generaties „rentmeesters” van de grote bezitters te Moerbeke. Kristoffel L., ° 4-6-1637 was o.m. ontvanger voor de abdi van Baudelo; Jan L., ° 12-1-1669, ontvanger van de heerlijkheid Wulfsdonck; Jan-Filip L., ° 6-2-1698, ontvanger voor de heerlijkheid van St.-Baafs. Filip-Francis L., ° 1-4-1742 † 4-1-1817, ontvanger voor de bisschop van Gent vanaf ca 1780, waarvan hier sprake, is de grootvader van August-Maria L., de eerste Lippens-burgemeester van Moerbeke. Deze Filip-Frans werkte mee met de Franse administratie als gemeenteraadslid, en hielp de prefectuur o.m. bij het opmaken van de gemeentecadasters van het departement. Zie over hem o.m. J. DE SMET, *Philippe-François Lippens te Knokke en elders 1784-1790*, in *Rond de Poldertorens*, X, 1968, 3, pp. 85-105, en L. DEN-DOOVEN, *Aantekeningen over de Nieuw-Hazegras-Polder te Knokke 1784-1965*, Tiel-Den Haag, 1968.

August-Maria LIPPENS, 1818-1892

Hippolyte de Kerchove d'Exaerde-Lippens

Bourgmestre de Moerbeke-Waes

1893-1905

Hippolyte DE KERCHOVE D'EXAERDE, 1822-1906

schen, die al wat goed en deugdzaam is betracht, zij zullen met hem de deugd, het goede aanhangen; maar worden zij beheerscht door iemand die vijandig is aan de deugd, aan het goede, zij zullen het hoofd nederbuigen en tegen hun geweten volgens zijne orders handelen. Alsdan zij zugten, zij weenen, zij beklagen zich in stilte, maar doen tog hetgeene hun geboden wordt. Wij mogen zeggen dat de Moerbekenaars ware slaven zijn voor degene die over hen komt heerschen. Zij staan als verbaast over de magt die op hen weegt... zij weten dat zij misdoen, maar teenemaal beroofd van allen moed hunne eenige ontschuldiging is: wat kunnen wij er aan doen. Zij gewenden zich aan die slaverny die hun aldus hunnen plicht in vele omstandigheden doet miskennen, en hunne blinde onderwerping gaat zoover dat zij hunnen vader noemen den beheerscher die zijne magt misbruikende hen den slegten weg doet bewandelen en daar bij van hun den laatsten penning, het laatste zweet vraagt, ja, afperst²⁷. Dit moet ongelooftbaar voorkomen aan al wie te Moerbeke niet enen zekeren tijd heeft overgebracht, maar het is de eenvoudige waarheid die wij hier uitdrukken na alles door een zevenjarig verblijf als pastoor te Moerbeke van nabij wel nagespeurd en ondervonden te hebben²⁸. Van zulke slaverny vindt men in ons vry België geen voorbeeld en men zoude om des zelfs gelijk te vinden moeten zoeken tot in Rusland waar den Czar met zynen ijzeren keizerstaf zetelt en beheerscht. Daar in vroegere tijden geene magtige familieën Moerbeke overheerscht hebben is Moerbeke met het vreedzaam karakter van de inwoners en hunne neiging tot het goed altijd eene brave parochie gebleven. Maar sedert de 19e eeuw en besonderlijk sedert de Belgische omwenteling in 1830 is Moerbeke overheerscht geworden door eene magtige familie rijkgeworden door het aankopen van kerkelijke goederen en die uitmunt door haar gevoelen van het valsch liberalismus²⁹. Het hoofd van deze familie was voor de Fransche omwenteling op het einde der XVIIIe eeuw den heer Philippus Lippens-Cogén. Hij bediende alsdan een eervolle plaats die hem in de parochie een zeker gezag verschafte over

(27) Een gelijkaardige beschrijving, uit een heel andere bron. In 1853 schrijft DAUMERIE, Dr. in de geneeskunde over Moerbeke o.a.: „L'habitant de M. a le caractère doux... Superstitieux et dévot à sa façon, le campagnard chez nous ne connaît pas de concordat avec Rome, célèbre tous les fêtes du calendrier comme au XVIe siècle, les petites comme les grandes sans exception aucune; il observe en pharisien les pratiques extérieures de la religion, les jeûnes ordonnés, suit toutes les missions etc., etc. Il croirait pécher en manquant à la messe un jour de fête supprimé par l'Eglise; mais il ose bien se permettre une dime clandestine sur les pommes de terre, les navets, les carottes, le bois du voisin... Ils n'ont d'idée ni de constitution ni de lois; ils ne connaissent qu'une seule loi en chair et en os, c'est le bourgemestre, le secrétaire et le garde-champêtre de la commune, qui, aux yeux des gens de Moerbeke, cumulent les pouvoirs judiciaire, exécutif, législatif et administratif. Il en est de même de leurs droits et de leurs devoirs électoraux". A.J. DAUMERIE, *Coup d'œil sur l'état agricole et sanitaire de la commune de Moerbeke (Waes)*, Brussel 1853, p. 29-30. GUB (Universiteitsbib. Gent), SM 1689.

(28) Het is Pastoor De Rijck die deze passage schrijft. Hij was pastoor te M-W van 1875 tot 1911. Deze paragraaf zou dan ter schrift gesteld zijn rond 1882. Zijn voorgangers: Lud. Am. Van Doorne, 1823-52; August Baert 1852-6; J.-B. Suys 1856-1864 en M.J.B. Peeters 1864-1875.

(29) De Lippens waren niet de enige grootgrondbezitters te M-W: ze waren het vooral na een huwelijk met een de Nayere. Daarnaast was er ook nog Wwe Vanderstraeten-Desmet. Over de Lippens als zwartkopers, zie verder.

zijne medeburgers namelijk de plaats van ontvanger der goederen van den heer bisschop van Gent³⁰. Sedert den aankoop der kerkelijke goederen heeft die familie zich altijd, indien niet vijandig ten minste zich zeer onverschillig getoond aan alles wat den Godsdienst en deszelfs dienaren betreft. Maar sedert het strijden tusschen de Catholyke partij tegen de liberale partij aanvang heeft genomen, bijzonderlijk in 1847, heeft de familie Lippens met groot geweld in alles de liberale partij ondersteunt hunne magt gebruikt om geheel de parochie in die gevoelens van liberalismus te doen deelen. Een lid van de familie, de heer August Lippens-Kuëtgens als burgemeester der parochie aangesteld, hetgeene zijne voorouders nooit hadden willen aanveerden, mochten alle parochianen nederbuigen onder hunne tyranieke regeering³¹. Het vreedzaam doch ook al te ligt karakter der Moerbekenaars beantwoordde zeer wel aan hunne liberale inzichten.

Het is bijzonderlijk voor het verkiezen der afgeveerdigde der verschillende staten dat die familie haar magt gebruikt om afgeveerdigde te doen kiezen vijandig aan de priesters, vijandig aan de Kerk... Men heeft hierin maar al te wel gelukt ende Moerbekenaars met hun vreedzaam en al te ligt carachter, dat wij eigenlijk een slaven carachter moeten noemen, hebben voor het aldergrootste deel zich altijd schandelijk onderworpen.

Meermaals is de ongelukkige parochie Moerbeke de oorzaak geweest der nederlaag van de catholyke partij in het arrondissement van Gent voor de afgeveerdigde der provinciale staten³². Ja, wij moeten zeggen en wij doen het met droefheid, dat Moerbeke de oorzaak is geweest van de aanhoudende zegepraal der liberalen van 1857 tot 1870, door welken zege een slegt ja goddeloos en vrijmetselaars ministerie zoo lang het land heeft kunnen besturen, vele slegte wetten handhaven en de hand leenen aan een waren vervolging van al het gene goed en deugdzaam is. Hieruit is gevolgd dat Moerbeke overal den naam heeft verworven de slegste parochie te zijn van het bisdom Gent.

Doch dewijl de liberale heerschers van Moerbeke noch altijd wilden doen zien dat zij religie hadden om des te beter de eenvoudige kiezers te verleiden hebben zij nooit de uytoefening der christelijke plichten opent-

(30) De pastoor bedoelt Filip-Francis (° 1-4-1742 † 4-1-1817, gehuwd met Marie Cogen ° 10-2-1748 † 21-4-1810). Hij had 7 kinderen, waarvan de oudste Filip-Jan (° 10-4-1772 † 29-4-1849), na huwelijk met Victorine de Naeyere (° 21-4-1790 † 4-9-1875, x 1810), vader werd van August-Maria, de eerste Lippens-burgemeester van M-W.

(31) August bleef burgemeester tot aan zijn dood (11-3-1892). Hij was sinds februari 1846 gemeenteraadslid. Het ambt bleef in de familie (de Kerchove d'Exaerde, Maurits en Edgard L.) Voordien was het burgemeesterschap in de katholieke handen van Amand Boschman.

(32) De Lippens zaten van vader op zoon in de Provinciale Staten of Raad. Filip-Jan (Augusts vader) was zelfs lid van de Staten-Generaal te Brussel. August was tevens volksvertegenwoordiger en senator voor Gent (1882-1884). Hippolyte, zijn zoon, maakte eveneens politieke carrière (Cfr. GUB, G 19442): hij was o.m. volksvertegenwoordiger (1882-6, 1889-91), senator sinds 1900 en vooral burgemeester van Gent (1882-1895) in opvolging van zijn schoonvader en diens vader. Eugene, Augusts broer, was provincieraadslid en burgemeester van Zaffelare. Een andere broer is jong gestorven, en over de enige zus, zie verder.

lijk durven dwarsbomen, ja zelfs hebben zij altijd eenige der uitstekende pligten zelf gekweten. Veele parochianen geene kiezer zijnde en aldus met die overheerschende familie geene gemeenschap hebbende, zijn er noch altijd te Moerbeke veele brave huisgezinnen blijven bestaan die wel geenen tegenstand opentlijk durven bieden maar toch aan het goed, aan den godsdienst vastgekleefd den goeden weg als ware christen bewandelen. Wij moeten ook zeggen dat er eenige familieën, maar weinig in getal den moed hebben gehad niettegenstaande de aanhoudende vervolgingen der familie Lippens altijd zonder vrees hunne pligten te kwijten en dat die familieën door hun kloekmoedige voorbeelden aan ander den moed hebben ingeboezemd om met hun het goed voor te staan."

Vanaf 1874 echter schijnt het Moerbeekse liberalisme openlijk onkerkelijk te zijn geworden :

„De Liberalen van Moerbeke hebben hunnen nederlaag gevierd met 's nachts na de kiezingen de ruiten te verbrijzelen van het pastoreel huis. Het is de eerste keer dat de liberalen van Moerbeke zich zoo regtzinnig vertoont hebben. Voortijds was geheel het liberalisme van Moerbeke verdoken onder den dekmantel van eerbied voor den godsdienst, voor de priester. Men tragte de eenvoudige menschen te verleiden met in de kerk uitwendig godvruchtig te bidden in eenen grooten kerkboek, altaren op te richten voor processien, dezelve te vergezellen met eene flambeeuw in de hand. Waaraan moet men deze verandering in handelwijze toeschrijven? Sommige zeggen dat de vermaning door de Journal de Gand aan de liberalen gegeven dat hunne handelwijze in alles moet overeenkomstig zijn met de grondregels van het liberalismus op onze kopstukken een groten indruk gemaakt heeft en dat men besloten heeft voortaan in alles de Liberalen van Gent na te volgen...".

Vanaf 1872 ook schijnt het tij der verkiesingen te keren : eerst in het kanton Lochristi „alsdan beheerscht door Lippens en de Kerckhove", wanneer Thuysbaert een overwinning in de wacht kan slepen, dank zij de uitschakeling van een aantal „onwettige" kiezers door de pastorij van Moerbeke. De liberalen zullen de macht niet weer in handen krijgen : in 1876 kwamen ze niet op en in 1880 moeten zij de nederlaag ondergaan wegens de katholieke stemmen van Wachtebeke, Zeveneken en Lochristi. Pas in 1904 verschijnen ze weer op het toneel in cartel met de socialisten, echter weer tevergeefs. „Intusschen was A. Lippens gestorven in Maart 1892, en daardoor was de macht der liberalen alhier en ook in het kanton veel verzwakt."

Op de gemeente echter bleven de liberalen baas.

2. De machtsverhoudingen.

Intussen was het zo dat het liberaal gemeentebestuur een nadelige invloed had gehad op de uitbouw van de parochiale infrastructuur : de pastorij verkeerde in een troosteloze toestand, en ook de kerk, die te klein werd, diende nodig hersteld. Het was echter vruchteloos wachten op enige subsidie. Weliswaar had de parochie al van vóór 1830 één onderpastoor en vanaf 1846 een tweede, maar die konden niet volstaan om de groeiende

en verspreide bevolking van de gemeente te bedienen.

In 1836 had men de broederschap van het H. Hart van Jezus opgericht. Mits een kleine bijdrage zorgde die voor de begrafenis van de leden en kende daarom dan ook een groot succes. Vanaf de jaren veertig worden de broedersschappen van St.-Antonius en St.-Sebastiaan vermeld³³.

In 1834 werd een Confrerie van de H. Vincentius a Paulo opgericht („quorum membra in 1888 favent scholam sororum”), in 1856 een Congregatie van de H. Maagd en in 1864 die van de Xaverianen. De Xaverianen hadden echter maar een matig succes, want naast een kerkelijk verenigingsleven bestond er op die parochie ook een sterke a-kerkelijke presentie.

Vooreerst op het vlak van het onderwijs: de zuster van August Lippens, Stéphanie Lippens-de Kerckove³⁴ was na 1843 begonnen met een kosteloze school voor meisjes van 7 tot 18 jaar, „arme en begoede, die er ten getale van 250 à 350 een volledig wereldsch onderwijs ontvingen, gegeven door 8 à 10 onderwijzeressen waar onder er altijd kettersche geweest zijn: duitsche en engelsche. Van onder pastoor Suys (1856-1864) heeft de geestelijkheid zich gedwongen gevonden in die schoollokalen zelf geen christelijk onderwijs nog te gaan geven”. De leerlingen van die school werden geen lid van de congregatie, en het is pas met de inrichting van katholieke scholen na 1879 dat er enige verandering intrad³⁵. In 1850 bestaat er buiten de school van Mevr. Lippens enkel het gemeentelijk onderwijs, een pensionaat o.l.v. een zekere Van Waes, een zondagsschool en, voor korte tijd, ook een „werkhuis”. Het gemeentelijk onderwijs neemt vooral na 1857 snelle uitbreiding en vanaf 1881 is er ook Froebelonderwijs. Het werd volledig op aansturen van de Lippens ingericht en kon voor het best uitgebouwde van de streek doorgaan. In 1912 waren er 15 gediplomeerde leerkrachten in tewerkgesteld. De Lippens hadden bovendien de leiding over het door hen in 1850 gestichte ouderlingentehuis, het enige op de gemeente. Het was in navolging van „le bel exemple de la ville libérale de Gand”³⁶ dat men hiermee begonnen was. Het gaf de liberalen een machtig wapen in de hand.

Bovendien draaide op de gemeente de liberale suikerfabriek De Cock, en bestond er een liberale bond met fanfare.

De Xaverianen ontmoetten dan ook „veel tegenstand, niet alleen in het begin, maar altijd, ja bij zoverre dat aan vele leden afhangende van liberalen verboden werd er nog deel van te maken”.

(33) BAG, Bez 10, Dekenij Lokeren, DV Moerbeke-Waas a° 1842.

(34) Stéphanie-Marie, zuster van August en Eugene, (° 12-10-1813 † 3-12-1906), huwde in 1842 Hippolyte de Kerchove d'Exaerde (° 23-11-1822 † 6-6-1906), die na 1892 August als burgemeester zou vervangen.

(35) *Hulde aan wijlen Mevrouw de Kerchove d'Exaerde, geboren Lippens 1823-1906*, Gent, s.d. GUB, G 23286 (2)

(36) H. KEURVELS, *op.cit.*, p. 20.

b. Na 1875

1. *Clericaal contra anticlericaal*

De nieuwe pastoor De Rijck, benoemd in 1875, weigert ingehaald te worden op zijn nieuwe parochie door de wereldlijke overheid: „Reeds meermaals had zij (= de wereldlijke overheid) de geestelijke overheden schijnheilig willen misleiden en nog eens wilde zij den nieuwbeneden pastoor door eenen plechtige intrede als vereeren. Doch nu schoot zij mis, de nieuwe herder in overeenkomst met zijne hogere geestelijke overheid wees van kant alle wereldsche praal en stoet en onthaal...”.

Met de benoeming van pastoor De Rijck zou men de hand slaan aan de uitbouw van een stevig parochiaal verenigingsleven. De eerste fase bestond in de uitzuivering van verscheidene reeds bestaande broederschappen: de gilde van St.-Sebastiaan wordt opgeheven in 1876, die van St.-Antonius „gezuiverd: velen, meest liberalen, gaven hun ontslag”. In 1876 ook wordt een broederschap van het H. Sacrament opgericht (1888: 60 leden), in 1878 een Erewacht van het H. Hart.

In 1879 wordt het zangkoor omgevormd: „Tot 1879 waren meest liberalen deelmakende der confrerieën of der zangers op den oxaal, welke nooit wilden verschijnen in de openbare processieën in of buiten de kerk en die opluisteren door licht of zang. Voor de confrerieën, na deszelfs herinrichting (zie boven) was er licht; de processieën moesten nog opgeluisterd worden met kerkzang. De E.H. Pastoor en bureel legden hun een besluit voor te weten dat al wie wilden blijven, zijn of worden zangers op den oxaal moesten aanveerden art. 1 des reglements dat luidde: al wie zanger wil zijn in den oxaal is verplicht in de processieën des Allerheiligsten in of buiten de kerk tegenwoordig te zijn en in den zang mede te helpen. Die dien art. 1 niet wil aanveerden en volgen, aan dien wordt de oxaal ontzegd. Al de liberalen verschenen er niet meer en bleven stillekens achter, en werden aanstonds vervangen door de zangers der Xaverianen”.

Dan werd bijzondere zorg besteed aan de wijken Kruisstraat en Pereboom: „van 4 tot 6 km van onze kerk verwijderd. Dus is het dikwijls moeilijk voor kranke, bejaarde menschen of kinderen zich ter kerke te begeven en de goddelijke diensten, leering, catechismus en zondagschool behoorlijk bij te wonen. Vele kinderen voor en na de eerste communie waren of werden onwetend in het christelijk onderwijs, ja als enigszins wild. Afwezig van den catechismus en godsdienstoefeningen, des zondagsnamiddags spelen langs de straten, verwijderd uit het oog hunner geestelijken...”.

Men sticht in 1887 een zondagsschool en de St.-Jozefskapel. In 1888 dan wordt de kerkvloer herlegd, in 1889 de voorgevel van de kerk hersteld, in 1891 komt er een nieuw hoogaltaar en in 1896 komt een derde kapel tot stand, ditmaal op Terwest, ter ere van de H. Antonius van Padua en „tot bekeering van liberalen en zondaars”.

In 1888 was er een kruisweg opgericht en in 1895 het Genootschap van de H. Familie.

Intussen waren er ook verscheidene missies gepredikt : zo in 1869, 1879, 1885, 1890..

In 1902 kwam er dan eindelijk ook een nieuwe parochie, Moerbeke-Kruisstraat, waarvoor reeds van rond 1850 plannen bestonden. Een nieuwe kerk „valt niet uit de lucht en vraagt tijd, geld enz...” Teveel tijd echter naar de mening van de inwoners van de wijk. In 1901 gaan ze in „kerkstaking” n.a.v. de missie door Redemptoristen gegeven. Geen enkele van de wijkbewoners verscheen op de sluitingsplechtsigheid. Ook de volgende zondag bleven ze afwezig. „De beloofde kerk komt niet, zegden ze, we zullen de overheden dwingen ons aanstonds eene met priester te bezorgen, of we blijven in kerkstaking. Naar Moerbeke gaan we niet meer...”. De actie leek efficiënt, want „zijne hoogw. den Bisschop, die inziende de eenvoudigheid, onwetendheid van die lomperds in hunne bosschen” liet een noodkerk bouwen die reeds in februari 1902 werd ingezegend. Het werd tijd, want van de ruim 6.000 inwoners van Moerbeke woonden er reeds een duizendtal aan de Kruisstraat.

Wat het meer standgericht verenigingsleven betreft werd in 1892 een tegenhanger van het liberaal muziek, de katholieke fanfare „Willen is Kunnen”, ingesteld en in 1896 de Katholieke Toneelbond. In 1895 komt een veeverzekeringsbond tot stand (127 leden) en in 1896 een kas van onderlinge bijstand voor werklieden (aanvankelijk 75 leden). In 1903 kwam hier een geitenverzekeringsbond bij en in 1907 een varkensverzekeringsbond. In 1903 werd ook gestart met het werk der werklieden-retraites.

In 1904 wordt een „Katholieke Associatie” gesticht, en in 1911 de „Jonge Katholieke Wacht”. De liberale reactie liet niet op zich wachten : achtereenvolgens kwamen een „Liberale Jonge Wacht” en een lijfrentekas tot stand, en werden de onderlinge bijstand „Steunt Elkander” (1906), de Samenwerkende Melkerij „Tot Nut van de Landbouw” (1908), een afdeling van het Willemsfonds, een feestzaal enz. opgericht.

De zwakheid van de katholieke greep kwam het duidelijkst naar voren op onderwijsniveau met de schoolstrijd van 1879. Weliswaar wordt een nieuwe katholieke school gebouwd, maar met volledig vreemd kapitaal (het kwart van de pastoor zelf niet te na gesproken) en met een beperkt aantal leerlingen.

In 1888 klinkt de RSP nog steeds in mineur. Het gemeentelijk lager onderwijs en de „liberale” meisjesschool groepeeren 1150 lln. tegen 160 lln. in de katholieke school³⁷. Ook de gemeentelijke avondschoon draait beter dan

(37) BAG, Bez 18, RSP Moerbeke-Waas a° 1888. „...De Scholis. Habetur hic, cheu! in magnum detrimentum spirituale schola famosa geusa puellarum (350) libera et ab omni parte liberalis nota in qua numquam datur instructio christiana. Habetur 4 scholae civiles communales liberales. Ibi sunt circiter 800. Traditur a nobis, pastore vel vicepastore, in illis instructio catechistica, ita jubente anno 1884 Ill.D. Bracq, singula hebdomada feriis V et VI. Sed eodem spiritu ac sub lege impia 1879 reguntur, ergo conditio vere lugenda! Existit hic una schola catholica libera et mixta cum circiter 160 alumnis”. De school wordt sinds 1887 bediend door de Zrs. van de H. Vincentius a Paulo van Deinze, „...cum successu tantum relativo quia in hac parochia cuius maxima pars incolarum sub jugo ingemescit liberali, maxime Lippens, multum impugnatur”.

de katholieke. Er zijn wel nog twee zondagscholen, echter „cum medio successu, quia plures liberales adversantur”. De broederschap van de H. Maagd (in 1888 : 110 leden) en St. Xaverius (250) „maxime a liberalibus oppugnantur, inde plures timore incusso vel respectu humano, vi vel minis ab illis arcentur”. Patronages zijn er niet „quia impossibile in hoc loco, sed ad huic medendum defectui, juniores admittuntur in Societate Xaveriana”. In het algemeen kan van de verenigingen gezegd dat ze „multum prosunt, sed valde florescere non valent quia adversarii multi liberales. Sumus hic in medio nationis pravae et perversae”...

De belangrijkste verwezenlijking van de pastoor lag echter op een ander vlak. „In 1863 : stichting op den dam eener vlasfabriek Cambier en Cie die maar weinige jaren in voege was : het zedelijke en het godsdienstige ontbraken er, buitensporigheden geschieden er, ook voor het einde der jaren 60 hielden er de werkzaamheden op en de uitgestrekte gebouwen bleven ledig en de bijstaande werkmanshuizen ook, en kwamen tot verval... Tot dan eindelijk de broeders De Staercke, katoenfabrikanten te Gent (Ledeberg) grond, huizen, gebouwen aankochten van de heer Cambier voor de som van omtrent 40.000 F, en dit alles eens gekost hebbende 230.000 F. Alles werd er hersteld en gezuiverd en hervormd in eene groote katoenfabriek (1896)... Waarom heb ik daar in die stichting meegeholpen? Ingezien het opkomen en het in macht toenemen van socialisten en radicalen en het uitbersten van werkstakingen te Gent, zochten vele fabrikanten in de jaren 1880 en 90 weeffabrieken op den buiten op te richten³⁸. Onze oude vlasfabriek was den eigendom van eenen groten liberaal, als ook onze grote suikerfabriek De Cock en Cie. Indien nog een liberaal in de vlasfabriek een weeffabriek kwam op te richten, wat werd er van ons Moerbeke, reeds overgeleverd ten grootste deel aan de macht van het godloos liberalismus? Tegen alle hoop kwamen katholieke heeren mij raadplegen over door hen den kop te doen der vlasfabriek. Ik kon of mocht niet aarzelen mijne toestemming te geven en mijne hulp te beloven. Het is ongelukkiglijk eene waarheid dat meest al de fabrieken gevaarlijk zijn, zelfs de beste en velen niet deugen, bederfelijk zijn voor zeden en godsdienst. Maar het is beter en zonder die gevaren als dat de werklieden elders : Brussel, Luik, Charleroi, Frankrijk enz enz hun bestaan moeten gaan zoeken, verlatende hunne ouders of vrouwen? En hier bestond nog eene andere bijzondere reden : sedert 30 à 40 jaren bestond en bestaat nog hier eene liberale meisjesschool, waar de priester niet in gaat en zonder godsdienstig onderwijs. De meisjes, ruim 300 worden er kosteloos onderwezen... en gans geschikt gemaakt om op 14 à 18jarige leeftijd te gaan dienen in de steden en bij alle slach van personen : ketters, jooden, vrijmetselaars, vrijdenkers, uitgenomen bij katholieken. De herders dezer parochie konden dat niet beletten, welk hertzeer en zieleleed voor hen! want meest al die jonge meisjes, alleen in de wijde, ongodsdienstige, zedeloze wereld en in zoo gevaarlijke diensten en huizen verwijderd, zoo jong en onervaren van hunne ouders, hun kerk en de

(38) Zo o.m. J. de Hemptinne, die een deel van zijn fabriek naar Waarschoot verhuisde.

herder hunner jeugd... meest allen moesten schipbreuk lijden in zeden en godsdienst! En ziet, konden zij hier werk vinden en een bestaan voor haar en ouders, ik had de hoop dat zij niettegenstaande de gevaren der fabriek zij toch hier zekerder en beter zouden blijven : des zondags de H. Mis en de goddelijke diensten bijwonen, tot de H. Sacramenten naderen en naderblijven onder onze waakzaamheid en invloed : in het huis hunner ouders, blijvende onder hunne ogen en hunne door God en natuur opgelegde waakzaamheid... Zoo veel te meer dat de heeren der fabriek en onder de bestuurders katholieke menschen zouden zijn."

Al deze initiatieven van na 1875 konden niet verhinderen dat het gemeentebestuur liberaal was en bleef, ook na de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht. Na de dood van A. Lippens in 1892 werd Dr. Fabry, een vrijdenker, burgemeester ad interim. In 1895, bij de nieuwe verkiezing, kwam Hip. de Kerckhove-Lippens uit de bus, ondanks de katholieke tegenkandidaat (950 tot 1.000 liberale stemmen ; 590 tot 610 katholieke). Dit wegens „het bestuur en de werklieden van de suikerfabriek, veel kleine burgers, stieldoende menschen en werklieden die zelve of wiens kinderen opgebracht, gekleed, onderhouden, geplaatst door de liberale school en zoo Lippensgezind waren... daarbij al de bedienden van de douanen, ijzeren wegen, statie...".

In 1903 wordt een nieuwe poging ondernomen met even weinig succes : 875 liberale tegen 640 katholieke stemmen ; in 1907 wordt Maurits Lippens burgemeester en blijft dat tot na de eerste wereldoorlog.

In 1907 telde men 725 tot 735 katholieke stemmen tegen 960 tot 967 liberale.. In 1911 : 723-742 tegen 1.031-1.051.

2. De weerslag

Dit uitgebreide Liber Memorialis bevat niet één kwantitatief gegeven over de godsdienstpraktijk van de gelovigen. De kiesuitslagen dienden blijkbaar als index, hoewel mag verondersteld worden dat tot aan de eerste wereldoorlog de meeste liberalen, de kopstukken uitgezonderd, pratikerend bleven. Wanneer in 1896 een nieuwe begraafplaats dient angelegd te worden, slaakt de bevolking een zucht van verlichting wanneer vernomen wordt dat het gemeentebestuur erin toegestemd had die te laten inzegenen. „Immers de christene geest, het geloof waren nog gebleven in de herten van de algemeenheid der parochianen. Weliswaar zij durfden die godsdienstzin niet altijd toonen in openbare feiten uitingen of deelneming in godsdienstige plechtigheden of genootschappen, uit vrees van den liberalen dwang of wraak, maar, zegden zij heimelijk, wij zijn en blijven van herte christene menschen en willen voor God onze godsdienstige plichten kwijten."

Met W.O.-I „herleefde aanvankelijk het godsdienstig gevoelen van onze bevolking". Echter voor niet lang : vanaf de aankomst van de Duitsers verzwakte zelfs de zondagsmispraktijk. Het aantal communies daarentegen beef constant. In 1939 schrijft de pastoor dat $\frac{2}{3}$ van de bevolking onverschillig is : „De weg naar de kerk zijn ze vergeten, vleeschderven kennen ze niet, de helft van de menschen houdt zelfs zijn paschen niet,

Hippolyte-Pieter LIPPENS, 1847-1906

Maurits LIPPENS, 1875-

doch meest allen willen nog sterven in orde met God." Als voornaamste oorzaak wijst de parochieherder de vroegere verkiezingsstrijden aan.

c. Een poging tot duiding

Trachten we nu de evolutie te Moerbeke-Waas schematisch voor te stellen.

De gemeente ligt in een van oudsher als minder kerkgebonden bekend gebied. Die mindere kerkgebondenheid zou een gevolg zijn van een zwakkere priesterbegeleiding, die op haar beurt het gevolg zou zijn van de ongunstige geografische, klimatologische en militaire ligging. Pas naar het einde van de vorige eeuw tracht men die cirkel te doorbreken, door sterk apostolisch bezielde pastoors naar de parochie te sturen.

Anderzijds waren er, ook weer van oudsher, belangrijke families (grootgrondbezitters) op de gemeente, waarvan er één rond 1830 door gunstige grondopkopen en een verstandige huwelijkspolitiek, de machtigste wordt. Deze familie is sterk betrokken bij het dorpsleven en ijvert ervoor, o.m. door verlicht caritatieve initiatieven haar aanzien en macht bij de gewone dorpingen te bestendigen en te verstevigen. Bijna logischerwijze wordt een telg van deze stam burgemeester. De man is „liberaal” in de zin die dat woord had in de eerste helft van de XIXde eeuw, d.w.z. daarom nog niet anti-godsdienschtig. Door de groeiende binding van zijn familie met de kopstukken van de liberale partij van Gent (hoofdzakelijk via huwelijken); vergroten de carrière-mogelijkheden, maar verscherpt eveneens het anticlericalisme van zijn groep, in navolging van de richtlijnen van de grote partij-organen, die de eisen van het „pur-sang-liberalisme” scherper en scherper gaan stellen.

Hoe reageert het kerkapparaat hiertegenover? De appreciatie van de parochiale toestand door de clerus gebeurt essentieel op grond van verkiezingsuitslagen, die duidelijk Lippens-minded zijn. De pastoor schrijft dit toe aan de machtsverhoudingen binnen de gemeente: Lippens heerst als een 'tjaar' en vraag politieke volgzzaamheid in ruil voor zijn gunsten. Alleen reeds het ouderlingentehuis vormt een enorme troef in zijn handen, maar ook op het vlak van tewerkstelling, onderwijs en verenigingsleven spelen de liberalen de eerste viool.

Op zichzelf allemaal nog niet zo 'erg'. In 1864 feliciteert bisschop Bracq de zuster van de burgemeester nog om haar school. Maar naarmate de politieke tegenstellingen op nationaal vlak groeien, en het stemmenquorum van Moerbeke dus aan belang gaat winnen, groeit ook de bekommernis van de geestelijkheid om deze parochie te her- of veroveren.

Vanaf de jaren '70 kan men zeggen. Noteren we dat rond die tijd ook (1870-1873) de dubbele alliantie van Lippens met de de Kerchoves tot stand komt. De taktiek van de geestelijkheid is volledig bepaald door wat ze meent de grondslag te zijn van de invloed van haar tegenstander: zijn machtspositie op het sociale en economische vlak. Achtereenvolgens wordt dan ook getracht een orthodox-kerkelijk onderwijs en verenigingsleven op te bouwen, gesteund op een steviger parochiale infrastructuur. De op-

richting van de „katholieke fabriek” kan als het culminatiepunt van deze strategie beschouwd worden. Vermits de clerus veronderstelde dat het liberalisme een afgedwongen houding was, was het logisch dat ze trachtte op haar beurt een stelling op te bouwen van waaruit ze dezelfde dwang zou kunnen uitoefenen, maar dan in de andere zin. Met weinig resultaat, enerzijds omdat de tegenstrever al te veel voorsprong genomen had, en anderzijds omdat zelfs een „om bestwil” gedwongen kerkgang moest verdwijnen eenmaal de schapen een alternatief in uitzicht kregen.

Zo gezien speelde zich te Moerbeke op microvlak af wat in het ganse land op macroschaal werd opgevoerd. Interessant is wel dat in dit geval duidelijk de kanalen naar voren komen waarlangs de penetratie van de nationale tegenstellingen op lokaal, landelijk vlak plaatsvond. Beschouwd tegen de achtergrond van de voorgeschiedenis van deze gemeente, lijkt de aanwezigheid en interne evolutie van de machtige familie Lippens bepalend te zijn geweest. De geschiedenis van de groeiende Moerbeekse tegenstellingen lijkt in grote mate beïnvloed door de houding van deze notabele familie. Moerbeke was, zoals het grootste deel van de polderstreek, een zwakke plek in het Oostvlaamse kerkapparaat, maar in Moerbeke kwam daar bovendien de aanwezigheid van Lippens bij. Hoe verliep de 'kerkse' geschiedenis van deze familie?

De familie Lippens zelf bleef lange tijd pratikerend. Het Liber Memorialis bewaart een brief van Wed. Lippens-Cogen, van 28-7-1817, waarbij deze twee zijden klederen van haar overleden dochters aan de kerk schenkt, opdat er sieraden voor het beeld van de H. Anna en kazuifels van zouden gemaakt worden ³⁹. In 1866 wordt Stéphanie Lippens-de Kerchove schriftelijk voor haar onderwijs door de bisschop gefeliciteerd ⁴⁰. In 1870 nog vraagt J. De Cock dispensatie voor het zondagswerk van zijn werklieden ⁴¹. August Lippens wordt in 1892 kerkelijk begraven. De eerste burgerlijke begraafing te Moerbeke-Waas gebeurde pas in 1900, namelijk die van Eugene Lippens, broer van August, ex-burgemeester van Zaffelare. In 1903 volgt Dr. Fabry en in 1906 Hippolyte de Kerchove-Lippens, schoonbroer van August. Stephanie Lippens, Augustus zuster, daarentegen werd kerkelijk begraven. Van de drie kinderen van August : Filips-August, Hippolyte en Marie-Stéphanie, huwden de laatste twee met een de Kerchove, ditmaal de Denterghem. Filips-August huwde een T'Serstevens.

(39) Filip-Frans L. en Jeanne-Marie Cogen hadden zeven kinderen, waarvan alleen de enige zoon de ouders overleefde.

(40) *Hulde aan Mevr. de Kerchove d'Exaerde...* De brief wordt hierin afgedrukt. Hij is dd. 16-6-1866.

(41) BAG, Par 108, Moerbeke-Waas, Pastoor aan Bisschop, 15-9-1870, „...Le directeur, M. Jules De Cock, au nom de la compagnie qui est je pense presque exclusivement composée de membres de la famille Lippens, est venu me demander les dispenses nécessaires pour les travaux du dimanche... J'ai la satisfaction de pouvoir donner témoignage de la bonne volonté qui semble animer les chefs de la fabrique. Assurance m'a été donné que la plus grande surveillance sera exercée afin de prévenir toute atteinte à la morale, et que tout délit en cette matière sera puni par le renvoi de la fabrique. Toute faculté sera donnée pour entendre la messe le Dimanche, et toute plainte de ma part s'il y a lieu sera toujours reçue avec déférence...”.

Hippolyte zou een grote carrière maken. Hij was zoals de mannelijke leden van zijn schoonfamilie, vrijmetselaar (Septentrion), militant vrijzinnig, en werd dan ook burgerlijk begraven.

Oswald de Kerchove, Hippolytes schoonbroer, was binnen de loge een autoriteit (lid van de Suprême Conseil de Belgique) en werd in 1906 burgerlijk begraven (zijn grootvader was nog kerkelijk begraven in 1865)⁴².

Maurits, Paul en Edgar, Hippolytes zonen, waren openlijk vrijdenkers, in zoverre dat Maurits in 1907 weigerde nog langer de jaargetijden, door zijn grootouders gesticht, te betalen. Vanaf 1887 zou niemand van de familie nog een stap in de kerk gezet hebben. „Trapsgewijze is de familie ongodsdienstig geworden”. August waagde zich vanaf 1847 in de politiek en door het dubbel huwelijk van zijn kinderen in 1870 en 1873 komt de verbintenis tot stand met de de Kerchoves de Denterghem, ultra-liberalen⁴³. Maurits, Augusts kleinzoon, werd nochtans nog gedoopt en deed zijn eerste communie. Misschien op aandringen van zijn peter, August?

Pastoor De Rijck vertelt wel viermaal de oorsprong van het fortuin van de Lippens en wijst deze „valsche start”, samen met het groeiende politieke engagement, als de voornaamste oorzaak aan voor de evolutie van welwillend liberaal over anticlericaal naar ongelovig. Terloops zij hier gezegd dat Filip-Frans Lippens, Augusts grootvader, rechtstreeks slechts tweemaal „nationaal goed” kocht, en dan nog nooit kerkelijk, 'zwart' goed. Het gold goederen van het Oostenrijks gouvernement en gemeentegronden. Hij slaat een bescheiden figuur als opkoper te Moerbeke-Waas, naast dat van notaris Christiaens, Galiot en cie, e.a.⁴⁴. De vraag blijft

(42) Voor een genealogie van de de Kerchove's zie *Annuaire de la Noblesse*, a° 1859, pp. 194 e.v.; a° 1883, pp. 304 e.v.; a° 1893, II, p. 1157; a° 1911, II, p. 303 en a° 1922, II, p. 46.

Eugène-Jean-Baptiste d.K.d.D. (° 29-1-1780 † 31-12-1863) en Emmanuel-Jean François-Ghislain (° 7-7-1774 † 21-1-1858), broers van Constantin-Ghislain (° 31-12-1790 † 12-7-1865) - grootvader van Oswald en Louise-Marie, de huwelijkspartners van de Lippens - waren alle drie vrijmetselaar van in de Franse Tijd. (H. DE SCHAMPHELEIRE, E. WITTE en F.V. BORNÉ, *art.cit.*, p. 113). Charles en Ernest waren het zeer waarschijnlijk ook. De gegevens betreffende Oswald danken we aan de huidige Graaf de Kerchove de Denterghem, ambassadeur van België te Parijs. Hier onze oprechte dank voor zijn welwillende medewerking. Zie ook A. CEUTERICK, *Le Comte Oswald de Kerchove de Denterghem, Notes biographiques*, Gent, 1908.

(43) Door de huwelijken met de de Kerchoves hadden de Lippens zich verbonden met de kopstukken van de liberale partij te Gent. Hippolyte L. volgt Charles d.K. op - die burgemeester was van Gent tussen 1857 en 1881, in opvolging van zijn vader Constantin die het was van 1842 tot 1854 - als burgemeester van Gent voor de periode 1882-1895. Het burgemeesterschap te Gent bleef aldus meer dan 50 jaar bijna onafgebroken in handen van dezelfde familie (behalve tussen 1854 en 1857, toen was het Delehaye). Was het verwonderlijk dat Moerbeke, qua liberaal-clericale tegenstelling, een beetje „klein-Gent” werd?

(44) J. LAMBERT, *De verkoop van nationale goederen in het departement van de Schelde 1796-1814, en in de provincie Oost-Vlaanderen 1820-1821*, Gent, 1959 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling RUG), *passim*.

De gedachte dat Lippens notabel zwartgoedkoper was geweest, haalt de pastoor waarschijnlijk uit de Gentse verkiezingspropaganda van het jaar 1878. In reactie op de „Statistique de la main-morte” gepubliceerd door de *Flandre Libérale*, — waarin de lijst werd opgemaakt der kerkelijke bezittingen in de stad Gent, —

of geen tussenpersonen werden gebruikt, maar het lijkt ons onwaarschijnlijk. De verbintenis met de de Kerchoves moet veel belangrijker geweest zijn omdat langs die weg de band werd gelegd met de Gentse liberale partij, de loge en de nationale evolutie. Als het regende in Gent of Brussel, zal het wel gedrupt hebben in Moerbeke-Waas.

Het is duidelijk dat tot en met de generatie van August, de Lippens als katholiek gelovig mogen bestempeld worden. Een schoonzus van August was zelfs Zuster van het Arme Kind Jezus (Elisa Kuetgens). Stephanie wordt in de kerk begraven, ondanks het feit dat haar man burgerlijk werd ten grave gedragen. Het is duidelijk eveneens dat de de Kerchoves een belangrijke rol speelden in de ontwikkeling van de Lippens van kerkelijk, anticlericaal, onkerkelijk tot vrijzinnig.

Een ander aspect, dat hier minder ter sprake kwam, maar zeker ook een rol heeft gespeeld binnen het groeien van de clericaal-anticlericale tegenstelling in het algemeen, en die van Moerbeke in het bijzonder, is het kerkelijk optreden zelf, dat op zekere ogenblikken ook zeer extreem reageerde. De vraag kan inderdaad gesteld of de geestelijkheid anders kon reageren op de liberale opkomst, en zo ja, of een andere, minder extreme verdedigingsreflex op langere termijn voor de Kerk geen gunstiger resultaten zou hebben gebracht.

§ 4. Besluit

Tot zover de Moerbeekse geschiedenis. Ze roept veel vragen op, waaronder vooral : uitzondering of type-geval? Is het inderdaad zo dat tegelijk kerkelijke voorgeschiedenis (zwakke kerkgebondenheid om verschillende redenen) en machtige liberale aanwezigheid (grondbezit, industrie) gedurende de XIXde eeuw de latente kerkonverschilligheid bij de plattelandsbevolking wakker schudde of in het leven riep. en deze zich tot op vandaag in sommige plaatsen wist te handhaven? Een plattelandsbevolking die, zolang ze voor de verdediging van haar fundamentele behoeften afhankelijk bleef van een machtsgroep, door die machtsgroep naar believen kon gemanipuleerd worden?

O.i. een interessant onderzoeksterrein, waarvan de complexiteit echter niet te onderschatten valt. De „kerkelijke voorgeschiedenis” en de factoren die als ontkerkelijkend op lange termijn kunnen bestempeld worden, kunnen in alle richtingen gezocht worden. In de polderstreek waren de getuigenissen vrij expliciet. Maar wat met de rol van het kerkelijk grondbezit, en de totale omschakeling die de verkoop van de „Nationale Goederen” hierin teweeg bracht? Want, indien men de kerkelijkheid onder het Ancien Régime evenals in de XIXe eeuw uiteindelijk afhankelijk stelt van een al dan niet bestaande machtspositie van het kerk-instituut — die zich onder het A.R. hoofdzakelijk via grondbezit uitdrukte

trachtten *Le Bien Public* en Keizer Karel Lippens en de Kerchove bij het publiek te dikrediteren door hun bezittingen als zwart goed te bestempelen.

Zie hierover meer bij L. SERVAES, *Analyse van de verkiezingspropaganda voor de wetgevende verkiezingen te Gent, 1878-1890*, Gent, 1975. (Onuitg. licenciaatsverhandeling).

— dan is het zo dat door de verkoop van dat kerkelijk goed rond 1800 de situatie gewoon omkeerde. „Zwartgoedkopers” waren potentiële anticlericalen (wie waren deze mensen eigenlijk, hoe stelden ze zich op onder de Oostenrijkers?).

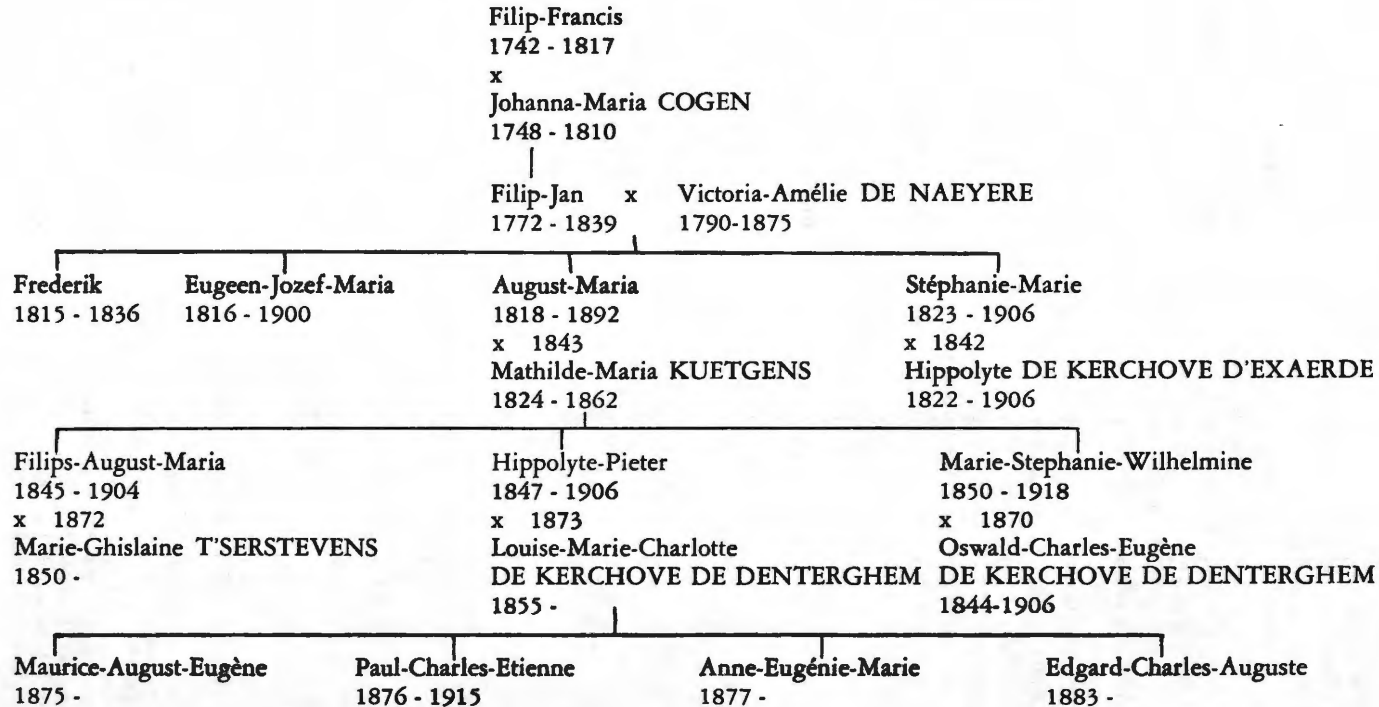
Als werkhypothese zou dan kunnen gesteld worden dat sterk-kerkelijk beheerste gebieden van het A.R. — eenmaal ze opgekocht werden door één of een groep potentiële liberalen — wel eens de minst kerkgebonden plattelandsgebieden van nu zouden kunnen zijn ⁴⁵.

Ook „machtige liberale aanwezigheid” leidt naar vele onderzoeksrichtingen. Welk is b.v. de rol van het zomerverblijf van de steeds liberaal op het platteland? Wie waren de liberale (adellijke?) grootgrondbezitters, hoe stelden ze zich op tijdens de XVIIIde eeuw? Welk is het belang van de huwelijken met meer stedelijk-geïntegreerde families? Wat bepaalde uiteindelijk de gerichtheid van die belangrijke families, die blijkbaar de kerkgebondenheid van ganse gemeenten in grote mate konden bepalen? Zovele vragen waarop naar we hopen vroeg of laat een antwoord zal kunnen worden gegeven, en waartoe deze bijdrage over Moerbeke een eerste element tracht te zijn.

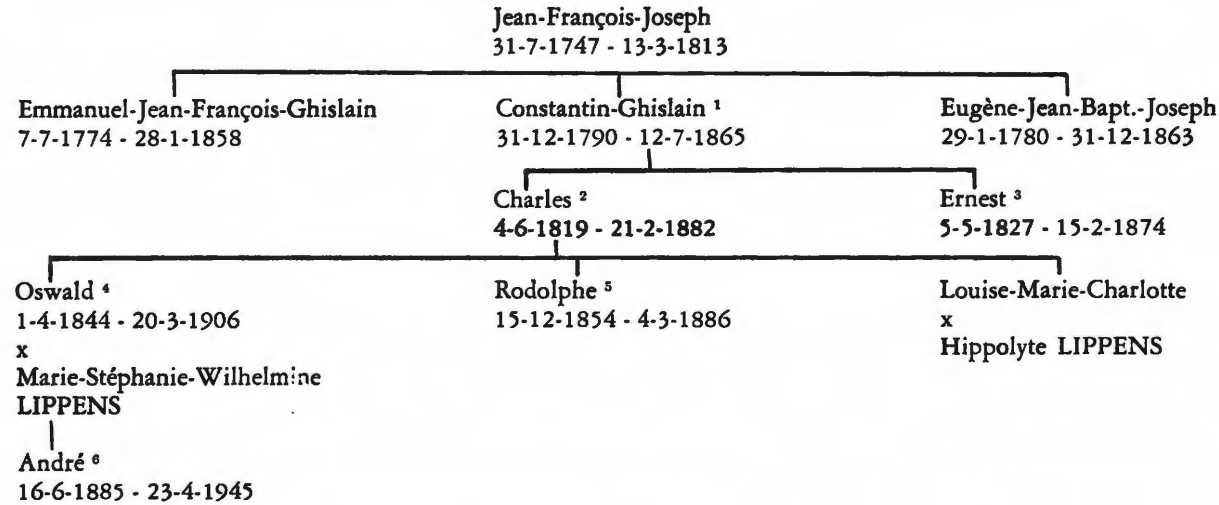
Seminarie Nieuwste Geschiedenis
Blandijn 2 - 9000 GENT

(45) Deze hypothese zou aansluiten bij wat L. VOYE, *op.cit.*, p. 182 constateerde, namelijk dat op nationaal niveau gezien, landelijke, sterk kerkelijk pratikerende gebieden samenvallen met bedrijven van rechtstreekse uitbating, terwijl de zwakkere samenvallen met onrechtstreekse uitbating. Rechtstreekse en onrechtstreekse uitbating vallen op hun beurt samen met resp. arme en rijke gronden, en met kerkelijk en adellijk grootgrondbezit enerzijds en eigen, klein boerenbezit anderzijds. Of m.a.w.: de minst-pratikerende gebieden van vandaag vallen samen met die landbouwstreken die vroeger het bezit waren van adel en Kerk. L. VOYE staat niet stil bij de omschakeling die de verkoop der nationale goederen met zich bracht. Détailonderzoek zou moeten uitmaken of het een wezenlijke schakel is binnen de verklaring van het ontkerkelijgingsproces van de betrokken gebieden.

LIPPENS

DE KERCHOVE DE DENTERGHEM

- (1) Afgevaardigde Provinciale Staten, senator, burgemeester van Gent.
 (2) Provincieraadslid, volksvertegenwoordiger, burgemeester van Gent.
 (3) Provincieraadslid
 (4) Provincieraadslid, volksvertegenwoordiger, senator, Gouverneur van Henegouwen.
 (5) Provincieraadslid.
 (6) Ambassadeur, Senator en Gouverneur van Oost-Vlaanderen.

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

door

M. DESITTERE

A. OPGRAVINGEN EN VONDSTEN : DE BRONSTIJD (II) ¹

28. *Gent*

- a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.
- b. Bronzen bijl met op doorsnede rechthoekige huls ; lengte 135 mm, breedte aan de snede : 35 mm.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 881).

29. *Gent*

- a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.
- b. Bronzen bijl met op doorsnede rechthoekige huls ; lengte : 78 mm, breedte aan de snede : 22 mm.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 2840).

30. *Gent*

Op het grondgebied van de vroegere gemeente Sint-Kruis-Winkel zouden door J. Maertens de Noordhout woonresten uit de bronstijd aangetroffen zijn. Deze bestonden o.a. uit huttenleem en aardewerkfragmenten. Deze vondsten zijn wel te vereenzelvigen met deze die in het Bijlokemuseum te Gent bewaard worden. Daar zij echter niet uit de bronstijd maar wel uit de ijzertijd dateren zullen zij in de volgende aflevering van deze kroniek besproken worden.

Niet ver van de door Maertens vermelde nederzetting zou eveneens een bronzen pijlpunt gevonden zijn (Bauwens-Lesenne 1962, p. 194). Uit de basispublicatie (Maertens 1935, pp. 37, 42), waar dit stuk vergeleken wordt met een andere pijlpunt gevonden tijdens de opgravingen in de Sint-Baafsabdij, blijkt evenwel dat het een pijlpunt uit silex betreft.

Bibliografie :

— Maertens 1935.

31. *Gentbrugge*

- a. In 1867 of 1868 gevonden tijdens werken uitgevoerd voor de aanleg

(1) De nummering van de vondsten sluit aan bij deze uit de voorgaande kroniek (Desittere 1974, pp. 141-158).

- van een spoorweg aan de Neder-Schelde.
- b. Gedeeltelijk bewaarde bronzen lanspunt.
 - c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 480).
 - d. Bibliografie :
 - Van Dessel 1877, p. 96.
 - de Loë 1891, p. 136.
 - Comhaire 1894, pp. 104, 107.
 - Mariën 1945, p. 19, voetnoot 2.

32. *Gentbrugge*

- a. Op een niet nader bepaalde vindplaats te Gentbrugge.
- b. Bronzen lanspunt (fig. 1), 185 mm lang en 43 mm breed ; nagenoeg ronde huls behalve over de lengte van het blad waar ze afgerond ruitvormig is ; driehoekig blad met lichte beschadiging aan de rechtervleugel en met gemarkeerde snedevlakken ; twee smalle oortjes, gevormd door verlenging van de bladranden, verbinden blad en huls ; donkerbruine patina.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 2976). Maakte voordien deel uit van de verzameling E. Bernays.
- d. Bibliografie :
 - de Loë 1928, p. 16, nr. 72.

Opmerking : in het repertorium van Oost-Vlaanderen (Bauwens-Lesenne 1962, p. 76) worden de bibliografische gegevens vermeld bij onze nrs. 31 en 32 ten onrechte samen behandeld alsof ze op eenzelfde voorwerp zouden betrekking hebben.

33. *Gentbrugge*

- a. Op een niet nader bepaalde vindplaats te Gentbrugge.
- b. Bronzen lanspunt, 160 mm lang en 37 mm breed.
- c. Bewaarplaats : onbekend. Zoals blijkt uit een randglosse op een exemplaar van de hiernavermelde veilingskataloog², werd het stuk in 1933 door Maertens de Noordhout (Gent) aangekocht op de veiling van de verzameling F. Claes.
- d. Bibliografie :
 - Musée Frans Claes „De Gulden Spoor”, Antwerpen, 1933, p. 206, nr. 1767.

34. *Gentbrugge*

- a. In 1867 of 1868 gevonden tijdens werken uitgevoerd voor de aanleg van een spoorweg aan de Neder-Schelde.
- b. Bronzen puntversterker (oorband) van zwaardschede. Het voorwerp is 218 mm lang en aan de opening bovenaan 40 mm breed ; het versmalt

(2) Dit exemplaar wordt bewaard in de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent.

geleidelijk naar de punt toe, is ruitvormig op doorsnede en is versierd met een gegraveerd zig-zagmotief nabij de bovenrand.

- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 481).
- d. Bibliografie :
- Van Dessel 1877, p. 96.
 - Comhaire 1894, p. 107.
 - Mariën 1945.

35. *Gentbrugge*

- a. In 1919 uit de Schelde gebaggerd.
- b. Bronzen tongzwaard ; lengte : 582 mm, max. breedte (aan de basis van het gevest) : 45 mm ; 1 nietgat op de tong en 2 op de gevestvleugels.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 2964). Maakte voordien deel uit van de verzameling Bernays ; afgietsels in het Vleeshuismuseum te Antwerpen (inv. nr. A.V. 56.35/2251) en in het Bijlokemuseum te Gent (inv. nr. 9943). Het afgietsel bewaard in Antwerpen is daar onder de vindplaats Schellebelle geïnventariseerd (zie Desittere 1959, II, p. 66-67, nr. 90).
- d. Bibliografie :
- de Loë 1928, p. 14, nr. 60, fig. 5, 3.
 - de Loë 1931a, p. 96.
 - de Loë 1931b, p. 5, fig. 6, 3.
 - Maertens 1936, p. 129, nr. 6.
 - Cowen 1952, p. 144, Pl. XVI, 8.
 - Cowen 1967, p. 451, nr. 20.
 - Mariën 1975, pp. 23-24, fig. 5.

36. *Ledeberg*

- a. In juli 1909 tijdens grondwerken voor de spoorweg Gent-Brussel, in de oude Scheldebedding, nabij het voormalige station. Het voorwerp bevond zich aan de basis van de door G. Hasse (zie bibliografie) beschreven laag 4. In dezelfde laag werden volgens Hasse aangetroffen : een gepolijste bijl, hertshoornen werktuigen, een met de hand gevormd aardewerkpotje (periode?), de onder nr. 37 behandelde bronzen bijl en dierenbeenderen w.o. van Bos Taurus en van Bos Primigenius.
- b. Bronzen lanspunt (fig. 2), 94 mm lang en 28 mm breed ; sterk beschadigd langgerekt ovaalvormig blad en op doorsnede ronde huls ; twee tegenover elkaar liggende ronde nietgaten op 20 mm van de hulsopening ; bovenzijde lichtbruin, keerzijde donkerbruin.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 2984). Maakte voordien deel uit van de verzameling Bernays.
- d. Bibliografie :
- Hasse 1912, fig. 13.
 - Desittere 1959, II, p. 151, nr. 219, Blad XVII, 4.

37. *Ledeberg*

- a. Vondstomstandigheden zoals nr. 36.
- b. Bronzen vlakbijl (fig. 3), 110 mm lang en aan de snede 66 mm breed ; goudgele patina.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 2949). Maakte voordien deel uit van de verzameling Bernays. Afgietsels in het Bijloekemuseum Gent (inv. nr. 5065) en in het Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent.
- d. Bibliografie :
 - Hasse 1912, fig. 12.
 - de Loë 1928, p. 12, nr. 45.
 - de Loë 1931 b, p. 4.
 - Maertens 1938, p. 65, nr. 1.
 - Mariën 1952, p. 190, fig. 166, 2.

Opmerking : in het repertorium van Oost-Vlaanderen (Bauwens-Lesenne 1962, pp. 103-104) worden onder de gemeente Ledeberg een bronzen bijl en een bronzen lanspunt vermeld die in de Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel zouden bewaard zijn en niet identisch zouden zijn aan de door Hasse besproken voorwerpen. Een vergelijken van de afbeeldingen bij Hasse (Hasse 1912, fig. 12-13) met de voorwerpen bewaard in voornoemd museum en die wij hier in tekening reproduceren (fig. 2 en 3) toont aan dat het om dezelfde voorwerpen gaat die door ons onder nrs. 36 en 37 worden behandeld.

38. *Lochristi*

- a. In 1829 gevonden in de veenderijen van de gebroeders De Cock.
- b. Bronzen randbijl (fig. 4) met waaivormige snede en centrale verdikking in de lengte van de schachtbaan ; lengte : 147 mm, grootste breedte aan de snede : 67 mm ; de smalle zijden zijn over de gehele lengte verdeeld in 5 facetten. De snede is over een breedte van enkele mm behamerd. Donkergele patina met zwarte vlekken. Recente boring op één der zijanten voor de monsternamen voor spectrochemische analyse.
- c. Bewaarplaats : Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent (inv. nr. 319).
- d. Bibliografie :
 - Roulez 1837, p. 338, Pl. I, 5.
 - Maertens 1938, p. 66, nr. 3.
 - Van Doorselaer 1950, p. 22, analyse 2, fig. 13.
 - Desittere 1973, pp. 66-67, afb. 1.

39. *Sint-Amandsberg*

- a. In 1809 gevonden in het veen tussen de Dampoort en de Kapellenberg.
- b. Geoorde bronzen hulsbijl (fig. 5) ; lengte : 90 mm, breedte aan de snede : 44 mm ; onder de hulsopening een rondomlopende horizontale rib ; duidelijk zichtbare gietnaad ; licht beschadigd aan de snederand ; donkerbruine patina.

c. Bewaarplaats : Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent (inv. nr. 320).

d. Bibliografie :

- De Bast 1813, p. 199.
- Maertens 1920, p. 9.
- Maertens 1924, p. 137.
- Maertens 1938, p. 67, nr. 12.

Opmerking : met verwijzing naar dezelfde basispublicatie (De Bast 1813, p. 199) wordt in het repertorium van Oost-Vlaanderen (Bauwens-Lesenne 1962, pp. 65, 147) deze vondst zowel vermeld onder de gemeente Gent als onder de gemeente Oostakker. Het gaat hier nochtans om hetzelfde voorwerp. De fout gaat terug tot Maertens (Maertens 1920, p. 9 en Maertens 1938, p. 67, nr. 12) die de localisatie op het grondgebied Oostakker aannam op basis van de volgende zinsnede bij De Bast : „on découvrit dans les tourbières hors de la Porte d'Anvers, près du Mont-Saint-Amand...” De juiste vindplaats moet zich vermoedelijk bevonden hebben tussen de huidige Dampoort of oude Antwerpse Poort en de huidige Kapellenberg, m.a.w. op het grondgebied dat, ten tijde van De Bast, voor het grootste deel onder de gemeente Oostakker ressorteerde vooraleer, sedert 1872, deel uit te maken van de nieuw opgerichte gemeente Sint-Amandsberg.

40. Leopoldkanaal

- a. In 1874 tijdens de graafwerken voor het Leopoldkanaal.
- b. Bronzen lanspunt (fig. 6), 265 mm lang en 45 mm breed ; ronde, tot in de bladspits doorlopende huls met twee nietgaten op 45 mm van de hulsoening ; ellipsvormig blad met benadrukte snedevlakken ; donkerbruine patina.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, nr. 453.
- d. Bibliografie :
 - Juste 1864, p. 6
 - Comhaire 1894, pp. 144-145, fig. 69.
 - Jacobsen 1904, p. 26, analyse XVII.
 - de Loë 1931 a, pp. 75 (fig. 35), 105.
 - Mariën 1953, pp. 235, fig. 20, nr. 3, 236.

Opmerking : alhoewel dit voorwerp in de literatuur gewoonlijk onder de gemeente Zelzate vermeld wordt, is de werkelijke vindplaats ervan onbekend. Wel staat vast dat de lanspunt gevonden werd tijdens de graafwerken voor het Leopoldkanaal, in de 19e eeuw bekend onder de benaming „kanaal van Zelzate”.

Reeds bij een vluchtig overzicht van de opsomming van de vondsten uit de bronstijd die in deze en in voorgaande kroniek werden behandeld, zal het de lezer opgevallen zijn dat slechts zeer zelden preciese vondstomstandigheden worden vermeld. Dit ligt ten dele wel aan de mentaliteit van sommige amateur-verzamelaars bij wie het er in hoofdzaak op aankomt een unieke collectie oudheden aan te leggen zonder enig begrip voor hun betekenis als archeologisch bronnenmateriaal. Ook is het niet uitgesloten dat sommige stukken via de antiekwiteitshandel in privéverzamelingen zijn beland voorzien van een fiktieve vindplaats. Is enig voorbe-

houd geboden voor wat de juistheid van de aangegeven vindplaatsen betreft toch moet er anderzijds op gewezen worden dat de aanwezige types zeer goed passen in het cultureel patroon van het gebied ten westen van de Samber-Maas-as waar vooral atlantisch geïnspireerde produkten naast, in mindere mate, centraal-europese types voorkomen³.

Tot de aanvang van de bronstijd behoren twee vlakbijlen respectievelijk uit Ledeburg (nr. 37) en uit Gent (nr. 13). Het versierde Gentse exemplaar met licht behamerde randen werd door Butler als Iers bestempeld⁴. Uit een latere periode dateert de randbijl uit Lochristi (nr. 38). Zij is van een type dat courant was in de Engelse *Lowlands* en dat niet voor het einde van de vroege bronstijd (periode A₂) kan geplaatst worden⁵. Verdere voorbeelden van de betrekkingen met het Atlantisch gebied zijn de hielbijl van het bretoense *Portrieux* type (nr. 19) en het er grosso-modo mee gelijktijdige hielzwaard van de St.-Lievenspoort (nr. 11). Beide kunnen in volle midden-bronstijdperiode gesitueerd worden. Uit een latere fase (Reinecke D) binnen dezelfde periode moet in dit verband speciaal de speerpunt van het type *Enfield-Kergoustance* (nr. 32) vermeld worden waarvan het continentale verspreidingsgebied hoofdzakelijk tussen de mondingen van Somme en Loire gelegen is⁶. Voorbeelden van Westers geïnspireerde bronzen uit de late bronstijd⁷ zijn het dolkmes uit Afsnee (nr.1), dat qua opvatting aansluit bij de Nanteszwaarden met stampervormige kling⁸, de zwaardpuntversterker uit Gentbrugge (nr. 34), het zwaard van *Thamestype* uit dezelfde localiteit (nr. 35) en de hulsbijl uit St.-Amandsberg (nr. 39). Laatste voorwerpen moeten ongeveer gelijktijdig geweest zijn met het ensemble van Port-Arthur (nr. 10) waarvan de Noordwestfranse affiniteiten elders werden aangetoond⁹. Alhoewel de verre oorsprong van de vleugelbijl in Centraal-Europa moet gezocht worden waren de recente uitvoeringen (bovenstandige vleugelbijl) ervan, ten tijde van het ensemble van Port-Arthur, in het westen meer in trek dan een tiental jaren geleden nog kon vermoed worden. Het is derhalve niet onwaarschijnlijk dat de van een Gentse vindplaats voorziene vleugelbijlen van dit type (nrs. 20-21) eerder in westelijk Europa werden vervaardigd. Een zestal Armorikaanse hulsbijlen (nrs. 23-26, 28-29) sluiten de rij westerse bronzen af. Naar J. Briard¹⁰ kunnen zij evengoed reeds tot de vroege ijzertijd behoren. Tenslotte zijn in het Gentse even-

(3) Uitzondering moet nochtans gemaakt worden voor het zwaard met massieve greep (nr. 12). Voor dit zwaard met zijn opvallend geringe oppervlaktekorrosie zijn ons geen goede parallelen bekend. Het heft komt weliswaar goed overeen met dit van het Rivolizwaard (Müller-Karpe 1961, T. 62, 2). Dit laatste exemplaar, behorend tot de categorie van de zogenaamde „Rundknaufschwerte“, heeft echter een doorn voor de opname van een knop uit organisch materiaal. Een Röntgenopname en metaalonderzoek van het zwaard uit de Bijloke dringen zich op.

(4) Butler 1963, p. 17.

(5) Desittere 1973.

(6) Schauer 1973.

(7) Het verdient aanbeveling de late bronstijd in België te laten aanvangen met de aanleg van de vroegste urnenvelden in Vlaanderen, d.w.z. in de periode Ha A₂.

(8) Briard 1965, fig. 55.

(9) Desittere 1974, p. 146.

(10) Briard 1965, p. 298.

eens voorbeelden aan te wijzen van types die in westelijk Centraal-Europa hun oorsprong hebben zoals het zwaard van het *Hemigkofentype* uit Ertvelde (nr. 6) dat reeds uit de late bronstijd (Ha A₂) dateert en het aardewerk uit het vroege gedeelte van het urnenveld van Destelbergen (nr. 4).

B. VARIA EN PERSONALIA

Gent, 1000 Jaar Kunst en Cultuur

Het voorbije jaar zal in de annalen van de stad Gent ongetwijfeld als een cultureel hoogtepunt geboekstaafd worden. Rond het algemeen thema „Gent, 1000 Jaar Kunst en Cultuur” werd nl. in het kader van het Europese monumentenjaar door het Stadsbestuur het initiatief genomen een reeks tentoonstellingen te wijden aan het eigen stedelijk kunst- en cultuurpatrimonium. Een indrukwekkend aantal wetenschappelijke medewerkers werd ingezet om de drie omvangrijke culturele manifestaties tot een goed einde te brengen. De eerste, onder de algemene leiding van Paul Eeckhout, conservator van het Museum voor Schone Kunsten, greep plaats van 19-4 tot 29-6-1975 en handelde over de plastische kunsten. De heer André Van den Kerkhove, conservator van de Oudheidkundige Musea stond in voor de overige tentoonstellingen die doorgingen in het Bijlokemuseum (21-6 tot 31-8-1975) en in het Centrum voor Kunst en Cultuur (11-7 tot 14-9-1975). Voor het opzet van deze kroniek releveren wij vooral de derde tentoonstelling met in de catalogus bijdragen over de Middeleeuwse en Post-Middeleeuwse keramiek, tegels, ijzer-, koper-, brons- en tinwerk.

Dienst voor Archeologie en Historische Monumenten

Met ingang van 1 juni 1975 werd de Heer Johan Vandenhoute conservator benoemd aan deze nieuw opgerichte dienst met zetel in de gewezen St. Pietersabdij.

LIJST VAN DE AFBEELDINGEN

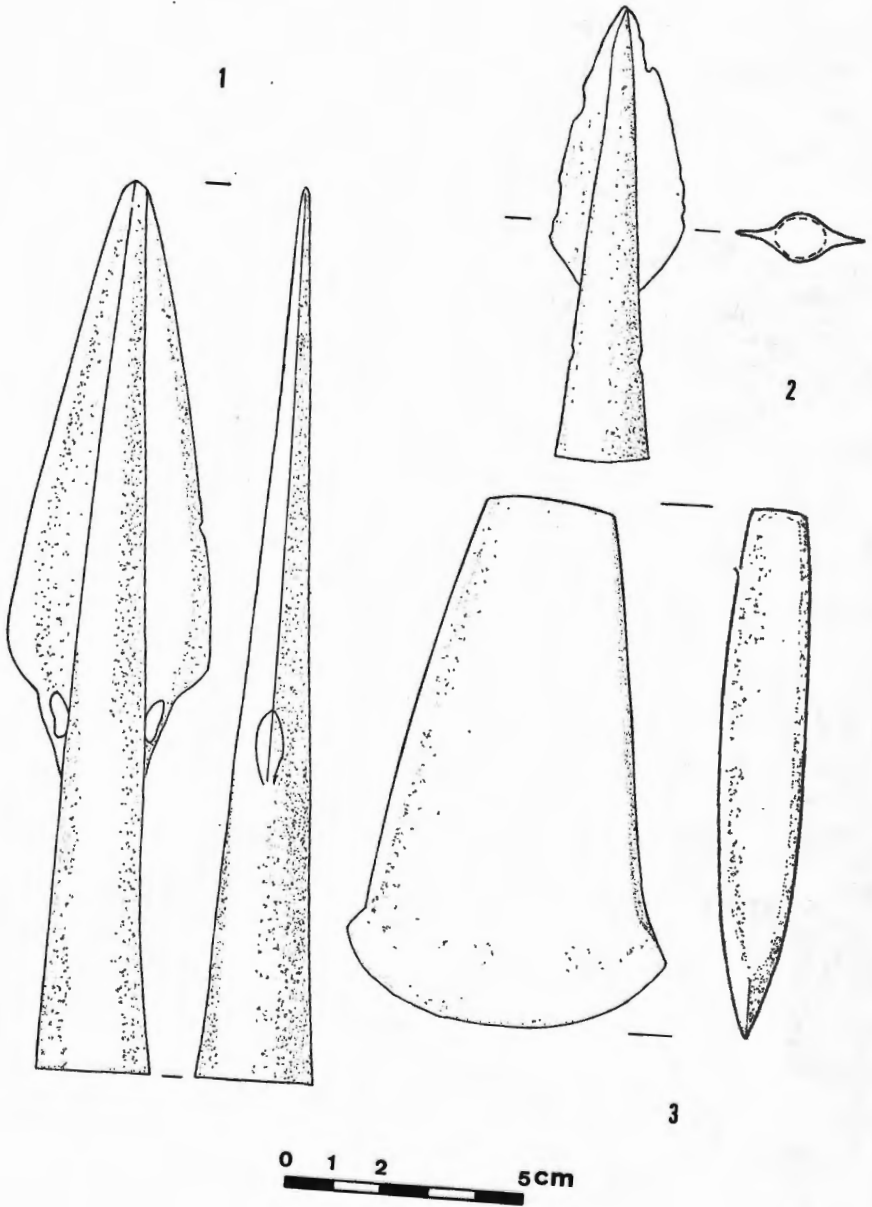
Tekeningen door de auteur

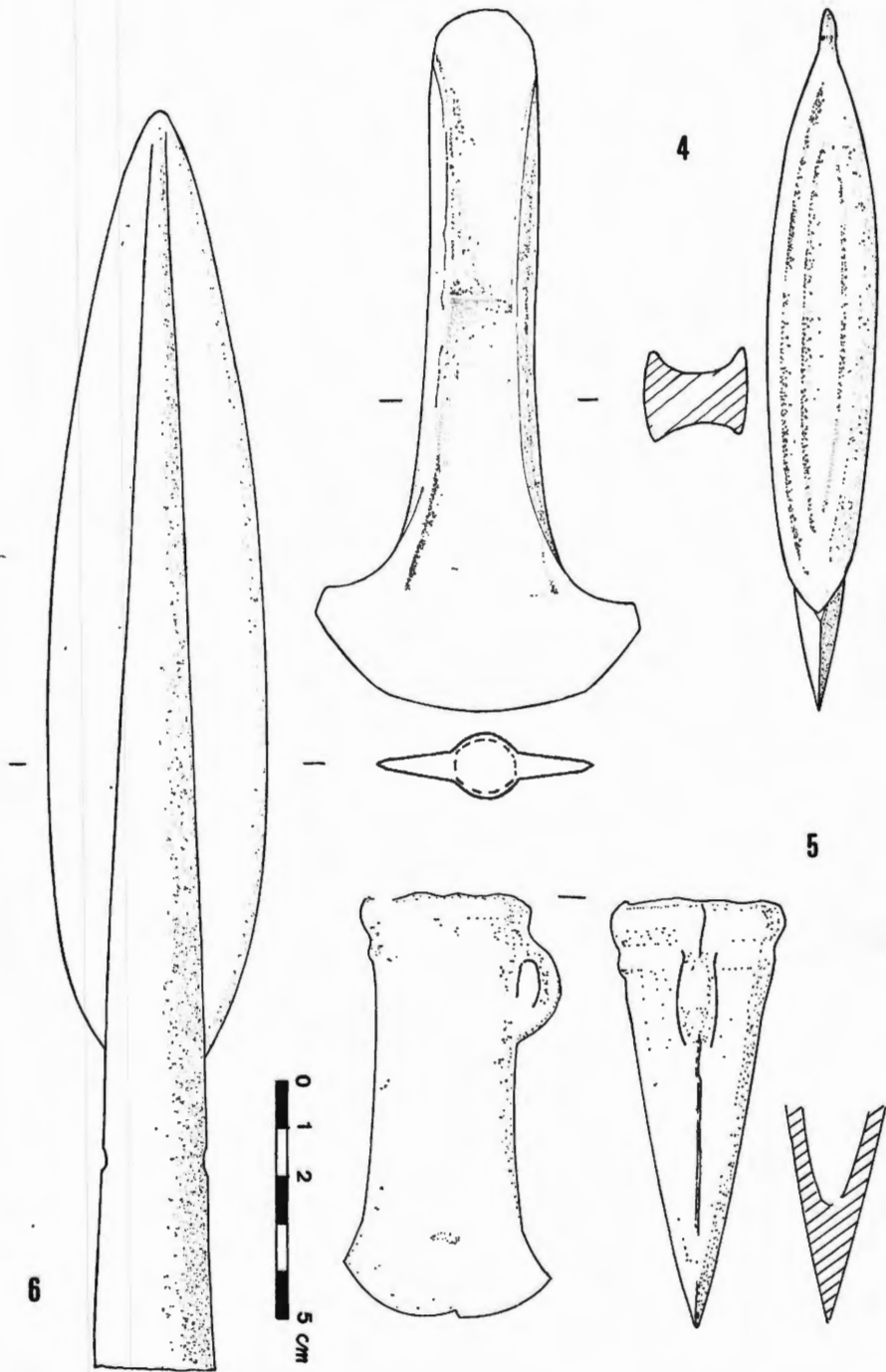
1. lanspunt uit Gentbrugge ; tekening op schaal naar origineel.
2. lanspunt uit Ledeborg ; tekening op schaal naar origineel.
3. vlakbijl uit Ledeborg ; tekening op schaal naar afgietsel bewaard in het Bijlokemuseum Gent.
4. randbijl uit Lochristi ; tekening op schaal naar origineel.
5. hulsbijl uit St.-Amandsberg ; tekening op schaal naar origineel.
6. lanspunt uit het Leopoldkanaal ; tekening op schaal naar origineel.

BIBLIOGRAFISCHE AFKORTINGEN

- Bauwens-Lesenne 1962 = M. Bauwens-Lesenne, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oost-Vlaanderen*, Oudheidkundige Repertoria, II, Brussel, 1962.
- Briard 1965 = J. Briard, *Les dépôts bretons et l'âge du bronze atlantique*, Travaux du Laboratoire d'Anthropologie préhistorique de la Faculté des Sciences de Rennes, 1965.
- Butler 1963 = J.J. Butler, *Bronze Age connections across the North Sea*, Palaeohistoria, Acta et Communicationes Instituti Bio-Archaeologici Universitatis Groninganae, 9, 1963.
- Comhaire 1894 = Ch.-J. Comhaire, *Les premiers âges de métal dans les bassins de la Meuse et de l'Escaut*, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles, 13, 1894, pp. 97-226.
- Cowen 1952 = J.D. Cowen, *Bronze Swords in Northern Europe: a Reconsideration of Sprockhoff's Griffzungenschwerter*, Proceedings of the Prehistoric Society, N.S., 18, 1952, pp. 129-147.
- Cowen 1967 = J.D. Cowen, *The Hallstatt Sword of Bronze: on the Continent and in Britain*, Proceedings of the Prehistoric Society, N.S., 33, 1967, pp. 377-454.
- De Bast 1813 = J. De Bast, *Recueil d'Antiquités romaines et gauloises*, second supplément, 1813.
- de Loë 1891 = A. de Loë, *Quelles sont les découvertes relatives à l'âge du bronze et au premier âge du fer qui ont été faites jusqu'ici en Belgique et quelles sont les conséquences à en tirer?* Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique, 7e congrès, Brussel, 1891, I, pp. 131-157.
- de Loë 1928 = A. de Loë, *Collection Bernays. Catalogue abrégé*, Brussel, 1928.
- de Loë 1931 a = A. de Loë, *Belgique Ancienne. Catalogue descriptif et raisonné. II. Les âges du métal*, Brussel, 1931.
- de Loë 1931 b = A. de Loë, *Donation Edouard Bernays*, Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire, 3e reeks, 1931, pp. 2-9.
- Desittere 1959 = M. Desittere, *De bronzen aanvalswapens der Lage Landen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd*, Gent, 1959 (onuitgegeven licentieverhandeling).
- Desittere 1973 = M. Desittere, *Haches du type d'Arreton en Belgique*, Helinium, 13, 1973, pp. 65-70.
- Desittere 1974 = M. Desittere, *Archeologische Kroniek*, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 28, 1974, pp. 141-158.
- Hasse 1912 = G. Hasse, *Une station néolithique robenhausienne à Ledeberg-Gand*, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles, 31, 1912, pp. CCXCVII-CCC.
- Jacobsen 1904 = J. Jacobsen, *L'âge du bronze en Belgique (partie chimique)*, Brussel, 1904.
- Juste 1864 = Th. Juste, *Catalogue des collections composant le Musée Royal d'Antiquités, d'Armures et d'Artillerie*, Brussel, 1864.
- Maertens 1920 = J. Maertens, *Objets en bronze trouvés dans l'Escaut en Flandre Orientale*, Gent, 1920.
- Maertens 1924 = J. Maertens, *Découverte d'une sépulture de l'âge du bronze à Gand (Flandre Orientale)*, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles, 39, 1924, pp. 137-141.
- Maertens 1935 = J. Maertens, *Nouvelles fouilles dans la Flandre Orientale*, Bulletin der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent, 42-43, 1934-1935, pp. 36-42.
- Maertens 1936 = J. Maertens, *Epées de l'âge du bronze trouvées en Flandre Orientale (Belgique)*, Bulletin de la Société royale belge d'Anthropologie et de Préhistoire, 51, 1936, pp. 126-129.
- Maertens 1938 = J. Maertens de Noordhout, *Catalogue du Musée des Antiquités de l'Université de Gand*, St.-Amandsberg, 1938.

- Mariën 1945 = M.E. Mariën, *Note sur une boulerolle de l'âge du bronze, découverte à Genbrugge*, Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire, 3e reeks, 17, 1945, pp. 19-21.
- Mariën 1952 = M.E. Mariën, *Oud-België. Van de eerste landbouwers tot de komst van Caesar*, Antwerpen, 1952.
- Mariën 1953 = M.E. Mariën, *Quelques trouvailles de l'âge du bronze final dans le bassin de la Meuse*, Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Actes de la IIIe Session, Zürich 1950 (1953), pp. 234-238.
- Mariën 1975 = M.E. Mariën, *Epées de bronze „Proto-Hallstattiennes“ et Hallstattiennes découvertes en Belgique*, Helinium, 15, 1975, pp. 14-37.
- Müller-Karpe 1961 = H. Müller-Karpe, *Die Vollgriffschwerter aus Bayern*, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 6, 1961.
- Roulez 1837 = M. Roulez, *Notice sur quelques instrumens en pierre et en bronze, appartenant à la période celto-germanique et trouvés dans une tourbière de Destelbergen, près de Gand*, Bulletin de l'Académie royale des Sciences et des Belles-Lettres de Bruxelles, 4, 1837, pp. 330-341.
- Schauer 1973 = P. Schauer, *Kontinentaleuropäische Bronzelanzenspitzen vom Typ Enfield*, Archaeologisches Korrespondenzblatt, 1973, pp. 293-298.
- Van Dessel 1877 = C. Van Dessel, *Topographie des voies romaines de la Belgique*, Brussel, 1877.
- Van Doorselaer 1950 = M. Van Doorselaer, *Quantitatieve spectrochemische analyse van oude bronzen*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Brussel, 1950.

6

4

5

0 1 2 5 cm

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1974 - 1975 ¹

door

René DE HERDT

wetenschappelijk medewerker bij het Stadsarchief

Bibliografieën, katalogi

1. DE HERDT R., *Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1973-1974*, in *HMGOG*, XXVIII, (1974), p. 159-175.
Vervolg op de bibliografie begonnen door M. RYCKAERT ².
2. DESITTERE M., *Archeologische Kroniek*, in *HMGOG*, XXVIII, (1974), p. 141-153.
Deze kroniek valt uiteen in: A. *Opgravingen en Vondsten: de Bronstijd*; B. *Varia en Personalia*.
Geïllustreerd.
3. EECKHOUT P., *Albert Baertsoen (1866-1922). Retrospectieve Tentoonstelling. Museum voor Schone Kunsten Gent (28 oktober 1972 - 7 januari 1973)*. *Catalogus*, Gent, 1972, 174 blz.
4. ID., *Emile Claus (1849-1924). Retrospectieve Tentoonstelling. Museum voor Schone Kunsten Gent (7 september - 3 november 1974)*. *Catalogus*, Gent, 1974, 68 blz., 35 platen.
Bevat naast biografische gegevens en een lijst van de voornaamste werken tevens een bijdrage door G. VAN SEVEREN, *Emile Claus en zijn vrienden-schrijvers*.

De drie omvangrijke tentoonstellingskatalogi van „Gent, Duizend Jaar Kunst en Cultuur” brengen ons een overzicht van het Gentse kunst- en cultuurbezit (bepaalde takken zoals muziek, literatuur, filmkunst e.d. buiten beschouwing gelaten). Als dusdanig kan men ze beschouwen als de opvolgers van de verouderde *Inventaire Archéologique*. Ondanks de vaak zeer degelijke overzichten blijven deze drie naslagwerken voor aanvullingen en verbeteringen vatbaar.

(1) *Gebruikte afkorting*: HMGOG = *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. Uit vulgariserende werken en artikels werd slechts een beperkte keuze gemaakt. Een groot aantal niet opgenomen artikels kan men vinden in *Ghendtsche Tydinghen*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen* en in *Oostvlaamse Zanten*, 1974 en 1975.

(2) Ryckaert M., *Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1969-1973*, in *HMGOG*, XXVII, (1973), p. 253-264.

5. *Gent, Duizend Jaar Kunst en Cultuur. Muurschilderkunst. Schilderkunst. Tekenkunst. Graveerkunst. Beeldhouwkunst*, dl. I, (*Catalogus, Museum voor Schone Kunsten, 19 april - 29 juni 1975*), Gent, 1975, 538 blz., 152 afb.

Na een inleiding over de geschiedenis van Gent door J. DECAVELE volgt de eigenlijke catalogus met vaak vrij grondige besprekingen van de tentoongestelde kunstvoorwerpen en met bijdragen van M. GOOSSENS over de middeleeuwse muurschilderkunst en deze van de 18de en 19de eeuw, van J.P. DE BRUYN over de schilderkunst van de 15de tot de 17de eeuw, van M. FREDERICQ-LILAR over de schilderkunst in de 18de eeuw, van H. DENECKER over de schilderkunst van de 19de en 20ste eeuw, van N. DHOOGHE-PANNIER over de tekening en de grafiek, van R. DIDIER en J. STEYAERT over de beeldhouwkunst der middeleeuwen en van M. VANROOSE over deze van de 16de tot de 20ste eeuw.

Rijk geïllustreerd. Met bibliografie en lijst van kunstenaars.

6. *Gent, Duizend Jaar Kunst en Cultuur. Boekdrukkunst. Boekbanden. Borduurkunst. Edelsmeedkunst. Miniatuurkunst*, dl. II, (*Catalogus, Bijloke museum, 21 juni - 31 augustus 1975*), Gent, 1975, 396 blz., 90 afb.

Dit tweede deel van de tentoonstelling *Gent, Duizend Jaar Kunst en Cultuur* bevat een interessante bespreking van de boekdrukkunst te Gent door J. MACHIELS (met lijst van de belangrijkste drukkers), van de boekbandkunst door A. DEROLEZ, van de borduurkunst door G. VAN DER DONCKT-DUVERGER en E. DUVERGER, van de edelsmeedkunst door E. DHANENS (met alfabetische lijst van de zilversmeden), en van de miniatuurkunst door A. DE SCHRYVER, K. CARLVANT en G. DOGAER.

Met bibliografie. Rijk geïllustreerd.

7. *Gent, Duizend Jaar Kunst en Cultuur. Stadsontwikkeling en Architectuur. Keramiek. Koper en brons. IJzerwerk. Tin. Meubelkunst. Tapijtkunst*, dl. III, (*Catalogus, Centrum voor Kunst en Cultuur, 11 juli - 14 september 1975*), Gent, 1975, 557 blz., 78 afb.

In dit derde deel van de tentoonstelling *Gent, Duizend Jaar Kunst en Cultuur* werden bijdragen opgenomen over de stadsontwikkeling en architectuur van de hand van B. BAILLEUL, G. MILIS-PROOST, M.C. LALEMAN en F. DAMBRE-VAN TYGHEM, over keramiek door F. VERHAEGHE, J. VANDENHOUTE en I. SEEUWS-TORCK, over ijzerwerk door A. STROOBANTS, over koper en brons door Y. HOLLEBOSCH-VAN RECK, over tin door A. VAN DEN KERKHOVE, over meubelkunst door L. DAENENS, over de tapijtwerkers en het tapijtwerk door E. DUVERGER.

Met bibliografie. Rijk geïllustreerd.

8. HAESERYN R., *Gedateerde volkskundige voorwerpen en documenten*, (Catalogus, Museum voor Volkskunde, 19 juli - 31 augustus 1975), (Bond der Oostvlaamse Volkskundigen), Gent, 1975, 36 blz.

Katalogus van 167 gedateerde volkskundige voorwerpen of documenten ondergebracht in elf rubrieken: gebruiksvoorwerpen, merklappen, loting, godsdienstig drukwerk, ambachten en beroepen, penningen, van wieg tot graf, verenigingsleven, menu's, diversen.

9. LIEVEVROUW-COOPMAN L., *Gents Woordenboek*, 3 dln., Gent, 1974.

Heruitgave van het bekende woordenboek van Lodewijk Lievevrouw (1862-1951).

10. POULAIN N. en G. CAESE, *Topografische catalogus van de bibliotheek*, (Museum voor Sierkunst. Stad Gent), Gent, 1975, 255 blz.

Met een alfabetische lijst van de periodieken en indices op de persoonsnamen en de rubrieken.

11. *Rijksarchief te Gent, in Het Rijksarchief in de Provinciën. Overzicht van de Fondsen en Verzamelingen. Dl. I. De Vlaamse Provinciën.* (Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur en Ministerie van Nationale Opvoeding en Franse Cultuur. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën), Brussel, 1974, p. 147-228.

Algemene inlichtingen over het Rijksarchief te Gent. Na een historisch overzicht volgt een opsomming van fondsen en verzamelingen als volgt ingedeeld: A. Archieven van de Kerkelijke Instellingen; B. Archieven van de Publiekrechtelijke Instellingen. Oud Regime; C. Archieven van de Publiekrechtelijke Instellingen. Hedendaagse Periode; D. Notariële Archieven; E. Archieven van Families, Particuliere Personen, Bedrijven en Private Verenigingen; F. Verzamelingen, waaronder parochieregisters, registers van de burgerlijke stand, kaarten en plans, microfilms, bibliotheken, fragmenten van verzamelingen van archiefstukken.

12. STEELS M., *Het Stedelijk Lager Onderwijs te Gent in de negentiende eeuw. Catalogus*, (Willemsfonds, 26 april - 30 mei 1975), Gent, 1975, 55 blz.

Deze catalogus valt uiteen in: I. Personen, boeken en documenten, II. Het Stedelijk Onderwijs in getallen, III. Schoolgebouwen. Geïllustreerd. Grafieken.

13. THOEN-WEISSENBORN A.M. en H. THOEN, *Catalogus van het Gallo-Romeinse aardewerk, (Stad Gent. Bijlokemuseum)*, Gent, 1974, 149 blz., 35 platen.

Determinatie en beschrijving van 308 stukken aardewerk meestal afkomstig van grafvondsten uit de Gallo-Romeinse periode. De kern van de beschreven kollektie wordt gevormd door een gedeelte van de verzameling *de Renesse*, die in de 19de eeuw werd aangelegd in het Luxemburgse en het Rijnland. Met bibliografisch overzicht.

14. VERSTRAETEN F., *Aanvullingen en verbeteringen op de inventaris van het kunstpatrimonium der Gentse Sint-Jacobskerk*, Gent, 1975, 16 blz.

De reeds bestaande inventaris wordt hierdoor uitgebreid ³.

Algemeen

15. DECAVELE J., *Ekkergem tot het einde van het Ancien Regime. Van Germaanse nederzetting tot volwaardige grootstadswijk*, in *Duizend Jaar Ekkergem*, Gent, 1974, p. 24-106.

De auteur schetst de evolutie van deze Gentse parochie door de eeuwen heen tot ca. 1800. Daarbij heeft hij zowel oog voor de vroegste geschiedenis, de landschapsevolutie, de religieuze en karitatieve instellingen, de reformatie en de kontrareformatie als voor de plaatselijke bestuursorganen, de bevolkingsdichtheid en de beroepsbezigheid. Geïllustreerd ⁴.

16. GYSSELING M., *Geschiedenis van Oostakker en Sint-Amansberg tot 1794*, Oostakker, 1974, 52 blz.

In deze bondige maar interessante monografie wordt de geschiedenis van Oostakker (Sint-Amansberg) beschreven in zesentwintig hoofdstukjes die elk een bepaald aspekt uitdiepen : de waterlopen ; het reliëf ; de bossen ; het eerste Gent ; Achtene ; Sloten ; de vroege Sint-Baafsabdij ; Ledergem, Zingem, Herlegem, Puigem ; bezitsverschuiving in de 9de en 10de eeuw ; wijding van de abdijkerk en 's-Heiligs-Kerstkerk ; de grote ontginningsbeweging in de 12de eeuw ; de oerparochie 's-Heiligs-Kerst wordt verdeeld ; het bestuur van de Sint-Baafsheerlijkheid ; het nieuwe landschapsbeeld, de Heernesse ; het Sint-Baafsdorp opgenomen in de Gentse invloedssfeer ; de negen-meimarkt ; Sint-Baafs en 's-Heiligs-Kerst verhuizen ; de Sint-Amanskerk in het Sint-Annahospitaal ; de Sint-Laureinskapel te Oostakker wordt parochiekerk ; de Sint-Amanskerk te Oostakker ; de Sint-

(3) Verstraeten F., *St.-Jacobskerk, Gent. Inventaris van het Kunstpatrimonium*, s.d. Gestencild.

(4) Zie ook nrs. 64, 70, 71.

Amandskapel te Sint-Amandsberg ; moraliteit en geloofsbeleving ; bevolkingsevolutie ; enkele gegevens uit de economische en sociale geschiedenis ; het onderwijs.

Geïllustreerd. Kaart : Oostakker XVIe - XVIIe eeuw.

Topografie

17. DECAVELE J., *Panoramisch gezicht op Gent in 1534*, (Uitgegeven naar aanleiding van de kunsttentoonstellingen „Gent, Duizend Jaar Kunst en Cultuur”, 19 april - 14 september 1975), (*Pro Civitate, Historische Uitgaven*, reeks in -4°, nr. 5), Brussel, 1975, 39 blz.

Heruitgave in vierkleurendruk van het eerste topografisch dokument waarop Gent volledig staat afgebeeld, nl. de schilderij van 1534 bewaard in het Bijlokemuseum. In een inleidende uiteenzetting situeert de auteur dit stadsgesicht in de ontwikkelingsgang van de kartografie, geeft een materiële beschrijving, onderzoekt de herkomst en het auteurschap, bespreekt kopieën en reproducties om tenslotte naar de waarde van dit gezicht als topografisch dokument te peilen.

Rijk geïllustreerd, o.m. met de gravure van Ch. Onghena uit 1825 waarop wijken, pleinen, straten, waterlopen en gebouwen worden geïdentificeerd.

Economische geschiedenis

18. COPPEJANS-DESMEDT H., *Koning Willem I, promotor van de Gentse katoenindustrie*, in *Album Charles Verlinden*, Gent, 1975, p. 43-62.

Na 1815 ging de Gentse katoenindustrie een crisisperiode tegemoet. Haar geringe concurrentiemogelijkheden waren in hoofdzaak te wijten aan de technische stilstand in de Napoleontische tijd, terwijl Engeland op technisch gebied ver voorop lag. De Gentse firma Voortman zou de eerste zijn om in 1821 over te schakelen op mechanische weefgetouwen, de zogenaamde power-looms. Uit het initiatief van koning Willem I groeide in hetzelfde jaar het *Fonds van de Nationale Nijverheid*, dat steun verleende aan vooral middelgrote katoenbedrijven en konstruktieateliers. De in 1822 opgerichte *Algemene Maatschappij ter bevordering van de Volksvlijt* (na 1830 de *Société Générale*) zorgde voor een gezonde financiële markt. Een derde opzet van koning Willem was de *Nederlandsche Handelsmaatschappij*. Opgericht in 1824 beoogde ze de heropbeuring van de handel. Door haar bemiddeling kende de Gentse katoennijverheid in de Nederlandse koloniën een stijgende afzet.

- X 19. GHYSSENS J., *Le monnayage d'argent en Flandre, Hainaut et Brabant au début de la guerre de cent ans*, in *Revue belge de Numismatique et de Sigillographie*, CXX, (1974), p. 109-191.

Bevat een aantal gegevens over de muntslag te Gent.

20. VANDENBROEKE C., *Evolutie van het wijnverbruik te Gent (14e - 19e eeuw)*, (*Studia Historica Gandensia*, nr. 194), (Overdruk uit *Album Charles Verlinden*, 1975, p. 369-411), Gent, 1975.

Op basis van de wijnimposten bestudeert de auteur de evolutie van het Gentse wijnverbruik. Hij konstateert dat er in de bestudeerde periode een uitgesproken daling van de wijnomzet plaats heeft en het hoofdelijk verbruik tot ongeveer een tiende terugvalt t.o.v. de late middeleeuwen. Ook kwalitatief en wat de herkomst betreft zijn er opmerkelijke veranderingen. Tabellen. Grafieken.

21. ID., *L'alimentation à Gand pendant la première moitié du XIXe siècle*, in *Annales. Economies, Sociétés, Civilisation*, 1975, p. 584-591⁵.

Demografie

- X 22. PREVENIER W., *Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw*, (*Studia Historica Gandensia*, nr. 196), (Overdruk uit *Album Charles Verlinden*, p. 269-303), Gent, 1975.

De methodes voor Gent toegepast door H. VAN WERVEKE (zie nr. 23) en D.M. NICHOLAS⁶ worden met elkaar vergeleken. Hun gegevens en werkwijze worden aan een nieuw kritisch onderzoek onderworpen. Aldus komt de auteur tot een resultaat dat dit van Nicholas sterk benadert, nl. een bevolking van tekstiel-producenten van minstens 60% op geheel de bevolking. Ook naar de verhouding binnen de tekstielsektor wordt gepeild. Uit een vergelijking tussen Brugge en Gent blijkt dat Gent kon doorgaan als uitgesproken industrieel centrum. Brugge daarentegen was meer op handelsfuncties afgestemd.

- X 23. VAN WERVEKE H., *Het bevolkingscijfer van de stad Gent in de 14de eeuw. Een laatste woord?* (*Studia Historica Gandensia*, nr. 195) (Overdruk uit *Album Charles Verlinden*, p. 449-465), Gent, 1975.

H. Van Werveke onderzocht reeds in 1947 het bevolkingscijfer van Gent in de 14de eeuw op basis van de kontingenten gewapende mannen door de ambachten geleverd voor het gemeenteleger⁷. In dit artikel gaat hij nader in op enkele stellingen en punten die door D.M. Nicholas naar voor gebracht werden⁶.

(5) Cfr. Id., *Graanbevoorrading en graanaanvoer te Gent en Brussel tijdens de eerst helft der 19e eeuw*, in *HMGOG*, XXVI, (1972), p. 93-115.

(6) Nicholas D.M., *The population of fourteenth-century Ghent*, in *HMGOG*, XXIV, (1970), p. 97-111.

(7) Id., *Het bevolkingscijfer van de stad Gent in de 14de eeuw*, in *Miscellanea Historica in honorem Leonis Van der Essen*, Brussel-Parijs, 1947, p. 345-354.

Sociale geschiedenis

24. STEELS M., *Over enkele reglementen uit het begin van de 19de eeuw in verband met het brood*, in *Ghendtsche Tydinghen*, IV, (1975), p. 131-142.
25. SUETENS A.M., *Lieven Bauwens - Mythe en werkelijkheid*, in *HMGOG*, XXVIII, (1974), p. 77-114.

Een nieuwe visie op de textielfabrikant, kapitalist en uitvinder Lieven Bauwens (1769-1822). Er wordt afgerekend met de mythe-vorming die in de 19de eeuw rond deze figuur is ontstaan. Vooral de houding van Bauwens ten opzichte van zijn arbeiders wordt geanalyseerd: een uitzonderlijk hard man die gedreven door een koorts naar grotere produktie zijn arbeiders uitbuitte en zelfs toestanden duldde te vergelijken met lijfeigenschap.

26. VERSTRAELEN J., *75 Jaar A.C.W. Arrondissement Gent*, Gent, 1975, 80 blz.

Bondige geschiedkundige schets van 75 jaar kristelijke arbeidersaktie, met bijzondere aandacht voor de belangrijkste voormannen waaronder baron Arthur Verhaegen (1847-1917). Geïllustreerd.

Godsdienst

27. DECAVELE J., *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, XXXVII, nr. 76), dl. I: *Tekst*, dl. II: *Indices en Bijlagen*, Brussel, 1975.

Dit werk licht ons uitvoerig in over de opkomst van de reformatie in Vlaanderen. Ook voor Gent brengt het een overvloed van gegevens. In een eerste deel gaat de auteur de religieuze spanningen na in het geestesleven en de politiek tijdens de beginnende hervormingstijd. Hij behandelt aldus humanisme en opkomende reformatie, conflicten tussen geestelijkheid en magistratuur, de rol van rederijkers en dichters. In een tweede deel getiteld *Vestiging en opbouw van het protestantisme* bespreekt hij de vroegste reformatorische invloeden, opkomst en doorbraak van het anabaptisme en de expansie van het gereformeerd protestantisme. In een derde deel wordt het verband tussen de sociale en professionele structuur en de godsdienstkeuze nagegaan, alsook de geloofs- en religieuze leefwereld van de nieuwgezinden besproken.

28. DE PAEPE J., *1874-1974. 100 Jaar Sint-Pieters-Buiten. Gent*, Gent, 1974, 76 blz.

Een overzicht van de parochiegeschiedenis van Sint-Pieters-Buiten. Geïllustreerd. Lijst van parochiepriesters.

Pers

29. GAUS H., *Pers, Kerk en geschreven fictie. Groei problemen en conflicten in een democratiseringsproces (Gent 1836-1860)*, (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte. Aflevering 158), Brugge, 1975.

De auteur peilt naar het belang van de geschreven fictie in de periode 1836-1860. In een eerste hoofdstuk wijst hij op de eersterangs rol van de pers als distributiekanaal (vooral vanaf 1839) waarbij opvalt dat liberale bladen meer aandacht besteedden aan fictie dan de katholieke pers. Hij stelt bovendien de hypothese voorop dat de behoefte aan fictie daalde naarmate de mogelijkheid tot concrete actie toenam. Ook de grootte van het Gentse krantenlezend publiek wordt bepaald. Vervolgens onderzoekt H. Gaus de kerkelijke actie tegen de geschreven fictie in het hoofdstuk „de normatieve kontekst”. Hij konkludeert dat de Kerk weigerig stond tegenover fictie omdat ze principieel het beroep op de verbeelding veroordeelde. De fictie werd in oorsprong als een concurrentiële vorm gezien. Eerst later zou de Kerk deze in geoorloofde banen trachten te leiden. In een derde hoofdstuk, de „materiële kontekst”, worden de verschillende andere mogelijkheden buiten de pers om zich van fictie te voorzien nagegaan: lees kabinetten, openbare veilingen van boeken, bibliotheken van verenigingen, kolportage, boekhandels. Daaruit blijkt dat de krant niet alleen het goedkoopste distributiekanaal was, maar tevens een monopoliepositie bezat ten opzichte van de andere verspreidingsmogelijkheden. Met index van auteurs- en persoonsnamen en bibliografie.

30. MILIS L., *Frans-Vlaanderen en de Gentse liberalen van „Het Volksbelang” in de late negentiende eeuw. - Drie bijdragen*, in HMGOG, XXVIII, (1974), p. 115-140.

Een eerste bijdrage is getiteld *De Fransvlaming Henri Blanckaert, Het Gentse „Volksbelang” en de oorlog van 1870*. Ze behandelt de correspondentie van een nukkige ontevreden boer uit Zegerskappel aan de redactie van „Het Volksbelang”. Blanckaert hoopte dat de Duitse overwinning van 1870 de afscheiding van Frans-Vlaanderen van Frankrijk en de samenvoeging met België zou veroorzaken.

In de tweede bijdrage *Julius Vuylsteke en de „Vlaamse Boer”* komt de aard van het flamingantisme van de boer tot uiting.

De derde bijdrage, *Paul Fredericq en de „Verblijders in 't Kruis van Eke”* — *De prijskamp van 1874* geeft het verslag van een wedstrijd ingericht door de rederijkerskamer van Eke. De verslagen uit „Het Volksbelang”

van 12 september 1874 door P. Fredericq en uit diens *Reisindruckken* (Gentse Universiteitsbibliotheek) worden met elkaar vergeleken. Geïllustreerd.

31. *Zo kwam Gent van de Pers. Gazette van Gend, (15 november - 15 december 1974), Gent, 1974, 12 blz.*

Gelegenheidskrant naar aanleiding van een tentoonstelling gewijd aan de Gentse pers.

Door R. VAN EENOO en E. VOORDECKERS wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van de Gentse pers. Deze vangt aan in 1667 wanneer Maximiliaen Graet de toelating bekomt de *Ghendtsche Post-Tydinghen* uit te geven. Men vindt tevens de volgende bijdragen: *De Gentenaar. Straks een eeuw spiegel van het Gentse leven* door H. TOMME; *Vooruit. 1884-1974: Het verbaal van een rode krant in Vlaanderen* door R. VAN DE VOORDE en H. BALTHAZAR; *Het Volk. Van centenblad tot moderne krant* door R. ROCK; *Het Laatste Nieuws zocht het tussen Zuid- en Sint-Pietersstation* door P. KORREL; *La Flandre Libérale. Spiegel van 100 jaar liberalisme te Gent* door G. VAN SEVEREN; *Gazet van Antwerpen, 15 jaar te Gent* door N. KERCKHAERT. Geïllustreerd. Vergelijkende tabellen.

Gebouwen

32. DECAVELE J., *De kerk van Sint-Martinus, in Duizend Jaar Ekkergem, Gent, 1974, p. 111-134.*

De historiek van de St.-Martinuskerk begint in 966 wanneer de St.-Baafsabdij in het bezit wordt gesteld van een kerk te Ekkergem. De oudste fragmenten van de huidige kerk dateren eerst van het laatste kwart van de 12de eeuw. Grondige verbouwwerken geschieden in de eerste helft van de 16de eeuw en na de troebelen in de 17de eeuw. In 1903-1907 werd de vervallen kerk grondig gerestaureerd. Aandacht wordt besteed aan het kerkmeubilair en de religieuze kunstvoorwerpen. Geïllustreerd.

33. DE SMIDT F., *Enkele XIIIde-eeuwse steenhouwersmerken in de Sint-Niklaaskerk te Gent, (Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, XXXVI, (1974), nr. 4), Brussel, 1974, 55 blz.*

In deze mededeling bespreekt de auteur drieëndertig steenhouwersmerken die werden ontdekt in de noordelijke transeptgevel. Dit is een gelegenheid om dieper in te gaan op de activiteit die heerste op de middel-eeuwse bouwplaatsen in 't algemeen en op deze rondom de Sint-Niklaaskerk in het bijzonder. Uitgaande van een vergelijking tussen de Gentse steenhouwersmerken en deze geschetst door Villard de Honnecourt vraagt hij zich af in hoever Gent beroep deed op vreemde steenhouwers. Geïllustreerd.

34. DHANENS E., *Het klooster van de Geschoeide Karmelieten te Gent. Monumentenbeschrijving, (Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, 1973), Gent, 1974, p. 41-110.*

Een oudheidkundige beschrijving van het Pand met een overzicht van grafische dokumenten, gegevens over inplanting en oriëntatie, grondplan en ruimteverdeling. Achtereenvolgens worden besproken : de kerk, het oude pand, het nieuwe pand, de bijgebouwen, het monumentaal beeldhouwwerk, de voormalige uitrusting van de kerk.

Kloosters en abdijen

35. VAN ROMPAEY J., *De voormalige heerlijkheden op het grondgebied van Sint-Martens-Latem, in Heemkring Scheldeveld, V, (1974-1975), p. 87-120.*

In dit artikel vindt men o.a. gegevens over de heerlijkheid Overmeers en een vijftal lenen van de Sint-Pietersabdij, alsook over de heerlijkheid van de Sint-Baafsabdij. Geïllustreerd.

36. VERHULST A., *Sint-Martens-Latem in de vroege middeleeuwen. Volgens de gegevens van het Liber Traditionum van de Gentse Sint-Pietersabdij, in Heemkring Scheldeveld, V, (1974-1975), p. 5-25.*

Op basis van het *Liber Traditionum* en met behulp van gegevens uit latere eeuwen bestudeert de auteur de agrarische structuur en de landschapsstructuur van Sint-Martens-Latem in de vroege middeleeuwen. Het *Liber Traditionum* is een handschrift uit ca. 941 waarin de schenkingen van de onroerende goederen werden opgetekend die aan de abdij werden gedaan. Geïllustreerd.

*Kunst en Cultuur*⁸

37. DHANENS E., *Enkele beschouwingen over de tiaar van de tronende Christus op het Lam Godsretabel te Gent, in Album Charles Verlinden, Gent, 1975, p. 193-200.*

Is de met edelstenen versierde tiaar van Christus op het Lam Godsretabel een min of meer getrouwe weergave van de tiaar van Bonifatius VIII (1294-1303)? Welke betekenissen worden aan die tiaar toegeschreven? Op deze vragen poogt de auteur een antwoord te geven in het licht van de tijdsomstandigheden waarin het Lam Godsretabel werd ontworpen, meer bepaald het Westers Schisma (1378-1417). De kerkgemeenschap is immers het mystiek lichaam van Christus. Het is dus best te verklaren dat

(8) Zie ook nrs. 2-8, 12, 13, 17, 31, 32, 34, 45, 46, 48-52, 59, 69.

de Christusfiguur gekroond is met de tiaar als symbool van deze gemeenschap.

38. DUVERGER J., *Adriaen van der Gracht (ca. 1520-1575). Een bijdrage tot de tapijtnijverheid te Gent in het midden van de 16de eeuw*, in *Artes Textiles*, VIII, (1974), p. 34 e.v.

De aandacht gaat o.m. uit naar een fragment van een groot wandtapijt „Ontmoeting van David en Goliath”, toegeschreven aan het Gents atelier van Adriaen van der Gracht⁹.

39. ID., *Tapijtwerk van Frans, Cesar en Alexander De Moor of uit hun omgeving*, in *Artes Textiles*, VIII, (1974), p. 123-141.

Gegevens over deze Gents-Oudenaardse tapijtwevers uit de 17de eeuw. Geïllustreerd.

40. FREDERICQ-LILAR M., *Een achttiende-eeuws patriciërsbuis te Gent*, in *De woonstede door de eeuwen heen*, 1972, p. 34-58. Geïllustreerd.

41. STEELS M., *W.A. Mozart en een Gents orgel*, in *Ghendtsche Tydinghen*, IV, (1975), p. 64-68.

42. STROOBANTS A., *Gent. Smeedijzeren afsluitingen*, in *Ons Heem*, 29, (1975), p. 76-87. Geïllustreerd.

Korte bespreking van een aantal Gentse hekkens, vensterhekkens, borstweringen, trapleuningen, balkonleuningen en deurwaaiers in smeedijzer.

43. VANDECASTEELE M., *Jezus met de Balsembloem en De Fonteine als Vlaamse hoofdkamers (1493-1539)*, in *Jaarboek. Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica „De Fonteine” te Gent*, XXI-XXII, (1971-1972), p. 3-25.

De auteur behandelt het ontstaan en de organisatie van de rederijkerskamer *Jezus met de Balsembloem*. Bij de stichting in 1493 waren deze „overste en soevereijne Camere” privileges toegekend die haar in staat moesten stellen toezicht uit te oefenen over andere rederijkerskamers. Dit druiste in tegen de voorrechten die in 1476 door Karel de Stoute aan *De Fonteine* waren verleend. *De Fonteine* zou ook na 1493 haar rol als „Hooftcamere der Rethorycken” blijven vervullen.

44. VAN DER DONCKT-DUVERGER G., *Borduurwerkers en borduurwerk te Gent. Een bijdrage. Deel I*, in *Artes Textiles*, VIII, (1974), p. 142-186.

(9) Cfr. Id., *Tapijtwerkers en Tapijtwerk te Gent*, in *Gent, Duizend Jaar Kunst en Cultuur*, dl. III, Gent, 1975, p. 503-557.

De Gentse borduurwerkers worden gesitueerd in het ambachtswezen van hun tijd. De rekrutering, getalsterkte, gezagvoerders, het godsdienstig en sociaal leven komen aan bod in hoofdstuk I. Vervolgens krijgt men een overzicht van de gemeentelijke of ambachtelijke voorschriften van technische aard betreffende Gents borduurwerk. Met bijlagen.

45. VAN SCHOOR J., *Een huis voor Vlaanderen. Honderd jaar Nederlands Beroepstoneel te Gent*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 1971, 25, Gent, 1972, 312 blz. Geïllustreerd.

46. WATERBOLK E.H., *Viglius van Ayta, maecenas van St.-Baafs te Gent*, in *HMGOG*, XXVIII, (1974), p. 59-76.

Aan de hand van huishoudelijke aantekeningen van Viglius van Ayta (1507-1577), wordt het tot stand komen van enkele schilderijen onderzocht. Ter sprake komen werken van o.a. Lucas de Heere; Jan Mijnsheeren, de uitvoerder van Viglius' grafkapel in St.-Baafs; Frans Pourbus, schilder van „De doop van Johannes”. Ook het financieel beheer van Viglius wordt getoetst. Geïllustreerd. Bijlagen.

Onderwijs¹⁰

47. BORGHGRAEF-VAN DER SCHUEREN B., *De Universiteiten in de Zuidelijke Provinciën onder Willem I, (Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, XXXV, (1973), nr. 2)*, Brussel, 1973, 22 blz.

De opening van de universiteiten te Gent, Leuven en Luik in 1817 wordt geplaatst in de brede kontekst van het hoger onderwijs in onze buurlanden. Speciale aandacht wordt besteed aan de moeilijkheden die men ondervond om de geschikte kandidaten te vinden voor het bezetten der leerstoelen.

Boekdrukkunst, bibliotheken

48. BRIELS J.G.C.A., *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek. (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, VI)*, Nieuwkoop, 1974, 649 blz.

Een algemeen werk, waarin gegevens over Gentse drukkers.

49. MACHIELS J., *Robert en Pieter de Keyser als drukker*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLVI, (1975), p. 1-32.

(10) Zie ook nr. 12.

De auteur geeft een kronologische analyse van de drukken toegeschreven aan de Gentse humanist en drukker (of financier?) Robert de Keysere (ca. 1470-vóór 1534). Daarop volgt een overzicht van de drukken van Pieter de Keysere (als boekbinder vermeld in 1511).

Ook het door deze drukker gebruikte typografisch materiaal, de merken, titelborduur en houtsnede-illustraties worden besproken ¹¹.

50. ID. en P. VAN PETEGHEM, *Kan men het incunabelbezit in Zuid-nederlandse kloosterbibliotheken tot rond 1500 samenstellen op grond van de herkomstvermelding?*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, (1974), extranummer 11, p. 327-366.

Wat Gent betreft wordt een opsomming gegeven van de inkunabelen die aanwezig waren in de bibliotheken van de Hiëronymieten, Karmelieten, Benediktijnen (St.-Baafs ; St.-Pieters).

51. THOMAS A., *Boekenbezit en boekengebruik bij de Dominikanen in de Nederlanden vóór ca. 1550*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, (1974), extranummer 11, p. 417-476.

We vinden in deze bijdrage vele gegevens over het bibliotheekwezen in het Gentse Predikherenklooster. De auteur geeft een lijst zowel van de handschriften als van de drukken uit het vroegere boekenbezit van de Gentse Dominikanen.

52. VAN ACKER K.G., *Incunabelen in de bibliotheek van St.-Baafs in 1572, volgens de catalogi van Gent, Brussel en Lokristi*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, (1974), extranummer 11, p. 476-523.

We vinden in dit artikel de bespreking en gedeeltelijk ook een uitgave van de catalogus die Viglius in 1572 liet opstellen van alle boeken in Sint-Baafs te Gent en in de afhankelijkheden van deze abdij te Brussel en te Lochristi. De identifikatie van de inkunabelen geschiedt voor zover een drukdatum van vóór 1500 vermeld werd. Geïllustreerd.

Folklore ¹²

53. BRAEKMAN W., *Betekenis en datering van de volksprent Den Ghendtschen Ommeganck*, in *Volkskunde*, LXXV, (1974), p. 1-14.
54. BROECKHOVE M., *Een Bedeschrift Anno 1785. De Gentse groentevrouwen aan de Abt van de Sint-Pietersabdij nevens Gent*. Gewijzigde overdruk uit *Oostvlaamse Zanten*, L, (1975), p. 25-40.

(11) Cfr. Machiels J., *De boekdrukkunst te Gent*, in *Gent, Duizend Jaar Kunst en Cultuur*, dl. II, p. 3-113.

(12) Zie ook nr. 8, 9.

Publikatie en bespreking van een folkloristisch bedeschrift in dichtvorm uit 1785. Een eerste variante bevindt zich in de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent, een tweede op het Gentse Stadsarchief in de nota's van A. Van Werveke nr. 1214 I. Geïllustreerd.

55. DE MUYNCK M., *Volksdevoties te Ekkergerm*, in *Duizend Jaar Ekkergerm*, Gent, 1974, p. 145-175.

Dit artikel bevat vier volkskundige bijdragen, gewijd aan de H. Bloedkapel (tot in 1796 gelegen op de huidige hoek van de Ekkergermstraat en het Heilig Bloedstraatje); de figuur van pastoor Michiel Zachmoorter (1582-1660) en de passiedevotie te Ekkergerm; het wonderkruis van het klooster van Deinze binnen Ekkergerm; het kruis van Rooigem.

56. HOSTE L., *Uithangtekens*, in *Oostvlaamse Zanten*, L, (1975), p. 50-60.

Dit volkskundig artikel plaatst een aantal aspecten van Gentse uithangborden in een breder kader. Zo wordt o.m. gesproken over grondstof en uitzicht, volkskundige waarde, hun belang als plaatsbepaling, ouderdom, verplichtingen en misbruiken. Geïllustreerd.

*Biografische nota's, nekrologieën, enz.*¹³

57. CLAUWAERT J., *Eugeen Zetternam, een vergeten schrijver uit de 19de eeuw*, in *Ghendtsche Tydinghen*, IV, (1975), p. 142-146.

De auteur vestigt de aandacht op de auteur en kunstcriticus Zetternam (1826-1855), pseudoniem van Joost Jozef Diricksens. Hij hekelde in *Mijnheer Luchtiervelde* de uitbuiting van de kleine man en publiceerde in 1855 zijn merkwaardige *Bedenkingen op de Vlaamse Schildersschool*.

58. DE VOS A., *In memoriam Dr. Paul Rogghé*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 25, (1974), p. 234.

59. D'HONDT E., *Armand Heins, Kunstenaar en esteet (1856-1938)*, in *Kultureel Jaarboek voor Oost-Vlaanderen*, 1973, 27, Gent, 1974, dl. I, p. 217-232.

A. Heins wordt voorgesteld als illustrator, etser, lithograaf, historicus en oudheidkundige. Geïllustreerd.

60. FRANCOIS L., *Norbert Cornelissen*, in *Jaarboek. Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica „De Fontaine” te Gent*, XXI-XXII, (1971-1972), p. 107 e.v.

(13) Cfr. nr. 3, 4.

De auteur bespreekt de rol die de Gentse stadsfunktionaris Cornelissen (1769-1849) vervulde bij de hernieuwde start van *De Fontaine* in 1812, zijn bijdrage tot de Vlaamse Beweging en zijn reactie op de snelle wisseling van politieke regimes, die plaats greep tussen 1789 en 1830.

61. *Het Gentse adellijk geslacht de Gruutere (1300-1600)*, in *Familiekroniek De Gruyter*, I, (1974), p. 10-13.
62. LANCKROCK R., *In memoriam Paul Rogghé*, in *Jaarboek. Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica „De Fontaine” te Gent*, XXIII-XXIV, (1973-1974), p. 183-186.
63. LEMARIGNIER J.-F., *Jan Dhondt, 1915-1972*, in *Revue Historique de Droit Français et Etranger*, LI, (1973), p. 733-736.
- X 64. MORTIER G., *Merkwaardige figuren uit Ekkergem*, in *Duizend Jaar Ekkergem*, Gent, 1974, p. 263-280.

Korte levensschets van beroemde Gentenaars die te Ekkergem gewoond hebben.

- X 65. PREVENIER W., *In memoriam Hans van Werveke*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88, (1975), p. 1-5.
66. VAN CAENEGEM R.C., *In memoriam prof. dr. H. Van Werveke (1898-1974)*, in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 90, (1975), p. 80-83.

Ter gelegenheid van het eeuwfeest van het overlijden van L.A.J. Quetelet (1796-1874), Gents-Brussels sterrenkundige (zijn naam blijft verbonden aan de oprichting van het Koninklijk Observatorium te Ukkel in 1828), socioloog en baanbreker van de „sociale-fysica” verschenen meerdere artikels en bijdragen, waaronder :

67. LEHOUCK F., *Adolphe Quetelet en de sociologie*, in *Politica*, XXIV, (1974), p. 185-193.

Dit artikel vangt aan met een biografische schets. Verder wordt ingegaan op enkele aspecten van zijn visie op de mens. Quetelet geloofde in een sociale wetmatigheid met als basisbegrip „het gemiddelde”. De gemiddelde mens is geen fysische maar een sociale realiteit. Als dusdanig stelt zich ook het probleem van de wilsvrijheid.

68. DE PAEPE J.-L. en L. WELLENS-DE DONDER, *Adolphe Quetelet, 1796-1874. Exposition documentaire présentée à la Bibliothèque Royale Albert Ier à l'occasion du centenaire de la mort d'Adolphe Quetelet. (Catalogue)*, Brussel, 1974, XXXI en 205 blz.
Geïllustreerd.

Diversen

69. HUYGHEBAERT J., *De orangist Prudens van Duyse tegen de anti-hollandse dichters Domien Cracco en David de Simpel in 1832*, in *Biekorf. Westvlaams Archief voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore*, 75, (1974), p. 147-151.

De houding van Prudens van Duyse (1804-1859), tegenover deze twee Westvlaamse belgicistische dichters.

70. MORTIER G., *Sport te Ekkergem*, in *Duizend Jaar Ekkergem*, Gent, 1974, p. 199-217. Geïllustreerd.
71. ID., *Plaats- en straatnamen te Ekkergem*, in *Duizend Jaar Ekkergem*, Gent, 1974, p. 177-187.
72. STEELS M., *In Gent van 1841 tot 1850*, in *Ghendtsche Tydinghen*, III, (1974), p. 152-158, p. 196-205 en *Ghendtsche Tydinghen*, IV, (1975), p. 43-52, 99-109, 118-124.

Bespreking van de belangrijkste gebeurtenissen te Gent tijdens de jaren 1841-1850.

73. ID., *Gent in 1875*, in *Ghendtsche Tydinghen*, IV, (1975), p. 3-15.
74. *Van 16 tot 35 jaar. Flitsen uit de oorlogsmaand mei '40*, Gent, 1975, 30 blz.

De belevenissen van een Gentenaar van 10 tot 28 mei 1940. Dagboeknotities.

75. TRIVIER L., *De Gentse Floraliën 1808-1975*, Gent, 1975, 48 blz.

Een overzicht van de geschiedenis van de tuinbouw te Gent en van de Gentse Floraliën.

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij Dr. H. De Ridder-Symoens, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

Dl. I, 1944	300 fr.	XVIII, 1964	»
II, afl. 2 1945	100 fr.	XIX, 1965	»
IV, afl. 2 1949-50	300 fr.	XX, 1966	»
VI, 1952	»	XXI, 1967	»
VIII, 1954	»	XXII, 1968	»
X, 1956	»	XXIII, 1969	»
XI, 1957	»	XXIV, 1970	»
XIV, 1960	»	XXVI, 1972	300 Fr.
XV, 1961	»	XXVII, 1973	300 Fr.
XVI, 1962	»	XXVIII, 1974	350 Fr.
XVII, 1963	»	XXIX, 1975	350 Fr.

Een korting van 15 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902), 70 Fr.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), 70 Fr.
- H. KOECHLIN, *Chapelle de la Leugemeete* (1936), 70 Fr.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odysée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 70 Fr.
- H. ROOSENS, *De Merovingische begraafplaatsen in België* (1949), 300 Fr.
- J. NENQUIN, *Zoutontginning in de prehistorie* (1955), 70 Fr.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), 400 Fr.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen 300 Fr.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), 300 Fr.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), 400 Fr.